

સૌ. મોંઘીબાઇ, તે શા. વૃંદાવન દયાળનાં પત્ની ગ્રંથમાળા ફંડનો ઊપોદ્ધાત

સંસ્કૃત દ્વિતી ૩૩ ૩ (૧૫૦૦) નું શ્રી વૃંદાવનદાસ દયાળે
તેમના પત્ની સ્વ. મોંઘીબાઈના સ્મારક અર્થે સોસાઇટીને સ્ત્રી
ઉપયોગી પુસ્તકો રચાવવા સોંપ્યું છે, તેમાંથી નીચેના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ
કરવામાં આવ્યા છે —

૧ ગૃહજીવનની સુદરતા

૦-૪-૦

૨ સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન

૦-૮-૦

ગ્રંથ સૂચી

પુસ્તક

લેખક

૧ મહેતાજી દુર્ગારામ મહારામ ચરિત્ર	મહીપતગમ ૩ નીનકક
૨ કરસનદાસ ચરિત્ર	
૩ નર્મગદ્ય	કવિ "નર્મદાસકર" લાનચકર
૪ નર્મકવિતા	" "
૫ ધર્મવિચાર	" "
૬ મહારાજ લાલનય કેમ	દી લખમીદાસ (પ્રકાશક)
૭ બોળાનાથ મારાભાઈનું જીવન ચરિત્ર	કૃષ્ણગવ બો દીવેદિના
૮ દનપત કાવ્ય	કવિ દલપતગમ
૯ નનલત્ર ધાવલી બા ૧—૨	નવનરામ લક્ષ્મીરામ
૧૦ નદશકરનું જીવન ચરિત્ર	વિનાયક નદશકર
૧૧ બાપણે અને લેખો	અબ્બાલાલ માકરલાલ
૧૨ સુદર્શન ગદ્યાવલી	મણિયાવ નબુલાઈ
૧૩ શ્રીયુત ગોવર્ધનગમ	કાન્તિનાન છ પડ્યા
૧૪ ગુર્જર સાક્ષર ન્યતિઓ	જીવનલાલ અમરશી મહેતા

૧૫ વિધવા વિવાહ	લાલશંકર હિમયાશંકર
૧૬ ૧૮ મી હિંદી સામાજિક પરિવર્તનો	સંસાર સુધારા સમાજ
અહેવાલ	(પ્રકાશક)
૧૭ સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણી	વલ્લભદામ પોપટભાઈ
૧૮ રમરણ મુકર	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
૧૯ સંમાર સુધારો	હરગોવિંદદામ કાંટાવાળા
૨૦ ગુજરાત વનોક્યુલર સોમાટીનો	
ઇતિહાસ	હીંગાલાલ ત્રિ. પારેખ
૨૧ મહીપતરામ	ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા
૨૨ એક પુર્નલગ્નની કહાણી	માધવદાસ રૂપનાથદાસ
૨૩ મારી હકીકત	કવિ નર્મદાચંદ્ર

શુદ્ધિવર્ધક, જ્ઞાન પ્રમારક, વિજ્ઞાન વિલાસ, જીજ્ઞાસ, સુદર્શન,
વર્મત, શુદ્ધિપ્રકાશ, જ્ઞાનસુધા, અમાલોચક વગેરે માસિકાન્તી ફાઇલો-

આભારદર્શન

ગુજરાતના અનન્ય દેશહિતચિંતક અને પ્રજાસેવક સાક્ષરશ્રી સર ગમણીભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠની સૂચનાથી આ પુસ્તક લખવાનું સફળાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું હુર્ભાગ્યે તેઓ સાહેબ હાલમા આપણી વચ્ચે સદેહે ખીરાજતા નથી, તેથી તેમના અમર આત્મા પ્રત્યે મારી અહેશાનની લાગણી હું આ સ્થળે વ્યક્ત કરું છું

વળી ગુજરાત સંસારસુધારા સમાજના મંત્રી અને આપણા પ્રાન્તના જાણીતા સમાજસેવક શ્રી ગદુલાલ ગોપીલાલ મુખે આ પુસ્તક છપાતા પહેલાં વાંચી જઈ તેમા ઉપયોગી સુધારાવધારા સૂચવ્યા હતા તે માટે હું તેમનો પણ ઋણી થયો છું

ન જ ત્રિવેદી

ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, દુર્ગારામ મહેતાજી, કરસન-
દાસ મૂળજી અને નર્મદથી માંડીને આપણા પ્રાન્તની
સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આપણે પણ લખવા માંડવો જોઈએ.
જન્મચરિત્રો, વર્તમાનપત્રો, નિબંધો, વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ
આદિ જે જે સાધનો છે તેનો યથામતિ ઉપયોગ કરીને
એક લેખક એક ચિત્ર દોરશે, તો તેમાંના મત અને હકી-
કતમાંના કેટલાક ભાગનાં ખંડન વા સમર્થન બીજા લેખકો
કરશે, અને એ પ્રમાણે વિષય છણાતો જશે અને અત્યારે
ખાનગી સંગ્રહોમાંજ પડેલાં સાધનો પ્રકટ થતાં આવશે.

બલવન્તરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર
(જૂની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-ઈતિહાસ
વિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ.)

ઉપોદ્ધાત

આપણે સમાજ સુધારા વિષે વાત કરીએ છીએ ત્યારે જાણે ગુજરાતમાં એકજ સમાજ હોય એમ માની લઇએ છીએ ખરું જોતાં ગુજરાતમાં એક બીજાથી ભિન્ન એવી અનેક સમાજો છે ગુજરાતની લગભગ એક કરોડની વસ્તીમાંથી દર દશ હજારે ૮૭૪૫ હિંદુ, ૧૦૭૩ મુસલમાન, ૧૩૦ ખ્રિસ્તિ અને ૫૨ ખગમી છે આ પ્રમાણે આચારવિચાર અને ધર્મથી ભિન્ન એવી ચાર સ્વતંત્ર સમાજો ગુજરાતમાં વસે છે સામાજિક એકતાને માટે જે મોજન, ભાષા, પેશાક અને વહેવારનું એક જ નોંધએ તેમાંથી એક ભાષાનું એક જ તેમનામાં લગભગ છે, એમ કહી શકાય x

આપણા પ્રાતની વસ્તીનો મોટો ભાગ હિંદુ છે પણ તેમને યે એક સમાજ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ એક, બીજાને અડકી પણ ન શકે એવા બે મોટા વિભાગોમાં તે વહેંચાયેલ છે હિંદુઓ બીજા ધર્મીઓને અડકી તો શકે છે, પણ પોતાના એક મોટા

x મુસલમાન બાળકો માટે જુદી વર્કુસાળાઓ ધવાથી આ એકતાને પણ ધક્કો પહોંચવા લાગ્યો છે.

વિભાગની સાથે તેટલો પણ પરિચય રાખી શકતા નથી એટલે કેડ, બંગી, ગરોડા, ખાલપા, અને સિંધવા એ મતોને હિંદુ સમાજ સાથે લગભગ કાંઈજ લેવાદેવા નથી. આ પ્રમાણે લગભગ ૧૦ ટકા વસ્તી બાદ જતાં બાકી જે હિંદુઓ રહ્યા તેના રાનીપરજ અને અને મેદાનીપરજ એવા ચોકખા ભાગ પાડી શકાય. બીજા, ચોધરા, દુબળા, નાયકડા વગેરે મળી લગભગ દશ લાખ ઉપરાંત એટલે હિંદુઓના લગભગ ૧૨ ટકા જેટલી અસલ વતની કોમો ગુજરાતમાં વસે છે. તેઓ માત્ર ધર્મની બાબતમાં જ મેદાની હિંદુઓની સાથે કેટલુંક સામ્ય ધરાવે છે. તેમની સામાજિક પરિસ્થિતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. બાળવ્રત જેવા આપણી સમાજનો વિનાશ કરી નાખતા રિવાજો તેમનામાં નથી. તેઓ મોટી ઉંમરે અને પસંદગીથી પરણે છે. પણ તેમનામાં દારૂ, લગ્ન બંધનની શિથિલતા વગેરે આપણાથી જુદાજ પ્રકારના સમાજ સુધારણાના સવાલો છે. આ રાનીપરજ બાદ કરતા જે મેદાનીપરજ રહી, તેના ગડપહેડી અને ઉજળિયાત કોમો એવા બે વિભાગો મળીના છે. ગડપહેડીમાં કોળી, વાધરી, હરવાડ, સથવારા, કણુખી વગેરે સીમમાં કામ કરનાર અને હુદાર મુયાર, દરજી, હામમ વગેરે ગામમાં કામ કરતા કારીગર વર્ગ એમ બે જથ્થા છે, તેમાં સાથી મોટો વર્ગ કોળી છે. મુંવાળિયા, પાટલુવાડિયા, તળપદા, ખાંટ વગેરે જુદી જુદી મળના મળી ગુજરાતમાં લગભગ ૧૨ લાખ કોળી વસે છે અને તે હિંદુ વસ્તીનો લગભગ સાતમો ભાગ થવા જાય છે.

આ પ્રમાણે અંત્યજ, રાનીપરજ અને ગડપહેડી એવા ત્રણ મોટા વિભાગો બાદ કરતાં જે બાકીનો ઉજળીયાત કોમોનો હિંદુ સમાજ રહ્યો તેનેજ આપણે ગુજરાતી સમાજ માની લીધો છે. પુર્નલગ્ન, બાળવ્રત, મરણપરજીનાં વધારે પડતાં ખર્ચો, વગેરે જે સામાજિક પ્રશ્નો પર આપણા સુધારાવાળાઓ પોણોસો વર્ષથી

બાધણા કરતા આવ્યા છે અને લંબો લખતા આવ્યા છે તે સર્વ પ્રશ્નો હિંદુ સમાજના પાંચમા ભાગની આ ઉજ્જણીયાત કામોના પશ્ચો છે.

ગુજરાતનો પ્રથમ અને સૌથી વધારે અગત્યનો સામાજિક પ્રશ્ન જો કોઈ હોય તો તે ગુજરાતી સમાજને અસ્તિત્વમાં લાવવો તે છે. ન્યાસુધી ગુજરાતમાં એક સમાજ જ નથી ત્યાસુધી તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન જ કેવી રીતે કરી શકાય ? અને જો ગુજરાતમાં એક સમાજ થશે તો પછી ઘણું કરીને તેને મહત્વના સામાજિક પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનું રહેશે જ નહીં. તેના ઘણાખરા પ્રશ્નોનો નિવેડો આપોઆપ જ થઈ ગયો હશે.

ગુજરાતની જુદી જુદી નાતગતો અને ધર્મમાં વહેંચાયેલ પ્રજાને એક સમાજનું સ્વરૂપ આપવું એ કેટલાકને કદાચ આ સમયે દુરાશા જેવું લાગશે, પણ તેનો જુનો ઇતિહાસ તપાસતા એમ માનવાનું કારણ રહેતું નથી. મુસલમાનોએ ગુજરાતમાં આવી ૧૫ મી સદીથી ગુજરાતની સમાજમાં ઈસ્લામ દાખલ કરી જુદી સમાજ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાસુધી, ગુજરાતમાં બહારથી આવનાર સર્વ પરધર્મી અને પગદેશીઓને ગુજરાતી બાહ્યણો અને ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની અંદર દાખલ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં મુસલમાનોને પણ આ પ્રમાણે હિંદુ સમાજ પોતાની અંદર ભેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૧૭૮ માં શાહજુહોન ઘોરીના લશ્કરનો મોટો ભાગ આજુની ખીણમાં મપડાઈ જઈ તામે થયો ત્યારે ગુજરાતના રાજા બીજા મૂળરાજને (૧૧૭૭-૭૮) મુસલમાનોને હિંદુ બનાવવાની અસાધારણ તક મળી. “ તારીખે સોરઠ ” નો કર્તા લખે છે કે પદ્માએલી અફઘાન, તુર્ક અને મોગલ સ્ત્રીઓને હિંદુઓમાં વહેંચી આપવામાં આવી હતી. પુરૂષોને ક્ષૌર કગવી તેમાંથી જે ઉચ્ચ દરજ્જાના હતા

તેમને આવડા અને વાધેના બનાવવામાં આવ્યા અને હલકા દરજ્જાના સિપાઇઓને કોળી તથા ખાંટ સાથે બેળવી દેવામાં આવ્યા. આગળ જતાં ત્યારે વિજયી મુસનમાનોના ધર્મઝનુન સાંભે પોતાનું અસ્તિત્વ દર્શાવી રાખવું મુશ્કેલ લાગ્યું ત્યારે હિંદુસમાજના દ્વાર પરદેશી ધરધર્મીઓ સાથે મધ કરાવવામાં આવ્યા, અને તેની વ્યંદર પણ અનેક નાના નાના ફાટાઓ પડી ગયા, જેમ અણુદિવવાડનું મહા-રાજ્ય જઈ નાના નાના રજપૂત રાજ્યો ધર્ષ ગયા.

ગુજરાતમાં જેમ હિંદુધર્મના અનેક સંપ્રદાયો છે તે પ્રમાણે નાતો ભયે ગ્રહે, પણ તે નાનો વચ્ચે હાનમાં જે પરસ્પર અસહકાર છે તે દૂર થવો જોઈએ પુત્ર સ્વામીનારાયણ મંપ્રદાયનો, પિતા વેદાતી અને માતા પુષ્ટીમાગીય હોય એવા કુટુંબો આપણામાં હાલમાં મળી આવશે તેમની વચ્ચે અપૂર્ણ મવાહ મપ હોય છે તેજ પ્રમાણે જોનો પિતા આહલ્ય, માતા વૈશ્ય અને પત્ની ક્ષત્રીય હોય એવા ગુજરાતી પુત્રનો આપણામાં શા માટે ન હોઈ શકે ? અનેક સંપ્રદાયો હોવા છતાં અને મંપ્રદાય મદ્યવાની દરેકને સંપૂર્ણ છુટ હોવા છતાં ગુજરાતમાં એક મંપ્રદાય ધર્યો નથી અને હિન્દુ ધર્મનો નાશ થયો નથી તેજ પ્રમાણે જે જ્ઞાતિ પણ ધર્મ અને માન્યતા પર ગમવામાં આવશે તો તેથી એક જ્ઞાતિનો કે હિન્દુ મમાજનો નાશ થશે નહીં એ ચોક્કસ છે.

ગુજરાતના મુસનમાનોનો ધણો મોટો ભાગ મૂળ હિન્દુ હતો કડવા કણ્ઠમીના મગીવા, લુવાણના ખોળ, બાટિયાના મેમણ, રજ-પુતના મોલેમલામ આહલ્યના દાઉદી બહોરા એ પ્રમાણે જુદી જુદી હિન્દુ નાતોમાંથી અત્યારની મુસવમાન જમાતો થઈ છે આ મર્વમાંથી પણ જેમને ગુજરાતી હિન્દુમમાજમાં બળવું હોય તે સર્વને તેમાં દાખલ થતા માટે સંપૂર્ણ સગરડ કરી આપવી જોઈએ અને

ખીજી પણ સર્વ ગુજરાતીઓનો આ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેવું તેનું ઉદાર સ્વરૂપ ઘડાવું જોઈએ.

આ મહાન સામાજિક સ્વપ્ન સિદ્ધ થવા માટે પ્રથમ જરૂરિયાત એકજ હિંદુસમાજની સ્થાપનાની છે. હાલમાં હિંદુસમાજ અનેક ક્ષાંટાઓમાં વહેંચાયેલો છે, તે એક થાય, તો તેનામાં એવું બળ આવશે કે ખીજી જાગિની સમાજો તેની સાથે ચોક્કસ જળી જશે, અને અન્તે એક અને અમેઘ ગુજરાતી સમાજ થશે. એટલે આપણી પાસે હાલ તુરતને માટે એકજ વિરાટ સામાજિક પ્રશ્ન છે, અને તે ગુજર હિંદુસમાજનું નિર્માણ.

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
ઊપોદ્ધાત	૯

વિભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ સુ	આમુખ	૫
„ ૨	અરુણોદય ...	૧૬
„ ૩	મંગળવાર્જ ...	૨૯
„ ૪	“ યા હોમ કરીને પડો ” ...	૪૫
„ ૫	પસરતો જીવાળ, ૧. અમદાવાદ ૨. કાકિયાવાડ, ૩. સુરત, મરુત વગેરે....	૮૯

વિભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧	પાછા પગલા ?	૧૪૧
„ ૨	“ રક્ષકમત ” ...	૧૪૫
„ ૩	ગજગ્રાહ ...	૧૭૬
„ ૪	મહીપતરામનો જય ...	૧૮૩
„ ૫	સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ ...	૧૯૩
„ ૬	અકીર્ણ ...	૨૦૬

સમાજ સુધારાનું રેખાદર્શન

विभाग १६०

Bliss was it in that dawn to be alive,
But to be young was very heaven.

—Wordsworth

ચાલો ભાઈઓ ક્ષેત્ર વિરાગા, ત્યાહ આપણે જઈને,
મનુરો વાણુ અગે લેતા, મનમા રંગી થઈને,
ઉચ્ચાચળથી કિરણ પસરતા, તેની શોભા નિરખી,
હરેનુ ચિતન કરીને રાત્રિ, પ્રસાદે ઈશ્વિએ હરખી,
સજ સઘ થઈ, દૃઢ સખ કરી, ધન સૈન્ય રચી હુમિયે
જય રમ મેર હો, સુખ સપાવાહો.

—નર્મદાશાહર

પ્રકરણ ૧ લુ :

આમુખ.

“ સુધારો ” શબ્દ તેના હાલના અર્થમાં ગુજરાતી ભાષામાં મુખ્યત્વે પારસીઓએ પ્રથમ વાપરેલો.^૧ સંસાર સુધારાના અર્થમાં વાપરેલો આ “સુધારો” શબ્દ એક રીતે જોતાં બહુ મંકુચિત અર્થમાં વપરાયેલ છે. કારણ, તેમાં ગુજરાતમાં ખ્રિસ્તીઓએ કરેલી પતિત જાતિઓની સુધારણા, પીરાણા પચના મુસલમાન સુધારકોની પ્રવૃત્તિ વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થતો નથી. “સુધારો” શબ્દ ખાસ કરીને ગુજરાતના હિંદુઓમાં ધ્યેય મંસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ માટે રૂઢ થઈ ગયો છે. ગુજરાતમાં વસ્તીનો ધણો મોટો ભાગ હિંદુઓનો છે. અને તેમના મંચારમાં સુધારવા લાયક પણ ઘણું હતું અને છે, તેથી ગુજરાતમાં સંસાર સુધારાનો ઇતિહાસ એટલે ગુજરાતી હિંદુઓના સંસાર સુધારાનો ઇતિહાસ એમ થઈ ગયું. પારસીઓમાં પણ હિંદુઓના જીવાળ બાળકને,^૨ સ્ત્રીઓમાં લાજ કાઢવાનો આજ્ઞ, એક પત્ની જીવતે બીજી પરણવાનો વગેરે કુરિવાજો હતા, પણ તેમાંના ધણાખરા સુધારાની હિલચાલ બદાળર શરૂ થઈ ત્યાં સુધીમાં તે નાબૂદ થઈ ગયા હતા. ત્યાર પછી તે કામ એટલી બધી આગળ વધી ગઈ કે તેનામાં “સુધારો” શબ્દ તેના ખાસ અર્થમાં વાપરવાની જરૂર જ રહી નહીં. હાલમાં તો, તેમનામાંના કેટલાક, પાછા હઠવાની સલાહ આપી રહ્યા છે. સુધારો એટલે શું તે વિશે જુદાજુદા સુધારકોએ જુદાજુદા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે. નર્મદાસંકર—“પ્રજનાં તત

૧ ધર્મ વિચાર

૨ સ્વ. શેઠ સોરાજી શાપુરજી બંમણીજી હમ નવ વર્ષની વયે મૃત્યુ હતાં.

મન ધનમાં વ્યવસ્થાપૂર્વક જે વધારો કરવો તે સુધારો.” ગિર-
ધરલાલ—“આગળ વિચારમાં દોડ ક્યો કરવી તે સુધારો.” ઠાકુરદાસ—
“સારી વ્યવસ્થા કરવી તે સુધારો.” મનઃસખરામ સૂર્યરામ—“માથે
અંકુશ રાખી ચાલ્યાં કરવું તે સુધારો.”

હિંદુઓની સામાજિક સ્થિતિ ગ્રામીન સમયમાં ‘મણી જ ઉત્કૃષ્ટ
હતી. શરૂઆતમાં પ્રગ્ન એકદમ જ હતી. તેમાં વર્ણવ્યવસ્થા જેવું કંઈજ
ન હતું.

ઋગ્વેદના કાળમાં આર્ય અને અનાર્ય એવા બે જ ભેદ હતા.
બાદ પરાજિત અનાર્ય આર્યના દાસ થયા અને શૂદ્ર નામ પ્રાપ્ત કર્યું.
આર્યોમાં પ્રથમ કોઈ પ્રકારનો ભેદ ન હતો; પણ પાછળથી વિપ્ર
નામે એક વર્ગ ઉપસ્થિત થયો, જેનું કાર્ય દક્ષિણા લઈને સ્તુતિ
આદિ કાર્ય કરવાનું હતું. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ છે. બ્રાહ્મણ
એટલે બ્રહ્મ (સ્તુતિ) કરનાર. બીજો વર્ગ યુદ્ધમાં વિજય મેળવી
પંકાયેલા પુરૂષોમાંથી રાગ પસંદ કરવાની પ્રજ્ઞાલક્ષ પડી હતી, તેમાંથી
ઉત્પન્ન થયો. આ પ્રકારની રાગજ્ઞોની—અર્થાત્ ક્ષત્રિયોની—ઉત્પત્તિ
છે. વળી મમત્ર સમાજનું જાવણપોષણ કરનાર એક ત્રીજો વર્ગ થયો
જે વૈશ્ય નામે પ્રસિદ્ધ છે. શરૂનું કામ સેવા કરવાનું હતું. તે વર્ણ
અસ્પૃશ્ય ન હતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની માફક શૂદ્રોને પણ
પંગમદાયતા કરવાનું અધિકાર હતો. આ પ્રમાણે આર્ય
અને અનાર્યનો મૂળનો નતિભેદ ગ્રણ્ય કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ
ભેદ સદિન ચાલુ થયો. આ ચારે વર્ણો વચ્ચે મારો સંબંધ હતો
અને પરસ્પર વિવાદ મંબંધ થતો હતો. મતર્થ વિવાદ એટલે જણાતો
પણ વર્ણોન્તર વિવાદ ધર્મસાત્તથી વિરૂદ્ધ ગણાતો ન હતો. ક્ષત્રિય,
વૈશ્ય અને શૂદ્ર કન્યા સાથે પણ બ્રાહ્મણ વિવાદ કરી મકતો હતો.
સ્મૃતિ કાળમાં અનુલોભ વિવાદ સાત્તસંમન હતો, અને પ્રતિસોમ
સાત્તસંમન ન હતાં અસ્તિત્વમાં હતો. ગ્રામીન કાળમાં પિતાના

વર્ષ પરથી પુત્રનો વર્ષ મનાતા હતો. બ્રાહ્મણની કાઠ પણ વર્ષની કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રને બ્રાહ્મણ જ માનવામા આવતો; જેમકે ઋષિ પરાશરના ધીવરીથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર વેદ વ્યાસ અને ગેણકા (ક્ષત્રિય મન્યા) થી ઉત્પન્ન થયેલ જમદગ્નિના પુત્ર પગ્શુરામ બ્રાહ્મણ જ કહેવાયા પછીથી માના વર્ષ ઉપરથી પુત્રનો વર્ષ મનાવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે વર્ષની સકર ગતિ ઉત્પન્ન થઈ તેના નાના નાના વિભાગો પડ્યા. આમા જે અત્યજ-અપાક-અગણ-હતા તે આયેનિ ત્યા ગૃહદામ બની શકતા નહી, કારણ તે મસ્કાર ગદ્ધિત હતા અને અભક્ષ્યનુ ભક્ષણ કરનાર હતા. વર્ષ બેદ આર્યોમા પહેલા ગુણ કર્મા નમાન હતો. પણ પાછળથી તે જન્માનુસાર મનાયો.

શુદાશુદા વર્ષના સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચે થતા વમ્મથી જે સતતિ યાય તેમણે શુ કામ કરવા તેનું વર્ષન વિષ્ણુએ બહુ વિસ્તારપૂર્વક કર્યું. શુદ્ર પુરુષ અને વૈશ્ય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્રને તે અથો ગવ એવું નામ આપે છે અને તેણે કલાકૃતિઓથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવું એવું ફરમાન કાઢે છે. વૈશ્ય બાપ અને ક્ષત્રિય માના પુત્રને પુકસ કહેવો, અને તેણે પોતાનું ગુજરાન શિકાર કરીને ચલાવવું. શુદ્ર પિતા અને ક્ષત્રિય માતાના પુત્ર મગદે બાટાઈ દરી પેટ ગુગ્ગરો કરવો અને શુદ્ર પિતાથી બ્રાહ્મણી માતાને પેટે અવતગ્નાર પુત્ર આગાધન નસીયમા ગુન્હેગારોને કામી દર્ષ (ક શુણીએ ચડાવી) જીવનનિરાશ ચલાવવા સિવાય બીજી કાઈ લખ્યું હોય એમ તે માનતો નથી. વળી ક્ષત્રિય પિતા અને બ્રાહ્મણી માતાના પુત્ર સતે ઘોડાની માવજત કરવી એમ તેની આજ્ઞા છે. આ વિસ્તારપૂર્વકની યોજના ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે જૂના સમયમા મોટા પાયા ઉપર આતર વર્ષ વસી થતા હતા.

ઈ. સ. પૂર્વે છસે વર્ષ પર શુદ્ધના સમયમા વર્ષબેદનો ઝગડો દિદુસ્તાનમા જોસજોગ ચાલતો હતો અને બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય એ

બેમા કોને હિન્દુ ગણવા તે વિષે જાણે વિખવાદ હોય. યોગે હતો તે સમયે તેમની વચ્ચે લગ્ન સંબંધ તો થતો હતો. પૌરાણિક કાળમાં તે ધીરેધીરે બંધ પડતો ગયો, અને હેવટે દાસની-આજની માફક પ્રાચીન કાળમાં જુદાજુદા વર્ગો વચ્ચે આભડછેટ અને ખાવા-પીવાની બંધો ન હતી.

વાચવલ્ક્ય કહે છે —

શુદ્રેપુદાસ ગોપાલ કુલમિત્રાર્થ સીરિણ ।

મોજ્યાન્ના નાપિતચ્ચૈવ ચક્ષાત્માનં નિવેદયેત્ ॥

(૧-૧૬૬)

શુદ્રોમાથી ચાકર, ગોવાળ, કુલમિત્ર, અર્ધજાગે જમીન ખેડનાર દળમ અને આશ્રિતનું અજ ખાધ શકાય.

પરાશર ઇષ્ટ આજ પ્રમાણે દાસ, ગોપાલ વગેરેના હાથના રાધેલા જાત ધાઠાણુ લઈ શકે એમ કહી દરેક જાતિનો અર્થ સમજાવે છે, કે શુદ્ર માતા અને ધાઠાણુ પિતાના પુત્રને કાંઈ બીજો ધાઠાણુ સંસ્કાર આપી શુદ્ધ કરે તો તે દાસ કહેવાય, અને શુદ્ધ ન કરે તો તે નાપિત કહેવાય. શુદ્ર સ્ત્રી અને ક્ષત્રિય પુરુષના પુત્રને ગોપાલ કહેવો અને ધાઠાણુ પિતા તથા વૈશ્ય માતાના મસ્કાગથી શુદ્ધ થયેલ પુત્રને "અર્ધસીરી" કહેવો તેમના હાથના રાધેલા જાત ધાઠાણુ અવશ્ય ખાધ શકે.

અત્યારે જેમ આફ્રિકામાં હિંદુઓના રસોડામાં નિમ્રો બાઈ" નો ઉપયોગ કરવામાં તે પ્રમાણે પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનમાં રસોડાના ચાકર તરીકે શુદ્રોને ગણવામાં આવતા હતા એવું ગૃહ્યસૂત્રો ઉપગથી માલુમ પડે.

વર્તમાન બેદબાવ હિંદુ સમયના અંત લાગના પશુ (ઇ. સ. ૧૨૦૦) પ્રચલિત થયા ન હતા. અલબેરૂનીએ લખ્યું છે કે, ચારે વર્ષવાળા એકઠા રહેતા હતા અને એક બીજના હાથનું ખાતા પીતા.

દત્તા મહાવ છે કે આ ચર્ચાનું ઉત્તર હિંદુસ્તાન સાથે મળેલ ગણતર
 હોય દક્ષિણ હિંદમાં આ સમય સુધીમાં રાજાદારીઓએ માસાદારીઓ
 સાથે ખાવાનું છોડી દીધું હતું આ બેફાલ વધી ધી ધીમે મર્વ વર્ણોમાં
 વધતો ગયો.

ઈતિહાસિક નજરે જોતા હિંદુ મહાજનના જાતિભેદની બહુ
 ખરાબ અસર થઈ છે બૌદ્ધધર્મના ઉદય પછી ત્યારે હિંદમાં
 જાતિભેદનું મહત્વ કમી થયું ત્યારે જગતના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવી
 મામતો હિંદુઓને હાથે ઘડાઈ જે મહાધર્મ પ્રથમ જાતિભેદઉચ્છેદક
 પુરુષ ગણાયું તજ દેશમાં અદ્રગુપ્ત અને અરોંક જેવા દર્તવ્યવસાયી
 મોટા શુદ્ધ રાજાઓ ઉત્પન્ન થયા પાછાણોએ જાતિમત્તરનો ત્યાગ
 કરી, અને બૌદ્ધ મતનો અગ્રીકાર કરી હિંદુઓની બુદ્ધિમતાની અને
 સદાચારમપસંતાની ખુશ્ન કરી હતી હિંદુ વેપારીઓએ સિયોન,
 બ્રહ્મદેશ જતા સુમાત્રા દ્વાર દેશોના કિનારા ઉપર પોતાના બંધ
 વહાણો નાગરી ત્યાના રહેનારીઓને અમિત કરી નાખ્યા હતા ગજ
 નીતિ ધર્મ, વંપાગ વગેરેએ કરીને તે કાળના હિંદુઓએ તે કાળે
 જાણાયેલી દુનિયા પર વર્ચસ્વ સ્થાપિત થયું હતું પરંતુ પાછળથી
 પૌગણિક કાળના હિંદુઓએ જાતિભેદને બહુજ મહત્વ આપવાથી
 હિંદુઓના તે સર્વ ગુણો નાશ પામી ગયા સમુદ્રયાન બંધ પડ્યું
 અને જાતિબંધનો વધારે ને વધારે દૃઢ થતા ગયા આચાર જ ધર્મ
 બન્યો, એકલપેટાઈ વધી પડી અને તેથી મુસલમાનોની સ્વારીઓ
 ત્યારે આ દેશ ઉપર આની ત્યારે રાજપુતસ્થાન જેવા શુરવીર
 રાજપુતોથી વસાયેલા દેશથી પણ તેમની સામે ટક્કર લેવાઈ નહીં ૪

■ જાતિ ભેદના મુખ્ય કારણો છ મનાય છે

૧ જાતિના તો—કેટલીક જાતિઓ હિંદુ ધર્મમાં દાખલ થઈ તેમની જુદી
 નાવ ગણાઈ જેમકે જીલ, કાઠી

મુસવમાની અમલ દગમ્યાન દિદુએની મામાજી અધોગતિ
 અપાટામધ થવા લાગી દિદુસ્થાનના મર્વ ભાગોની માફક ગુજ
 રાતમા પલુ બાળલ્લન, પ્રાતિમધનની સખ્તાઇ અને સ્ત્રીઓને ઘરમા
 મોઢી રાખવાનો ચાલે ધર ઘાલ્યુ સાચનુ ખરે જ્ઞાન કાઢીને રહ્યું
 નહી ને રહિજ મર્વત્ર પુગ્નવા લાગી આ મમપની અધમ સામાજિક
 સ્થિતિની મામે તે મમયના વિચારવાન પુરૂષોએ અખત ટીમ કરી
 છે તેના લાખના જૂના ગુજાતી સાહિત્યમા ઘણા મળી આવે છે
 વૃદ્ધસમ અને કીર્તીવાગ્ની છાપ્ત છે સ ની ૧૬ મી સદીમા પણ
 પ્રચલિત હતી એમ નીચેના ઉત્તારગ્યો પરથી દેખાય છે

મામિ વગસના હોમા ચેદ તરણિ મ્ન્યા પરણ્ધ તેદ

(વિમળ પ્રમધ પાનુ ૭૧)

મુદિયા મોગી માડખ વાત જાણ મોવિ રૂપા ધાત

શાડખ પાડે મોવા લોખ ધુતારી ધુતારિ કોક

(વિમળ પ્રમધ પાનુ ૭૩)

સાપ્રદાયિક નાતો—ગુજરાતના જનોમા વેરચ અને કષ્ટિચ મળી એ
 નાન થયાના દજાનો મળી આવશે

પ્રેમાદારી નાતો નાતોનો મુખ્ય વિભાગ ખમાને લઈ ન જ પડેલા

સ્થલાતસ્થી થયેલી નાતો, શ્રીમાળી, આદિચ, મોટા સ્થળાતર એ પ્રાતિ
 ન્વનાર મદાન કારણ છે એકો પોતાનુ વતન હોયી અભવચાઓમા જઈ
 વલે છે, ત્યારે નેઓ નવા આવાર વિચાર મદાન કરે છે વળી નેમણે
 અભમામ્ય કર્યુ હોય, અપૂર્ણ દેવો પૂર્ણ હોય, એવી મહાથી પોતાના
 મૂળ વનનની પ્રાતિમા નેમનો વ્યવહાર કરતા મુશ્કેલી પડે છે, તેથી
 ધીમે ધીમે નેઓ પોતાની અદરજ લગ વ્યવહાર કરે છે આવી રીતે
 પેઠાપ્રાનિએની ઉત્પત્તિ થાય છે જાણ્યુ વાલીચાઓની પચીખરી પદ
 પ્રાતિઓ આ રીતે જ ઉત્પન્ન થઈ છે

આતરલમથી થયેલી નાતો, જેવીકે વદ્યકષ્ટિચ.

એજન વગેરેમા એદ પછી જવો આગાદારી અને રાજાદારી એવા કે
 મોટા બંને લઈને પ્રાતિ વ્યવસ્થા પડે થયેલી અસર થઈ

લુગના ધર્મ મા તે ત મમયે પ્રચલિત દુષ્ટ ગિવાલોની સખ્ત ઝાઝણી કાઢી પછુહિં મર્વ વિગો આવી અધમ ગિયતિને મળિયુગનું પગિણામ માનતા અને તેથી તેમા સુધારો તો થવાનો જ નથી પછુ દિવમે દિવમે જગાડો થતો જ જવાનો એમ માની લઇ તેમણે તે અધોગતિને ખાજવાનો પ્રયત્ન મ્યા નથી ૬)

દિદુઓની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન રાજા રામમોહનરાયે સતી થવાના આન વિરુદ્ધ બડ ઉમ્મી સ. ૧૮૨૬મા લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન્ક પાસે તે બંધ મગ્યો તે ગણાય ત્યારથી નવા અને જૂના વિચારવાળાઓની વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયુ જે હજી ચાલે છે ગુજરાતમા અગ્રેજી રાજ્ય ૧૮૦૦-૧૮૧૮મા થયુ અને ૧૮૨૬મા મગમતે નિશાળો કાઢી સુધારા'ના બીજ વાળ્યા

સુધાગ ન મુખ્ય મ છુ પાશ્ચાત્ય લોકોનો પરિચય અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની કેળવણી એ ગણી સમય તેના મુખ્ય મે અગો મહેવાય — ધર્મ અને મસાદ. ધર્મની જામનને મમાગની માનતથી જુદી પાડવાનુ મમ મુરકેડ છે જેથી ધર્મ અને મમાગનો વિચાર સાથે જ મગવામા આવ્યો વિવિધ પ્રમાગની મૂર્તિપૂજા મરી વ્યમ થિત થવાથી શો લાભ ? ખ્રિસ્તિ ધર્મમા મૂર્તિપૂ ૧ નથી પ્રાચીન દિદુ ધર્મમા મૂર્તિપૂજા ન હતી તા અવાચીન દિદુ ધર્મમા મૂર્તિ પૂજા શા મટિ દોષી જોઈએ ? એવા પ્રશ્નો મર્યાવા લાગ્યા રાજ

૧ જેમકે અખાએ ક્યુ છે

નાર નાનકડી હડ પ્રચુત વગતી વાપે નહી અદ્ભુત

આમા નાનકડી નારને પ્રચુત થાય તેમા અખા ભજનને કાઈ ખાસ ખરાબ લામતુ દોષ એમ દેખાતું નથી તે તો કાલ પેટ વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવે છે ત્યારે,

વધ વિના વનિયા વેપમા દો બદ્ધચરી મર્મ જ મરે અનેક

એમ કવિજાગના મર્યામા લખી વદ્ધજ લટ લખી અવાચારી કળિયુગ અને બદ્ધચર પરજ નાખી દે છે

પુરાણમાની વાર્તા ગપ્પા અને અસમજસ છે એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ
જતાવ્યું, એટલે કેળવણીના લોકોની શ્રદ્ધા તેમના ઉપરથી ઓછી
થઈ કેળવણી નીતિમાં મા, માથે ઈશ્વરનો ડર રાખી, સર્વને સુખ
થાય એ રસ્તો લેવો તેનું નામજ ધર્મ છે એમ અનેક અગ્રેજી
ભણેના માનવા લાગ્યા. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એજ સર્વ અનર્થનું મૂળ
છે એમ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ પરથી સમજાયું. સ્ત્રીઓએ પતિના
મરણ પછી ફરી પરણવું એ સ્ત્રીપુરુષના સમાન હકના સિદ્ધાંતથી
સાબીત થતું હોવાથી તે વિષે શાસ્ત્રમાં મંત્રિત છે કે નહિ તે જોવાની
જરૂર નથી એમ કેળવણી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલા અને સ્વતંત્રતાના
હિમાગતીઓએ કહ્યું ત્યારે મંદકૃત કેળવણી પામેલ સુધારકો.

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે હૃદયેષ પતિતે પતૌ ।

પંચ દાપત્સુ નારિણા પતિરન્યો વિધિયતે ॥૭

પતિ જોવાય, મરી નય, મન્યાસી થાય, નપુસક હોય કે પતિત
થાય એ પાંચ આપત્તિઓમાં સ્ત્રીઓ બીજો પતિ કરી શકે

એ સૂત્ર ટાકી વિધવા મુનર્વગ્નના સવાલને ટેકા આપવા
લાગ્યા /ડો બાહારકરે નીચેનું ઉપાયેન શાળા માટેના મંદકૃત પાઠ્ય
પુસ્તકમાં આ શ્લોક દાખલ કરી તેને શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં પણ
જાણીતો કર્યો. આવા આવા નિયારો પ્રચલિત રીતે જાગૃત થયા અને
પાશ્ચાત્ય લોકોના અભિપ્રાય સાથે મળતા આવવાથી તથા તે લોકોના
આગેવાન ગૃહસ્થો તરફથી અનુમોદન મળવાથી સુધારક મંડળના તે
મુખ્ય સિદ્ધાંતો થઈ પડ્યા. આ વિષયોના બાષ્પો થવા લાગ્યા, લેખો
લખાવા માડ્યા, અને તે જાગૃતોની આ કરવા માટે અને તેનો
અમલ કરવા માટે સભાઓ તથા મંડળીઓ થવા લાગી.

વળી સુધારાવાળાઓએ સ્વદેશના ઉત્કર્ષને અર્થે તથા અંકુ

૭—પરાયણ સદ્વિતા ૮ મહિલાવ “સુધારો”

યાના ધમનુ ઐક્ય ગદ્યાનુ ઐક્ય અને ભાષાનુ ઐક્ય તે માટે તેમણે ત્રણ મિદાનો ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો

૧ એકેશ્વર વાદ—જેથી ધર્મના મખેડા ટળે

૨ સાતિ વ્યવસ્થાનો ઉચ્છેદ

૩ એક ભાષા—અંગ્રેજી—હિંદી

નર્મદાશકરનો મુદ્દાલંબ પ્રેમશૌર્ય સુધારાનો આખો કાયદમ સમગ્રતે છે પ્રેમ એટલે ઐક્ય મમાજ ભાષા અને ગાન્યનુ ઐક્ય કરવાની જનામણુ પ્રેમમાથી ઉદ્ભવે છે પ્રેમ માને મમાન ગણે છે સ્ત્રીઓ પુરૂષો બ્રાહ્મણુ ચાકાળ ગગન પ્રગ્ન ગુરુ શિષ્ય મર્વ સરખા છે, અને મનુષ્ય તરીકે મગખા હોય નેમને મર્વને મરખા અધિકાર હોવા જોઈએ પણ પ્રગ્ન ગાન્યના અને ધર્મના અને વહેમ-રૂઢિના જુડા ત્રણ તાપે પીડાઈ ગઈ છે તેમાથી છૂટે તોજ તેની ઉન્નતિ થાય તે માટે મપ કરી મોઝે શૌર્ય વખવતુ જોઈએ શૌર્યમા જુરમાની અને શરીર મળની જડગ છે તેમાથી જુરમે સુધારાના કામમા જોડાસથી આવી યજરા અને જાળ મેગવવા માટે કમરત કગવી તથા નરકરમા જોડાકુ એવી જનામણુ નર્મદાશકરે કરી હતી પ્રેમ અને શૌર્યથી સામાજિક ધાર્મિક અને તાજીય ગુનામી માથી છુટી ઉત્કલ પામવો તેનુ નામ સુધારે

આવી સુધરેલી ગ્થિતિએ પહાચવા માટે પ્રગ્નએ તાપક ધવ જાઈએ ત માટે તેણુ કેનવણી લઈ જુદિનો નિકામ કરવા પ્રયત્ન કરવો તથા સ્વનવના દેસાજિમાન ગાજિમાન વગેરે ગુણા ખીન વવા ગરીબો તથા નિરાધારોને મદદ આપવી અને સ્ત્રીઓને કેગવણી

૬ ધર્મ વિચાર

વળી 'હિંદુઓની પડતી મા નમદે લખ્યુ હવ —

વિના વાળીનુ ઐક્ય, વિન કદુ ઐક્ય ધરમનુ,

રાજ ઐક્ય વણ જોગ નકામુ દેશી જાનુ

નથા હટ આપવી એ પણ પ્રેમનાજ કૃત્યો છે વળી મૌ સરખા છે માટે માપદાદાનો ધધો કરવાની કામ પર ફગ્ગ હોવી ન જોઈએ ફરેકને પોતાને મનગમતો ધધો કરવાની હટ હોવી જોઈએ

સુધારાનો આ કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા માટે સુધારકોએ નિશાળો, મહાઓ અને વર્તમાનપત્રો એવા ત્રિવિધ સાધનોની આવશ્યકતા રાફ આતમા જોઈ તેમાં નિશાળો સ્થાપવાનું કાર્ય મરકારે મુખ્યત્વે ઉપાડી લીધું અને બીજા એ માધનોમાં પણ સરકારી અમલદારોની સહાનુભૂતિ તથા મદાય મળવા લાગી દેશી રાજ્યોને સુધારવા એ પણ સુધારકોના કાર્યક્ષેત્રમાં આવી જતું હતું દેશીરાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ તથા અમલદારોએ પણ અગ્રેજ અધિકારીઓની દેખાદેખી તથા પ્રોત્સાહનથી સુધારાના કાર્યોમાં ભાગ લેવા માડ્યો સુધારાની અને સુધારકોની પ્રતિષ્ઠા શુજરાતમાં જોતજાતામાં ફેલાઈ ગઈ ધનિકોએ પણ આ દેશોજનનિના કાર્યમાં દ્રવ્યની મારી મદાય આપી

પ્રકરણ ૨ જી.

અરણોદય

રાત વિતીને વાણુ જહાણુ, અરણોદય હીપતો આ,
પ્રકાશ કુમજો સુત્ર ઓપવ, ચાકુન સહ શબ સોસા,

—નર્મદાશંકર

સુધારાના પ્રથમ વીર દુગારામ મહેતાજીનો જન્મ ઇ સ ૧૮૦૬ મા થયો હતો, તેમણે સ. ૧૮૪૪મા માનવધર્મ મલાની સ્થાપના કરી હતી પણ તે પહેલા ગુજરાતમા સુધારાની શરૂઆત યદ્ય ગઇ હતી? દુગારામના ગુરૂ આપણા સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર કૃષ્ણનાથ મોહનવાલ ઝવેરીના પિનામહ રણુઝડદાસ (૧૮૦૩-૧૮૭૦) હતા તેમને કવિ નર્મદા શંકર " ગુજરાતની પ્રતિદિનો પહેલો પુરુષ " કહે છે તેમના

૧ ૧૮૨૦ નેગીવ સુલ્લ જોડે એન્ડ નેગીવ સુલ્લ સોસાયટી સ્થપાઇ ૧૮૨૧ સરકારે દરા નિરાજો કાઢી (મુસ્ત ૩, અમદાવાદ ૨, ભરૂચ ૨, ખેડા ૧, નડીઆદ ૧, ધોળકા ૧) કેટલાક સાજોપયોગી પુસ્તકો રચાયા (સીપી-ધારા, ગણિત, ઓધવચન, ટોડસ્વીનો જ્ઞાતાત.)

૧૮૪૦ સરકારે જોડે આ, એન્જીન્યુકેરાન સ્થાપ્યું

૨ પ્રથમ એપ્રિલનો તથા મહેતાજીએ તૈયાર કરવામા ને નિરાજો. ધમા પણ તેની વ્યવસ્થા તથા વૃદ્ધિને અર્થ તનમનથી કામ લીરો એણે તે ભરૂચના મોટા વાણીયા રણુઝડદાસને કામ આરંભવળેનો ગુજરાતની પ્રસિદ્ધિને પહેલો પુરુષ કહીશું. તેનાજ સંસ્કારેલા દુગારામ મહેતાજીએ મંત્રાદિ તથા પુનર્વન્ન સંબંધી સુધારાના વિચાર પોતાની નનરીના લેણમા ચરચાતા કીધા, ને પ્રભના કામ સરકાર સંબંધના અસ્તા સુધી શાખા ધર્મ વિચાર

પુત્રો મોહનલાલ તથા મનમોહનદાસ મન્ને સુધાગના ઝામમા ગસ લેતા મોહનલાલે શુદ્ધિવર્ધકસલામા અને મનમોહનદાસે ભરૂચ પ્રાર્થના સમાજમાં માગ બાપણો કર્યા હતા મ ૧૮૪૮મા ઍલેક્ઝાન્ડર કિન્નાડ ફ્રાન્સ સાહેબની પ્રેરણાથી અમદાવાદમા “ગુજગત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” સ્થપાઇ તે દ્વારા તેજ વર્ષમા કવિ દલપત-ગમનો જૂત નિમધ છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયો આ સમયે સુધારાનુ મુખ્ય સ્થળ મુખ્ય અને તેથી ઉતરતા સૂત તથા અમદાવાદ હતા તે વિષય પર આવતા પહેલા સુધારાના પ્રથમ સ્થળ મરત અને સુધા-ગના પ્રથમ વીર દુગારામ વિષે કેટલીક હકીકત જ્ઞીશુ ગરણુ સુધા-ગના ઇતિહાસ સાથે મરતનો મંબધ નોડી નહી ચકાય તેવો છે ગુજગતમા સુધાગના અગ્રેમર કવિ નર્મદાશક સૂતી હતા પણ નજા માહેના બીજા બે નજા નદશક અને નવલગમ પણ સૂરતીજ હતા પણ નન્નાના ઢાળ પહેલા સૂતમા પાય દ્વાને મળ હતા તે દીનમણીશકર ગાન્ધો, દાદોયા દુગારામ મહેતાજી દલપતગમ માતર અને નમોદગસકે તેમા દુગારામ મહેતાજી મુખ્ય હતા

દુગારામ મહેતાજીને ગુજગતના સુધારાના પ્રથમ મહાગ્રથી ગણી

શકાય તે પ્રતાપી નરનો જન્મ મ ૧૮૦૬મા

દુર્ગારામ મહેતાજી મરતમા થયો હતો તેમના પિતા વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા, પણ ત જકાતનુ કામ કરતા હતા તેથી છોડગને પણ તેમજો બ્રાહ્મણીયુ બહુત ન બહુવતા અમદારમા ઉપયોગી શિક્ષણ આપ્યુ આઠ વર્ષની વયે તેમને આક અને વખતા વાયતા આપડી ગયુ ૧૧ મે વર્ષે મા મરીજનાથી તેમણે માસીને ત્યા ગહેવા માડ્યુ થોડો સમય વાણીયાને ત્યા ગુમાસ્તી કરી ૧૬ વર્ષની વયે દુર્ગારામ માસીને લખને મુખ્ય ગયા ત્યા એક વર્ષ બણી ૧૮૨૬મા સૂતમા ૧૬ રૂપિયાના પગારથી મહેતાજી થઇને આવ્યા મહેતાજી

૩ લક્ષિતાનન્દકૃત “ઔબાગ્ય રત્ન ” છેલ્લાને બદને દોલતરામ વડીલનુ નામ આપે છે

તરીકે તે ઘણા વખણાતા હતા મૂરતમા એક વખત એમ કહેવાતું કે દુર્ગારામનો કોઈ નિયાળોઓ નૂર્ખ નહિં અને પ્રાણશરનો ભાગ્ય હીન નહિ ' આ લોકોમિતિ પગથી માલુમ પડે છે કે દુર્ગારામની શિક્ષણશક્તિન વિષે લોકોમા ઉંચો અભિપ્રાય હશે મૂરતમા દશ વર્ષ સુધી મહેતાજીએ પોતાના ધધા પર ખૂન ધ્યાન આપ્યું, અને તેથી ત્યારે ગુજરાતના મહેતાજીઓને મુખર્ષિ બોલાવી તેમને ઘોડે મમન લથ્થાની નમની પગીઆ લીધી ત્યારે દુર્ગારામ તેમા ઝગડો ઉઠાયા

તાણે બોધ સાબળી મધુરી નામની એક દુર્ગપુરા નાગર શાંતિની
વિધવા તમની સાથે પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ ગઈ હતી. તુ યુ
યુ તે વિષે કાંઈ દરજીમાં મળી શકતી નથી. પણ મહેતાજીએ આ
વિધવાને આ પ્રમાણે નિરાશ રીતે સુધારના કામને મદાન ધકકો
પહાચાડ્યો નહીં, પણ કંઈ નવીંદસ કહે છે -

एकौ हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतान्दो किरणे शिव बाह् १५

તે પ્રમાણે પાછળથી કરેન સુધારના અને મળેના મમદમાં
મહેતાજીની આ એ જૂન ચંદ્રના નિગમા જેમ ની ૬ કાર્ત્ત ગાય
હે તમ ૬ ૧૬ ગઈ છે

આ મમો દુગારામે ગુન્ગતમા શરૂ થતી અગ્રેજી
કગરણીની એ મદાન સવા રી સુગતમા જેમ મગકાર
અગ્રેજી નિરાશ થાપી હતી તમ પા રીઓએ પા નિરાશ સ્થાપી
હતી પાઈગીઓની નિગાગમા અગ્રેજીની માથે પાઈ પતેનો અભ્યાસ
પણ વિદ્યાર્થી આન નવો પડતા પા રીઓએ પાવ ભાપાનુ જ્ઞાન
આપના રેતા તમને નગનાની પ્રસ્તિત મનાવના નગર નધાર હતુ
આવા એક પાઈરી માન્ગોમગીના દામા ફગીન નસવાન માણે

૭ નામના મે પારમી યર પ્રિમિત ધમ અલણ રા આ મના
નથી આપના સુગ રાઈનમા હા ૧ ૧૨ શમ નહા પા મી જેની સાત
મિ કોમ પા અગ્રેજી દગરલા નગર બરની દરિયા જલવા લાગી
તા પગી દિદુઓનુ ના પ્રગવર શુ નિચારનાન દશ દિતબધુઓને
લાનુ ૧ કગરણીની ગણ જગડી આખર દગ રામ મલતાઈ કંતમજી
મેદી વગેરેએ મળી નીસમ હાડે નગરનાનજીને પાડો તના મળ
વમમા લખન વર થા નમના ઉમેદનામના મન શાન્ત થયા અને
ધીમે વીમે પાગી લાખરૂતિ અગ્રેજી શિષ્ટાપુની તગફુમા વળવા લાગી

ગાગમ ૧૧ ખામ મદ્દગાર દામેવા હતા તે જતના પગલુ
જા અને સગકારે અને ૧૮૪૦મા પ્રથમ સ્થાપેલી સુગતની ગાગ્રેજી

નિશાગના મુખ્ય ગ્રંથક હતા એ પુરૂષ વિદ્વાન અને સદ્વિચારી
 હતા દુર્ગાગમનુ તેમની જોડે જોળખાણુ થતા મન્નેની મળતી ગણ
 આની અગ્રેજી લખ્યા વિનાના દુર્ગારામના સુધરેના વિચારા ગણી
 દાદોના સાનદાશ્વર્થ પામ્યા અને દુર્ગાગમને સુધાગના પ્રમમા જોઇએ
 તેવા મોખની મળી ગયો પાચ દહાના મિત્રમડો પ્રથમ પુત્ર
 પ્રચાર મડગી હી અને સને ૧૮૪૨મા જાપવાને શિનાજાપપત્ર
 મુનપથી આપ્યું અને ૧૮૪૪મા તમજ માનવ ધર્મ મહા સ્થાપી
 આ સમાનો ઉદ્દેશ તેના નામ પ્રમાણે મનુષ્યોનો ખગે ધર્મ શુ
 છે ત તણવાનો તથા મમ નવવાનો હતા મતિભેદ નાડવો વિધવા
 આના પુનલ મ કરાવવા મૂર્તિપૂજનો આન મધ ક્રવો વગેરે
 નિયયો પગ આ સજામા વિચારો થતા ને જાપણે અપાતા એ
 સજા નાજીવદન નનનસાના કાગમા નગતી તેમા હ મેગની બેઠમા
 નગનગ ૨૦ ૨૫ માણુ મો હાજર રહેતા થોડા મહિના પછી આ વિધવા
 પડતા મુખી નુ વિરે ચમા ચનાવવામા આવી હતી આ નુ કુની
 ચચાથી શરૂમા જારે ખગલગાન થયો હતા અને મહેતાજીના જપ
 જપમમા આવ્યો હતો

જગની માણુમની મનોવૃત્તિને અર્વચાનિઃ એવુ વિગથણુ આ રીએ
 તા નુ સ્વરૂપ મપૂર્ણપણે દગાવી શકાય તે
 વહેમ, ભુત, જાદુ કુરની અને વી મન વા વચ્ચેનો બે સમજ
 સમતા નથી કાગણુ અને મર્થ વચ્ચેના
 મળધનુ જાન તને નાનુ નથી માનની છન્છ અને શક્તિ વચ્ચે
 જે મદદ અનગ છે ત ની સની ત ના કહે છે પોતાન શબ્દોથી
 અમુકે અસર થાય એવુ ત છન્છ છે અને એવી અમર થય નહી તો
 પણ તને એની છન્છ હોવ થી ને થઇ જ છે એમ ન માની ને છે
 આ ક્રિયાને મત મહેવાય છ આપણા દેશમા મતની આરથા ધણી
 જુની છે છ મ પૂર્વ ૬૦૦ થી ૬૦૫ ૨૦૦ સુધીન વા દગ્યાન

ગયાએલા મૃત્યુસત્રોમાથી અત્રે કેળવાઈ દૃષ્ટાંતો આપવા ગમિક થઈ પાડશે

જો કોઈ માણુમને ધનવાન થવું હોય તો તેણે પદર દિવસના ઉપવાસ કરવા અને પૃથ્વીમાની ગતીએ ઘુટીપૂર પાણીમા ઉભા રહેવું અને શેકેયું અનાજ મોમા વધ જલમા હોમવું અકાળ મૃત્યુ અટકાવવા માટે તેણે દરરોજ જુ ઝેવો નપ કરવો સો ગાડા ભરી મુવર્ણની ઇચ્છાવાળાએ પદર દિવસના ઉપવાસ કરી ગામની બહાર પૂર્વ અથવા ઉત્તર દિશાએ જવું જમીન સાફ કરી જગલી પશુઓના ડાણથી લીપી અગ્નિ પ્રકળાવવા અને મોમા ઘી ભરી આહુતિઓ આપની જો જવાગા પ્રકટ થાય તો બાર ગામ મળે અ ધુમાડો નીકળે તો તથુ ગામ મળે મમગાએ જમાઈની અને પોતાની પુત્રીની વચ્ચે મેગ માધવાન માટે શુ કરવું કુલટા સ્ત્રીના પતિએ પોતાની સ્ત્રીને પતિવ્રતા કેવી રીતે બનાવવી ગજા મ્યો મન બહુવાથી થનાય મોહુ કુદુમ અને લાણુ આહુષ્ય કેવી રીતે મળે વગેરે વિષયોની બામતો જુદા જુદા મૃત્યુસત્રોમા દર્શાવી છે

પણુ અમલકાર માત્ર વિધ્યાત્મક જ ન હોઈ, નિષેધાત્મક પણ હોય છે એટલે કે અમુ- ક્રિયા કરવાથી અમુક માર્ગ થાય છે તેજ પ્રમાણે આમ ન રવું નહીં તો તેમ થશે એવું તે માને છે વળી જેવું કાગણુ તેવું કાર્ય એ સાદી માન્યતામાથી પણ ફેટલાક વહેમો ઉત્પન્ન થાય છે જેમકે બાળકો પડી ગયેલા દાત મગલા સ્ત્રીના હાપરા પર નાખે છે કે જેથી બાળકના જન્મની માફક નવા દાત આવે બીજા પ્રકારના રહેમો શાશ્વત સબધના ખ્યાલ માથી ઉત્પન્ન થાય છે જે વસ્તુઓ જોડાએલી હોય તેમાથી એકને થાય તેવુંજ બીજાને પણ થવું જોઈએ એમ માની લેવાય છે કુશ્મનના કપાયેલ વાળ કે નખ હાથમા આવે તો ગદુગરે

માલીકને મારી શકતા એ વહેમ આપણા દેશમાં પ્રચલિત છે તારીજ
 દોરા ધાગા ચિત્રો વગેરે વસ્તુઓની ઉપત્તિ આવી જ અવૈજ્ઞાનિ-
 મનોવૃત્તિમાયી થયે છે વૈજ્ઞાનિક સમજના દ્વારા માથે આવી
 મનોવૃત્તિ આજકાલ ઉચ્ચ વર્ણમાં મધ્ય ઓછી જોવામાં આવે છે
 પણ મહેતાજીના સમજમાં તો તે અર્વવ્યાપક હતી મહેતાજીન મુખ્ય
 સ્થૂળ ૧૫ આ ગદ્યનું જુદાણું સાખીત કરી આપ્યું તે ગણી શકાય
 સ ૧૮૦૧ ના માર્ચ ૨૬ ૧૪ ના રાજ માનવ ધર્મ સજાના
 ફક્તગદ્યની મહત્ત્વ મહેતાજીએ ગદ્યગદ્ય ૭૫૫૧ જુદા પ્રેત
 ડાકણ જુદા જુદા જાતરાસસ વગેરે વાતોને જોડી દેવાની તમા
 જાણનામાં આ યુક્તિ કે જે કોઈ ગદ્યગદ્ય અથવા મત્રશાસ્ત્રી
 મત્રમાં આવીને મત્રન આ વાતોમાં ૨૫૫૫ માં છે એવી
 ખાત્રી કરી આપો તને ફા ૨૦) મુન્નાર આપવામાં આવશે જાહેર
 ખાત્રી શહેરમાં જાહેર હોલ ધર્મ પડી અસ્વાહિતા પડી ગવેન
 ગવિવારે આ રાજે મત્રમાં મે હ ન માથુસો ભેગા થયા તેમાં
 કેટલાક ગદ્યગદ્ય તથા મત્રશાસ્ત્રીઓ પણ હતા ગદ્યગદ્યો માટે
 મત્રમાં મિત્ર વીણુ અડદ પાળી વગેરે માધને ગદ્યગદ્ય
 આપ્યા હતા મહેતાજીએ ઉભા થઈ તે મત્રે ગદ્યના પ્રકારો વિષે
 જે જે વહેમ ચાલતા હતા તેની ગીચ વાળી સહાવાવી મનની
 ધારેલી વાત કહેવી મુઠીમાં ગળેલી વસ્તુનું નામ દેવ મુઠીમાં
 ગળેન વસ્તુનું રૂપ કે વસ્તુ હાથમાંની વસ્તુ ઉઠાડી ચોટ મુખી
 બોલ પગ નોટાડી મુકવું લોહી ઓમવત્ર મુક મારવી એવું કાષ્ટ
 પણ મત્ર કરતો હોય તને ચોટાની કગમત મતાવવા મહેતાજીએ
 પગાર ક્યો, પણ કોઈ માલના પૂત ઉભો થઈ મામે આવી શક્યો
 નહીં આ પ્રમાણે ગદ્ય જોડે છે એમ ભગ સજામાં મહેતાજીએ
 મતાવી આપ્યું ત્યાં પડી આગ ગરવાર મુઠી મત્રાઓ ભરી આ
 વિષય વિષે લોકોના મનમાં જે કાષ્ટ પણ વહેમ ચાલતા તે પણ
 મહેતાજીએ સંપૂર્ણપણે ઠરાવી નાખ્યો

માનરધમમજાની દલીલનું દ્વંદ્વ મહેતાજીએ વખતે તેમથી અર્ધું દ્વંદ્વ ચાટાતી નિશાળ મળી તેમા મળી ગયું તે આક્રીનું અર્ધું મહેતાજી પામ રથુ હતુ. તેમજ ઇ, મ ૧૮૫૩ થી મહેતાજી પોતાના જીવનની ખાનગી નોંધ વખતે માડયા દતા એ બન્ને આ. રા મા. મહીપતગમે લખેલ ' દુઝાગમ ચાંત્ર ' મા આપવામાં આવેલ છે. ને ઉપરથી જણાવ કે કે મહેતાજી જાણના હતા કે તેમનો અરનાર દેશમા મુધાગે કરવા માટે થયો હતો અને તે માટે જ ન ગાળવો જોઈએ એ મજાન આદર્શ નગર તેમની દષ્ટિ મનન ગહેતી હતી. ને ધર્મમુધાગના પર જોટલુ ખ્યાનજાપના હતા તેટલુંજ ખ્યાન મામાનિક અને ગાજકીર મુધાગ પર ખ્યા આપના હતા એમ નેમનું ચાંત્ર વાંચતા માલુમ પડે છે

આ મમથે ક્યા ક્યા વહમો પ્રચલિત હતા તેનો કક ખ્યાલ મજામા મહેતાજીએ આ ગૃહસ્થાની કરીયતા ગ્લૂ કરી હતી ને પગથી આવે છે. તમા પોત અનેક અદ્ભૂત પ્રયોગો ક્યા પણ મર્ નિષ્ફળ ગયા હતા એના રપષ્ટ એકરાં હોકે કરેલો છે તેમથી એકનો માર આ ગ્લો —

કીંગપાસકરે ગગનીયો નામે પ્રયોગ કર્યો તેમા કાળા મડગના લોડીનો ઘડો જરી લાવી ધગમા મૂક્યો, ને તેની મામા ખેસી રાગ એક હગ્ગર મત્રનો જપ એડતાણીશ દિવમ કયો વળી વશીકરણ માટે મમાલુમા જઈ માણુમની ખોપરી લાવી તેનો કકડો ગરિવારે ઝાપગ પર મૂક્યો ઘીનોડીની પઝડી નોડી રમા ઘાલી, તેની દીવેટ વાળી દીવો કર્યો, ને તેમથી માણુસની પરીમાં મેશ પાડી; આ મેશ લગાવાથી વળીકરણ થયું નહિ મેલો હનુમાન માધવા માટે લાલ કહેટો મારી, લાલ ટોપી વાલી કીંગપાસકરે હનુમાનના મત્રનો આ પ્રમાણે જપ કર્યો હતો, પણ હનુમાન કળ્યા ન હતા

હનુમાન પહેલવાન,
મારે મરસકા જવાન,
દાયમે ગદા,
મુખમે પાન,

બાવન લીમડી ચોકી મેઠા ટે
હમેરી ગોકી મેળી ઉઠે તેઃ
સીતા મનીડી સેજ પર પાઉ ધરે
૬ ૬ ૬ ૬ સ્વાહા

મને ૧૮૪૪ મા મીડાપર ન બાવેલ કચ્છી ઉશ્કેરાઇ જઇ
સૂતના લોકોએ કુદ્ધડ મ્યુ, હડનાળ પાડી,
ગાજનીય વિચારેઃ હાનગે માણસો કિંના પાસે એકલ થયા તે
તેના ૧૨ પરચર ફેમ્યા ગવર્નરના એજન્ટે
જાણ્યુ કે પ્રજા ઉશ્કેરાઇ ગઈ છે તેની તેણે આગી પીગવી સહેમમા ગાહેર
કચુકે અમે ઉપરી અધિકારીએને લખીએ ડીએ હરમાન મીકુ જે
પ્રમાણે વેચાય છે નજ પ્રમાણે વચાવુ ચાતુ ગહેમે આથી વોકા
શાન્ત થયા તે વિષે માનવ ધર્મ મહામા તથા યજ્ઞ ત્યારે એક
મધ્યે કચુ ૬ આતુ થાય તે અમેગન છે એ ઠેકાણે પ્રથમ અરજી
કરવી વગરત હતી તે માલગી મહેતાજીએ જે જવામ આપ્યો
તે અત્યાગના મત્યામકના કાગમા નવા નથી પણ ન કોએમની
સ્થાપના પહેલા ૪૦ વષે અપાયેનો એ બામન વિચાર કરીએ
છીએ ત્યારે તેના ઉચ્ચારનાગના ધ્વનત્ર ગજકીવ વિચારો માટે
અત્યંત માન ઉપજ્યા વિના ગહેતું નથી મહેતાજીએ કચુ “ તમે
મોટ્યા તે વાત ખરી પણ ત્યારે કે જ્યારે ગમ્મ હોય તે પ્રગતો
વિચાર લઇ કઇ કર નાખે ત્યારે, પણ જો તેમ ન કરે તે પ્રગત
ઉપર હુદ્મ કરે તો પ્રગતએ ગમ્મ સામે લડીને રાગને શિખા કરીને

રાજ્ય ખીમને સોંપતું ને જે એવા કામમાં મદદ કરે તો તે સારા માણસનું લક્ષણ છે. ને એવા કામમાં પ્રગ્ન મધ્યેના માણસોને માર-વાની કદ જિતા હોતી નથી કેમકે જીવમગાર રાજ્યઓથી પ્રગ્નનું લક્ષણ થાય તેમાં મોટો પરાંપકાર છે. માલજો રાજ્યનું રાજ્ય પ્રગ્નના કલ્યાણના અર્થે છે. પ્રગ્નના ઉપર મમલાવ ગળવાને અથે છે. પણ તેમ ન કરે ને ઉલટી પ્રગ્નને પીડા કરે, દરિદ્રી કરે, એક દેશની પ્રગ્ન ઉપર કૃપા રાખીને તેને ધનવાન થવાનો ઉદ્દેશ કરે ને ખીમ દેશની પ્રગ્નને નિર્ધન કરવાને ઇચ્છે તો તેવા રાજ્યના આમુ લડીને ધર્મ જીવિના ચાલનાર રાજ્યને રાજ્ય સોંપતું જોઈએ અમાઝ બોલવું કેવળ અજ્ઞેજને જ વાગ્તે નથી, પૃથ્વી પગના સર્વ રાજ્યોને વાગ્તે છે આજ સુધી પૃથ્વી ઉપર તથા આપણા દેશમાં ઘણા રાજ્યો જીવમગાર થઈ ગયા છે ને સર્વ રાજ્યોની ખરાબી પણ પ્રગ્નથી જ રચેલી છે માટે પ્રગ્નને ઘટે છે કે જે કોઈ પ્રગ્ન માહેના માણસે દુખ દીડું હોય તો રાજ્ય આગળ દરિયાદ કરવી ને જ રાજ્ય પોતેજ પ્રગ્નને દુખી કરવા ઇચ્છે તો પ્રગ્નએ પોતાના હાથનું મજ રાજ્યને બતાવતું ને પરમેશ્વરની મહાકૃપા માગવી “ આ વિષે ટીક કરતાં જ મહી-પનગમે લખ્યું છે, ‘ એ બાપણુ ઇ. સ. ૧૮૪૪ ને બદલે ૧૮૭૮ માં કર્યું હોત તો તેમને જીવનરનો આક્રીનો ભાગ ગળે પાણીએ ચઢી અદામાનમાં કાઢવો પડતો ચોત્રોમ વર્ષમાં એટલો મધો ફેર (થવો જોઈએ તેથી ઉલટી દિશામાં) થયો છે ”

અત્યારે મમસ્ત પ્રગ્નનું ધ્યાન ખેંચી રહેત અરપૃથક્તા વિષેના મહેતાજીના વિચારો વાચતા નેમની દીર્ઘદષ્ટિ અરપૃથક્તા અને હૃદયની વિશાળતા માટે માન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતું નથી. તા. ૬ડી જુલાઈ ૧૮૪૪ ના રોજ માનવધર્મ મજામાં વિવેચન કરતા મહેતાજીએ કહ્યું હતું,

“આ જનનમાં માણુમ કાંઈ ભંગિયો નથી. કર્મ વડે ભંગિયો કહેવાય છે. જેમ માણુમ કાંઈ ચંડાળ નથી, કર્મ ચંડાળ છે, એવી રીતે અસલથી મારાસાર વિચારના કરનાર કહેતા આવે છે, ને હવડાં આપણે પણ નિગલિમાન રીતે વિચાર કરીશું તો સમજશે જે વેળા ભંગિયાના હાથમાં નરકનો ટોપલો છે, તથા અપવિત્ર વસ્ત્ર એટલે ઉજ્જા ધોયેલા કપડાં પહેડેલા હોય નહિ, તે વેળા તેનું કર્મ અપવિત્ર છે એવું જાણીને અડકવું નહીં પણ જ્યારે તે કર્મથી રહીને સ્વચ્છ ધર્મ આપણી પાસે આવે તો આપણે અડકવાનાં કઈજ ચિંતા રાખવી નહીં. તે અને આપણુ ચામડાના નરદેહ કેપે સરખા છીએ માટે માણુસે મર્વ માણુમોના દેહને પોતાના દેહ મરખા માણુવા જે જે વસ્ત્રના યોગથી માણુસને કંટાળો આવે તે તે વસ્ત્રને અપવિત્ર માણુવી, ને જેથી માણુમની હિંદુ નિર્મળસ્વચ્છ રહે તેને પવિત્ર માણુવી.” ૬૦ વર્ષ ઉપર ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો આજે પણ એવાને એવા જ તાગ લાગે છે.

૧૮૫૨માં એમની બહુલી નિશાળોના મન કેપ્યુટી એક્ઝ્યુકેશનક

ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે રાજકોટ થઇ. ત્યાં તેમને

ઉત્તર જીવન કાઠિયાવાડી સુધારક મણિશંકર કીકાણીજે તેમના

ગાંતિ-બંધુ હતા તેમની મૈત્રી થઇ, અને

તેથી તેમના સુધારાના વિચારો પ્રકટ કરવામાં મદદ થઇ

મહેતાજી કાઠિયાવાડમાં આઠ વર્ષ રહ્યા તેમના વિષે એક વાત

કાઠિયાવાડમાં ચાલે છે. તે મમયે કાઠિયાવાડમાં હુંટાગઝોનું જોર હતું.

તેવી એક હુંટારાની ટોળીના મપાટામાં મહેતાજી આવી ગયા. આ

વખતે મહેતાજીએ તેમને ચોરી એ કેવું દુષ્ટ કામ છે તેના ઉપર

બાળુ નોંઝાવ્યું પણ તેમણે નો “હકુ-ધી” કહી તેમને પુટી

લીધા. મહેતાજીના જ્યાં લાં બાળુ આપવાના સ્વભાવનું તથા હાસ્યરસ

પારખવાની શક્તિના તદ્દન અભાવનું જે ચિત્ર તેમના અત્યાગ મુધી

જપાયેલાં ચરિત્રો ઉપરથી દેખાય છે, તે જોતાં આ કિસ્સો માનવા

અણ્ણ. ૧૮૫૦ પંચીથી કેટલાંક વર્ષ સુધી સુધારાનું મુખ્ય સ્થળ સુન્નાઇ અને સુધારાના નેતા કવિ નર્મદાશંકર માની શકાય.

મહેતાજીનું સ્થાન સુરતમાં નવલ, નર્મદ, નંદશંકર અને મહીપતરામ એ જુવાન મંડળીએ લીધું પણ ત્યાં તેમની પ્રવૃત્તિ ટુંક મુદતને માટેજ હતી. થોડા સમયમાં નર્મદાશંકર અને મહીપતરામ સુન્નાઇ ગયા, નવલરામ અમદાવાદ આવ્યા અને ત્યાંથી રાજકોટ ગયા અને નંદશંકરે પણ નોકરીના કારણસર સુરત છોડ્યું.

સને ૧૮૫૦ની ચોથી જુને એ. કે. ફોર્સની મૂળ સૂચના ઉપરથી અને ગીર મુખનુદીનખાન તથા ખીજા કેટલાએક પારસી, મુસલમાન, હિંદુ શ્રીમંતોએ મદદ કરવાથી સુરતમાં ધી “લીટરરી સોસાયટી” સ્થપાઇ. તેણે એન્ડ્રુસ લાયબ્રેરીની સ્થાપના કરી તેમાં કવિ દલપતરામે સને ૧૮૫૧માં “હુમરખાનની અદાઇ”ની કવિતા વાંચી. તે સાંભળવામાં કવિ નર્મદાશંકર હાજર હતા, પણ હજી સુધી તે અદ્વાર પડ્યા નહતા. ૧૮૫૨માં સુરતમાં છોકરીઓની નિશાળ સ્થપાઇ.

અમદાવાદમાં સને ૧૮૫૮ની ૨૫મી ડીસેમ્બરે એ. કે. ફોર્સની મૂળ સૂચનાથી “ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” સ્થપાઇ હતી, તેણે ૧૮૬૬માં લાયબ્રેરી અને ૧૮૫૦ માં કન્યાશાળા સ્થાપી. તેજ વર્ષમાં અમદાવાદમાં રાયપુરમાં મગનલાલ કન્યાશાળાની પણ સ્થાપના થઇ.

* ગુજરાતની આ અગ્રેડ સંસ્કૃત-સંસ્થાને ઇતિહાસ તેના આસિ. સેક્રેટરી રા. હીરાલાલ પારેખે લખ્યો છે તે વાંચવાથી જણાસુઓને આ સમ-
ચની કેળવણી, સાહિત્ય અને સમાજની સ્થિતિ સમજવામાં ધણી મદદ મળશે.

પ્રકરણ ૩ જી

મંગળ વાળ

આ સમયને કવિ નર્મદાશક ' સુધાગનો બોધ કાળ ' કહે છે.
કાગળ આ દશ માત્ર વર્ષમા સુધારાનો પુષ્કળ
સુધારાનો બોધકાળ બોધ-લખો તથા ભાષણોથી રચળે રચળે
૧૮૪૮-૬૦ કરનામા આવ્યો હતો.

૧૮૫૧ની આવ ગુજરાતના મત્રા સુધાગના ઇતિહાસમા
ચિરસ્મરણીય જ્ઞેશે તે વર્ષમા તા ૩૦મી
જુલિવર્ધક સભા માર્ચના રોજ ગુજરાતના જુરાનોની જુલિને
મન્જ કગના ગુજરાતના ઉત્સાહી નવયુવકોને
કર્તવ્યભાન ડરાવનાર અને ગુજરાતની અનેક પ્રકારે સેવા કગનાર
“ જુલિવર્ધક સભા ” ની સ્થાપના મુળધમા કરવામા આની તે સભા
સ્થપાયા પહેલા સવાએક મહીના પર છોકરીઓની નિશાળ પણ
સ્થપાઈ હતી જેમ સુરતની “ માવનધર્મ સભા ” એ ચર્ચેલા વિષયોમા
મોટામા મોટા વિષય મદમત્રનો હતો તેમ જુલિવર્ધક સભા ”
મા જો કે ભાષણો તો ઘણા વિપર પર થયા હતા તોપણ તેતુ
મોટામા મોટુ કામ સ્ત્રી કેળવણીતુ હતુ સભામા ૧૮૫૧થી ૧૮૬૦
સુધીમા ઘણા ભાષણો થયા અને મહીને મહીને “ જુલિવર્ધક મન્થ ”
નીકળતો થયો તેમા ચચાએલ વિષયોમા સ્ત્રી કેળવણી (નર્મદાશક
૧૮૫૩), “ દેશાટન ” (કરમનદાસ-૧૮૫૩) ‘ દેશાભિમાન ’ અને

વૈધવ્યચિત્ર (નર્મદાસક ૧૮૫૧-૬૦) એ વિષયો વિશે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા રસનંદન અને નમદાસક મિત્રાવના નખાના મુખ્ય સભાસદોના નામ નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે —

કલ્પાનદાસ મહાગમ ગોખાદાસ કલ્પાનદાસ ચીમન તાલ નંદનાન દનપતરામ જીવજીવન દનપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર નાનાભાઈ હરિદાસ નાગવજીવસ કન્યાજીવસ પ્રજુગમ નવનગમ ભાઈશર નાનાભાઈ મનસુખરામ સૂરંગમ માણેનાન ગોપાળદાસ રણુછો જાઈ ઉદયરામ લલ્લુભાઈ કેશવગમ હગ્ગિલાન મોહનનાન હરિવજીવનમ બાગગોપિંદાસ પ્રાણનાન મધુગદામ મોહનનાન રણુછોડદામ ગગાદાસ પ્રીશારદામ અને કવેગીનાન ઉમિશકર યાત્રિક

શર્યાતમા પ્રાણનાન મધુદાસ પ્રમુખ મોહનનાન રણુછોડદામ મત્રી અને ગગાદાસ કિશોરમ ખખખરની હતી થોડા વખત પછી પડે તે નાગી મળ્યાથી તેઓએ મુનાઈથી મુગમ ઉકારે તેથી ગગાદાસ પ્રમુખ થયા તેમ જ આ સ્થાન ૧૮૫૧ થી ૧૮૫૬ સુધી ભોગલ્યુ ત સુધાગના વામો માટે જોઈતા ન થાતી મ નાણીઆ જાનીઆઓ નામની મેળની અપના હતી મકીપત ગમ મુમદમા ૧૮૫૬-૫૭ એ મે વર્ષે ગદ્વા પદ તંદના મમયમા તેમણે સુધારાના ભમા મુમ ગમ પીત તેના સમય ત જુદિ વધ મળા ન મત્રી ગદ્વા તતા ૧૮૬૦ પછીથી મગદમ આનરરી પ્રમુખ થયા અને કલ્પાનદાસ મહાગમ પ્રમુખ થયા મનદામ મુજીશ મકદરી તતા તેમના પછી વણ રખત સુધા દનપતરામ જીવજીવન ખખખરે આ સ્થાન આવ્યું જુદિ વર્ષે મમ મા મકદો સિનાય મખાના કમમા નયા સુધ ગના મીજન મમમા મુમાઈના અનેક બાગીવ અને વા પીત ગદ્વાએ ગમ લેતા હતી તેમા શક મગનમ નધુભાઈ અને જ લખમીમ ખીમજીના નામ ખસ નોધવા જેવા છે દક્ષિણી ગદ્વાઓમા દામગ આતમારામ પાકુરગ દગમ પાકુરગ અને દામગ ભાઉ દાજી

ગુજરાતી સુધારકાના મદદગાર અને મિત્રો હતા. શેઠ ગોકળદાસ તેજપાલની પણ સુધારકાના કામ પ્રત્યે મંપૂર્ણ મદ્દાનુભૂતિ હતી.

ઉપર ગણાવી ગયા તે સુધારકાના માથીઓમાંથી કેટલાક નામે તો અત્યારે તદ્દન વિમરાઈ ગયા છે. જ્ઞાનદાસ મંજારામનું નામ સુમાઈ યુનિવર્સિટીની એક સ્કૉલરશીપ સાથે લેડાયેલું છે. દેવપતરામ પ્રાગુચ્છવન ખખખગૃહ શાસ્ત્રવત્તુ લાપાન્તર મરાડી ઉપરથી છે જના હજુયે વચ્ચા છે, અને એ રીતે લોકો તેમને ઝોળાયે છે આ લાપાન્તર દેવપતરામ બુદ્ધિવર્ધક મહાના મંત્રી હતા ત્યારે ૧૮૬૪ ના બુદ્ધિવર્ધકમાં પ્રથમ પ્રમિદ્ધ થયું હતું ખખખગૃહો બુદ્ધિવર્ધક મહા માયેનો મમંધ ધણા જાના મમયનો હતો ૧૮૫૫ મા તે મમ મા મજન નરીકે લેડાયા, ત્યાગથી માડીને ૧૮૬૮ મા તે રાજકોટ ગયા ત્યાં સુધી તેમજે નિમરા વાની છોકરીઓની સાથાના નિરીક્ષક વ્યવસ્થાપક મહાના મન્ય મંત્રી અને બુદ્ધિવર્ધકના મંત્રી નરીકે કામ કરી મહાના કામમાં મદદ કરી હતી નાનાભાઈ દર્શિદાસ (૧૮૩૪-૧૮૮૬) મુરતના રહીને અને જ્ઞાન દાયગ્ધ હતા અને ૧૮૮૪માં મુજબની લાઇકાર્ટના ન્યાયાધીશની પદની પ્રાપ્ત કરી ગયા હતા આ ગ્ધાન મેજરનાર ન પહેલા જ ગુજરાતી નવિ પણ કદાચ પહેલા જ હાદી હતા જના કેટલા નવગુજરાતીઓએ તેમનું નામ પણ માલમ્યુ દશે / ભાઈના નાનાભાઈ માથીગીટનું નામ ગુજરાતમાં એવું અનખતુ નવી વસતી લખેલી મમાર હુ ૧૫ ૨૨૬, કામનાય ઉપનુદરી નિવવદની અને નીપચદશા વગેરે મમાર સુવાગના ઉદ્દેશથી લખાયેલી ચોપડીઓ નવમા કાન આગેજ વાયનુ દશે જના ભાઈનાર વાયજી નસાઈ ધમત્રાળા નાનાભાઈ ગમ્તગમ યુનિમિપય ગુજરાતી જાળા વગેરે લાકાપયોગી મગ્ધાઓથી તેમનું નામ અમદાવાદમાં કાનમ ગચું છે. ન જાત રાયદરાજા જાલણુ દતા, અને સોલીગીટરના ધધામા મુજબમા માત્ર દ્ય પ્રાપ્ત કરી ગયા હતા. બુદ્ધિવર્ધક મહા બધ પડી ત્યારે તેમજે મુજબમા અત્યગોધક

નામની મહા સ્થાપી તેનું કામ મારી રીતે ચનાચ્યુ હતું અમદાવાદમાં આવી ગયા પછી તમણે ત્યાંના મહેર જીવનમાં ઉત્સાહથી ભાગ લીધો હતો અને મ્યુનિસિપાલિટી તથા ગુજરાત વનોકલપર સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું હતું.

મન સુખગમ સુર્વગમનું (૧૮૪૦-૧૯૦૭) અગ્રેનોંધ હતું પણ કેટલીક રાજાઓમાં ચનાવડમાં આવે છે અને તેમનું વિચાર માગર અનેક જાહેરે ઘડપણમાં માથે આપી તમના જીવનના એકવચનામાં જીવને દૂર ગુરુ જીવ જોવાના આવે છે તમણે ૧૧ નાવાડના દેશી ગાંધ્યાના અને કચ્છના અજુદ તરીકે વણા વર્ષ મામ ગી ચાગ ચાગ દિવાનગીરી મારા મુજામાં છે * એમ મહના જેટલી મગગ મેગવી હતી જુદિવધક મહા ના તે એક અમરગદર મમામર હતા ત મહામાં તેમણે ૧૮૬૭માં જુનાગઢના વિસન જે કુગજી જાયા ૧ જુનામત વચને દેશી ગાંધ્યા વિષ લપણ આપ્યું હતું તેમાંથી જ તમન દેશી રાજ્યો માથે મન ધ યોગ હતા જુદિવધક નથ મા ત પ્રમગોષાત લેજો અને મિનાઓ પણુ લખ ૧ ૧૮૬૩મ કાનમ મહેમે મુજાધમા મુજાધમા

* સ્મરણમુકુર

× તમની આ કવિતા અદિ આપવાથી વચ્ચેને તમન પડશે

કેવી થયેલ આશ્ચર્ય

વાડી જેવી ઘાડીમાં ત હવડીમાં તેડી યર્ષ

દેવીએ ગુ કરી જોલ અપ્યા જાવતા

જે પડે મોડીયા હતા ત મે નિયાવાળા થયા,

રવી મેનુ ના દીડેલુ રાજ તોળાવતા

જેવ આડી બદે સરે તે તા થો આડી નડે

રેન ન મુખ મુવ ત રેન દાધ સખત

નતો માનવી ચતુર જળ ત્યા પગમાં સ્થગ

કરે એવા હરને નો નિત રો મહારતલ (૧૮૬૩)

ભાષા માટે મહા સ્થાપના વિચાર કર્યો અને તે માટે ત્રીસ હજાર રૂપિયાની રીપ થઈ. એવામાં ૧૮૬૫માં તે મરણ પામ્યા. પણ મનસુખરામના ખાસ પ્રયત્નથી આર લડોળ એકઠું થયું, અને 'ફાર્બસ ગુજરાતી ભાષા'ની સ્થાપના થઈ. હમણા જ આ સભા પોતાનું મકાન મેળવવા માઅશાળી થઈ છે. પોતાના પત્નીનું નામ જોડી તેમણે પોતાના વતન નડીયાદમાં "કાઠીવદ્ધમી પુસ્તકાલય" સ્થાપ્યું, જે હજી ઉપયોગી મેવા અર્પી રહેલ છે.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ (૧૮૩૭-૧૯૨૨)નું નામ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણું જાણીતું છે. ગુજરાતી નાટક સાહિત્યના તો તે પિતાજી કહેવાય નેમનું "લલિતા દુષ્સર્ગ નાટક" એક અમથે ખૂબજ વખાણાતું હતું, અને તખ્તા પર પણ તે નાટકે સારી ફોટો મેળવી હતી. "જયકુમારી વિજય" નાટકમાં રણછોડભાઈએ એટલા લક્ષ્મી પ્રશ્ન ચર્ચો છે, તેની પોતાના મનપગ લડી અમર થઈ હતી એમ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે કહ્યું છે એજ તેના વખાણ માટે પૂરતું છે.

૧૮૬૮ માં દલપતરામ ખખખરે મંત્રીપદ છોડ્યું ત્યાંપછી તેમણે જીવિવર્ધક સભાના મંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું.

હરિવલ્લભદામ બાળગોવિંદાસે પોતાની ગદ્યજી જ મિલકત ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઇટીને અર્પણ કરી હતી. વિદ્યાવૃદ્ધિના હામ માટેના આ અપૂર્વ દાનનાં બીજ "જીવિવર્ધક સભા" ના દેશપ્રેમી મિત્રોના સહવાસથી રોપાયાં હતાં. જીવિવર્ધક સભા" ના તે કેટલોક વખત ખગ્ગનગી હતા, અને પોતાનો ખગ્ગનો જીવિ વધારનારી એક

મનસુખરામ પૂરેપૂરા વહેવારકરાજ હતા એટલે તેમણે આ રોર સદાના કાળમાં એક ચેતીને કામ કર્યું કે પાછળથી તેમને બીજાઓની માફક અનામાસે મેગવેલુ ટ્રબ્સ જોઈ પસાવાનો મમથ આવ્યો નહિ.

મહાને જ આપી નેમણે એ ઝ્યાન હમેશને માટે જ લઈ લીધું એમ
વહી રાકાય !

મોહનવાન ગણુછોડામ આપણા પ્રામદ આદર કૃષ્ણના
ઝવરીના પિતા હતા તેમણે ૩૮ નં સુધી કેળવણી ખાતામાં કામ
કરી ગુજરાતમાં ફેરવણીનું મીન તેમના પિતા ગણુછોડામ ગીર-
ધગલાઈએ મેપ્પુ હતું તેને વિકસાવ્યું મુમાઈમાં ડોનેરમાં અભ્યાસ
કરતા હતા તે સમયે તેમણે સ્વાની સુધાગની મડળીઓના કામમાં મારો
ભાગ લીધો હતા તે બુદ્ધિવર્ધક સભાના મધ્ય હતા અને પાઠસીઓએ
સ્થાપેન દાદી શેઠ અગીયારીની જ્ઞાન પ્રમારક સભાના પ્રમુખ હતા એ
ફેરવણીનો ફેલાવો કરવા માટે ' સ્ટુડન્ટસ સોમાઈટી ' એ ૧૮૫૧
થી પ્રયત્ન કરના માણે ત્યારે હિંદુ વંશાઓને શિક્ષણ આપવાનું
કામ નમણે ક્યું હતું

ઝવરીના ઉમિયાશકર યાજ્ઞિ- (જન્મ ૧૮૩૬) નાજગણુના
ક્ષેત્રમાં પ્રમિદિ મેળવનાર પહેલા ગુજરાતી હતા અને મુમર્દના
રોગીફની પદવી પામ્યા હતા પણ મમાર સુધાગના ક્ષેત્રમાં તેમણે
કાર્ષ જાણવા ભેગ ક્યું હોય એમ લાગતું નથી નમણે મનુષ્યમતિ
અને શાસ્ત્રાવના બાબાનું કરા છે અને પડિત ભસવાનનાન ઈદક
તથા ગંગા ઓત્રાના જીવન ચિત્ર લખ્યા છે અગ્રેજી નખાણોમાં
તેમની કમલ વહી વખણાતી હતી

ગોંગદામ કદાનદામ પારેખ ગજકીય ક્ષેત્રમાં નાના મમય સુધી
ગુજરાતના અગ્રગણ્ય નેતા હોઈ " જોક્ષમકા " ની પ્રીતભરી પદવી
ગુજરાતીઓએ તેમને આપી હતી પણ તેમની આ મગજીઈ બુદ્ધિવર્ધક
સભાના જમાના પડીની છે શરૂઆતમાં તે ત્યારે ફેરવણી ખાતામાં
શિક્ષક અને ઈન્સ્પેક્ટર તરીકે નોકરી કરતા ત્યારે તે બુદ્ધિવર્ધક
સભાના કામકાજમાં ભાગ લેતા પછીથી તેમણે નોકરી છોડી વકીલાત
શરૂ કરી તેમાં મારી ફીતિ મેળવી અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં જ પડાવ્યું
પણ તેનું વર્ણન અદિ અસ્થાને છે

જેઠ મગળદાસે (જ. ૧૮૩૨) હોળીના તહેવાર ઉપર જે નોકરાની અને અયોગ્ય દેખાવા ચતા હતા તે બધા કરાવવા માટે મુંબાઈ મરજારને બલામણુ કરી હતી. હિંદુ છોકરાઓને કેળવણી આપવા માટે સ્થપાયેલ “સ્કુલ ઓફ લીટરરી એન્ડ માયન્ડીશીક મોમાઈટી” ને તેમણે નાણાની મારી મદદ કરી હતી. વળી વાર્ષિક ૧૫૦૦ રૂપિયાના ખર્ચે “સર મગળદાસ નયુભાઈ ગુજરાતી કન્યા-શાળા” પાયધોણી પર તેમના તરફથી ઉદ્ઘાટવામાં આવી હતી. ઇંગ્લાડ જનાર વિદ્યાર્થીને સ્કોલરશીપ આપવા માટે તેમણે વીશ હજાર રૂપિયા સરકારને સોંપ્યા જેમાંથી “મગળદાસ નયુભાઈ ટ્રાવેલીંગ સ્કોલરશીપ”ની યોજના ચાલુ હતી.

‘ શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીએ મહારાજ લાયમલ કેસ વખતે મહારાજનેના ભોપાળા ઉવાડા પાડવામાં હિસ્મતથી ભાગ લીધો હતો તે વિધવાઓના પુનર્વિવાહના હિમાયતી અને મદદગાર હતા. માધનદાસ અને ધનકાગ્યાઈના પ્રખ્યાત પુનર્લગ્ન પ્રમુખે દ્વેષાળ જાતિના આગેવાન તરીકે શેઠ મગળદાસ નયુભાઈએ સમગ્ર વિરુદ્ધ મક્કમ વલણ લીધું હતું, પણ શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીએ પરણનાર જોડાને મારી મહાય આપી હતી. ગૃહકુઓનો મોટો ભાગ વિધવા વિવાહની વિરુદ્ધ હોવાથી વિવાદો દુરાચારમાં પડી બાગદત્ત્યા અથવા ગર્જાદત્ત્યા કરે છે. આ અનાચાર અટકાવવા માટે તેમણે અગ્રભાગ લઈ પંઢરપુરમાં “બાળ-ગૃહકુટુંબ” નામની મર્યાદા આપવાના કામમાં મારી આર્થિક મદદ કરી હતી. મુંબાઈમાં ચાલતા જુગારને અટકાવવામાં તેમણે પોલીસ કમિશનર મી. ફોર્જેટને ધણો મદદ કરી હતી. તેજ પ્રમાણે દુકાનો અને વખારોમાં ચોરીઓ ઠગવનાર અને વેપારીઓ પામેથી જો જુલમથી પૈસા કઢાવનાર મુંબાઈના જાણીતા મવાલી મરદાર માધુ મોગર ઉર્ફ માધીયાને પોલીસ પામે પકડારી તેમણે મુંબાઈની વેપારી આદમનો આશીર્વાદ મેળવ્યો હતો.

ભુદિવર્ધક મળા " ગુજરાતમા આ સમયે રચાયેલી સગ
મળાઓમા મુખ્ય હતી એમ કહી શકાય. તેની સામે આખા દેશની
મીટ મળાએલી હતી તેનું અનુકરણ બીજા મળાઓ કમ્પની તેમા
થોડા ભાવગોના હોકારાના પડ્યા ગુજરાતના ઉંડા ખુણાઓમા પણ
પહોંચતા ન્ની પાસે ઘણી ઘણી આશાઓ રાખવામા આવતી હતી
તેમાથી કેટલીક તે પૂરી કરી ચકી હતી, પાછળના ભાગમા તે
શિથિલ પડી ત્યારે મળાન નર્મદાસ કર વમેરએ તેના ઉપર
અખત નીકળેા કરી છે અને ૧૮૫૮ મા કવિ દનપતરામ મુખાજ
ગયા ત્યારે મળાનુ કામ ધમધામર ચાલતું હતુ ગગાદાસ તેના
સેક્રટરી હતા તે વખતે મળામા કહેલુ કવિત ભુદિ વર્ધક
પાસેથી કેવી કેની આશાઓ રાખવામા આવતી હતી તે બધુ સારી
રીતે દર્શાવે છે. આખી કવિતા ૬૬ લીંગની છે તેથી આખી આપતા
વિસ્તાર થઈ જાય માટે અદિ મૂળતો ભાવાર્થ જગવાઈ રહ્યો તેવી
રીતે દુઃખવીને મૂકી છે —

નની નવી વિશાળ તો નિશાળ ને કરાવવી,
ગણુવિ ગામ ગામ કામ કામમા દરાવવી,
નિબધ તે પ્રાચીન છદ્ધ યોષકી છપાવવી
ખરેખરી ધરીજ ખૂન ખતથી ખપાવવી
ગૂંજદાર સાર શોભતી મળા ન્યાવવી
મદા મદા મનોરથોની ધુમ ત્યા અચાવવી,
ખરાન ચાલખાડિ સારી ચાલ તે ચનાવવી
લડે પ્રાપ્તિ લોભ લેસ વાળ તો ન લાવવી
વિના તણા લગ્નમણા પ્રયા ઘણા ધગડવા
અખાગ ઉદ્યોગ ગ્ધી નિરુદ્યોગી મદાડવા
અભાગિયા બિખારિયોનુ બુખ દુખ ભાગવુ
હમેશ એ ઉપાધમાજ લક્ષ રાજિ લાગવુ

પ્રવીણ રાખી પડિતો સ્વધર્મ શુદ્ધ થાપના,
 વિરાધ ક્રોધ કાઢવા મદા સુઘોષ આપના
 વિલાયતી વરાળ યત્ર મૂલ દૈ મગાવવા,
 વિવેકથી અનેક કામ કાળમા લગાવના
 સભા મમે શકે ન આવી નામદાર નારિયો,
 ખુણે પડી ખુવેજ કામ મધિમા મિચારીયો,
 બાણીની ભાતભત તેની વેદના નિવારની,
 વિશેષ શુદ્ધ બુદ્ધિ બુદ્ધિવર્ધકે વધારવી
 બુદ્ધિ વિશેષ વધારની ડગવા મોટા કામ,
 હયામા દિગ્મત ધણી, રાખી દનપતરામ

બુદ્ધિવર્ધક સભાએ આમાનુ વણુ નામ ડ્યુ હલુ એમ કહી
 શકાય છોકરા અને ડોકરીઓની નિશાળ સભાએ ધણા વખત સુની
 ચનાની હતી મહામા અનેક નિમધો વચ્ચાસ હતા અને પ્રમધો
 પણ મહા તરફથી હપવા હતા તેમાનો એક તો ' ગુજરાતી
 દિહુઓની સ્થિતિ અને તેને સુધારવાના ઉપાયો ' (૧૮૬૫)
 ડવિ દનપતરામે જ લખ્યો હતો જે માટે તેમને સભાએ રૂ ૩૦૦)
 નુ ઇનામ આપ્યુ હતુ મહા નિમધા અને પ્રમધો ખપાવવા
 ખત ગખતી હતી છતા બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ ' ની ૪૦૦ નકલો
 મુશ્કેલીથી ખપાવી શકતી હતી, પણ તેમા તેનો દાવ કાઢી શકાય
 નહિ સભાના કેટલાક મુખ્યોએ ભગીરથ પ્રતને તથા ભોપણુ જોખમે
 વેડી કેટલીક ખરામ ચાલો સાથે વડત ચનાની હતી અને કેટલીક
 મારી ચાલો શરૂ કરી હતી એથી પણ વધારે સભા ડરી ગકત
 પણ ૧૮૬૫ ના ગેગસડાના પવનમા જેમ લાખોપતિઓની પુજા
 ધમડાઈ ગઇ તેમ આ મહાનુ નૂર પણ લગભગ આ અરસામા
 ધણા ગયુ જો કે ને હજુ કેટલાક વર્ષ ચાલુ ગઈ, તોપણ
 પોતાની અમનની ઝનક ને ફરીથી પ્રાપ્ત કરી શકી નહિ

, બુદ્ધિવર્ધક મહા અને હવે ૫મી ર્જી-રીશુ ને જ્ઞાન પ્રચારક
 મહા મન્નેની ઉત્પત્તિ ' રદુડટમ સોપાઈગી' ”
 રદુડટસ મોસાયટી માથી થઈ હતી. આ મોસાયગી વગભગ
 ૧૮૪૭ માં એ'રીન્ડન મદ્રેમાના ગણિતના
 પ્રોફેસર પાટનના પ્રોત્સાહનથી સ્થપાઈ હતી. પ્રો પાટન શ્રીકેન
 વણીનો ખામ હિમાયતી હતો તેણે આ સોમાઈગી દ્વારા પ્રથમ
 કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી તેથી નર્મલશકરે તેને “ સ્ત્રી કેવલણી
 નો તાન ” કહ્યો છે રદુડટમ મોસાયગીના મધ્યે મુખ્યત્વે એ ફીન્ડન
 મદ્રેમાના વિદ્યાર્થી આ જ હતા. આ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના જ્ઞાનનો
 તાબ પોતાના જાત ભાઈઓને આપવા માટે જુદી જુદી મંડળાંગો
 ન્થાપી ન પ્રમાણે દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓએ “ મરાઠી જ્ઞાન પ્રચારક
 મહા ” ગુજરાતી દિદુ વિદ્યાર્થીઓએ ‘ બુદ્ધિવર્ધક મહા ”
 અને પાંચમીઓએ જ્ઞાન પ્રચારક મહા ” સ્થાપી

બુદ્ધિવર્ધક મહાની સમકાલીન જ્ઞાનપ્રચારકમંડલી પાંચમી
 ગાએ કાઢી હતી, પણ તેમાં દિદુગો પણ
 જ્ઞાન પ્રચારક લાગ લેતા હતા તે એ'રીન્ડન મદ્રેમાના
 મંડલી મળતી હતી ૧૮૪૬ ના જૂનથી આ મંડ
 લીએ ૫૦ પાનાનું ‘ મનેઆન પરમારક એ'યે
 એનમ તથા હોનરેનો ફેનાવો કરનાર ચોપાનાક મદિને મપિને
 કાઢવા માડયુ તે દરતર આશ રા જાપખાનામાં જાણતુ હતુ એ
 ફેરેડ ચોપાનાઆની દિમ્મત અડ આના ગખસમા આવી હતી
 તેમાં નીચ ઉપયોગી વિષયોની નાથે જ્ઞાન પ્રચારક મંડલીમાં આ-
 એન જાપગો તથા તે પર થએલી ચર્ચા આપવામાં આવી પા -
 જથી દિદના દાનનું નામ પામેન દાદાભાઈ નરમજીએ । તેનું
 મજાથે અનેક જાપગો આ મહામાં કયા હતા

અને હિંદી ગદ્યના મહાગદ્ય સુધી પહોંચી હતી. પણ તેમની સ્વદેશીઓને ઉપરોક્ત યદ્ય પદ્ધતી લાગણીના મીઠા જ્ઞાન પ્રચાર મળ્યા તેમણે કરેલા લાવણીમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખી શકાય છે.

પ્રાચીન મધુગદ્યમાં મોદનનાન ગણકોડનામ વગેરે હિંદુ સુધારકોએ પણ આ મડળીમાં લાવેલો આપ્યા હતા.

જ્ઞાન પ્રચાર મડળીના તથા નીચળ પાઠશાળાઓએ સુધારાની દિશામાંના દ્રષ્ટાંતથી ચાલ્યાથી અને પૈમાથી ધણી મદદ કરી હતી આ દકીમ્ત નવનગરે પોતાની વાક્ષણિક શૈલિમાં મુનાઈના પાઠશાળાઓની ગંભીરતા દર્શાવી છે.

મહુ લોખ સુધરવા મેકા છે સુધરાર્થના જાટા પેકા છે

એ પા મીઓના જોધ છે મુલુ સાહેલી પુરખુજલ પામ્યા મુનાઈના પાઠશાળા

જુદિવર્ધન મજા મદ પડરા નાગી તેજ અગસામા ૧૧૮૧૭

મુનાઈના જ્ઞાનેશ્વર હિંદુ મજા સ્થપાઈ ને

જ્ઞાનેશ્વર હિંદુ જુદિવર્ધન મજામાં અગાઉ ૩૦૦-૪૦૦

મજા શ્રોતાઓ દાજર ગળતા તેમાં અત્યાર પાય

માત ગળ્યોજ અગતા હતા અ. તેટલાના

એકાદા આગળ કામ ચાલતું પણ આ નવી સ્થપાએલી મજામાં

હિંદુ જુનાનીઓ મારી મજામાં દાજર ગળેતા અને તેના કામ

કાજમાં ઉપદેશી ભાગ લેના મજાએ કવિ મવિતાના પદ્ય મળ્યું

નારાયણ સખી મવિના કૃત કરિતા નામની એ પદ્ય

જપાવી હતી

સુધારાના બોધકાગમાં સ્થપાએલી મજાઓનો પરિચય કરી

હવે આપણે ન અમરે અપાનો બોધ નવાસીએ

મુનાઈના જ્ઞાન નર્મદાસકે જુદિવર્ધન મજામાં આપેલા

ભાવનોમાં શ્રી કૃષ્ણની રસજિભાન અને

વધવ ચિત્ર મુખ્ય છે શ્રીઓના દરજ્જા વિશે ન અમરે ના વિચરે

નમઃ કરાવના આ કેગરગી ના લેખમાના નીચેના કકગ પર્યા
મગમગ દેખાઇ આવે કે

૧૨ આ નમમા ભખુવા । જુદી નથી । શુ આ જાત
કુરુપતી પેઠે મમ ૨૫ । મ ૨૭વા અશક્તિમાન છે
જે સ્વતંત્રતાથી પુરુષ વશ મેગવ કે ત સ્વતંત્રતા ત્રીને હાય ના
શુ એ તેવા રા ન મેગવી શક એ માનતમા પુરુષ અમેગિમાની
ત્રીઓના દાખના જેટલા જેટલે નટના છે તે શુ આપણામા
નથી । પ્રથમ ત્રીઓના ઉપગ નહા શ્રમ આપી નેઓને કેગવવી
તથા સ્વતંત્રતા આપવી અને પછી જાવુ કે નેઓ પુરુષના જેવો
વશ મેગવી શકે છે કે નહીં ૧ ૨

વિન નીચેનું વાન્ય ત્રી જીવનના મવ મહાપ્રતિનાના
અર્થરૂપ છે — માગમ ગળદમા પુરુષ અને સ્ત્રી મને
કે મને આગર સ્વભાવ નાગણી ને મમજીમા વણા
ખગ મગ્યા છે કે ત્રીઓને અમુક હક્ક આપવા કેગવણી
આપવી સ્વતંત્રતા આપવી એ પ્રશ્નો ચર્ચાતી વખત ટાં રટાંપતુ
મહાવામ્ય જૂલી જવાન છે કે કોઇ વર્ગને વાચ આપવાનો મેગમા
મેટા ગતો એજ છે કે નમની માધ ઉપગથી આપણે નીચે ઉતરવુ
ત્રીઓને ન્યાય આપવાનો ઉત્તમ માગ એ છે કે પુરુષો તેમના મનુ
ષ્યત્વને વ્યારી મેકા છે તે માગ દુર કરવા ત્રી જીવનનો પ્રશ્ન
દિન્દુત્તાન કે વિનાયત પૂવ કે પશ્ચિમ અથવા પ્રાચીન કે અર્વાચીન
કાનનો મધોદિત નથી આપણ જેમને સ્ત્રીઓના હક્ક આપનાર
પ્રગતઓ માનીએ છીએ તેઓ પણ મનુષ્ય તરીકે સ્ત્રીઓની ગણના
મહુજ મ ચિત રીતે કરે છે આપણે વ્યવહારમા શુ કરીએ ને શુ
નાંદ એ જુદી વાત છે પરંતુ વિચારમા પણ છેક દુકેથી અટકી
જનાર ધણા ધણા છે સ્ત્રીઓમા મનુષ્યત્વ સ્વતંત્ર મનુષ્યત્વ-પુરુષના
જેટલ જ છે એમ કમન રીએ તો વિધવા પુર્નલગ્નના

નડાઈ દગ્ધ્યાન વસ્તિના નગડાને લીધેનુરનબર્ગમા કાકીશ કોગ્ટેગે
(kish Rstey) લગવ પમાગ યો હતો કે દવ પગી દરેક માણસને મે
ત્રી પ પુવાની છૂ હોની જોઈએ એન દિદુ શાન્વમા બહુ પત્નીત્વની
શૂદ ૧૧ તેથી ૧૪ ખામ નનાઈ પામના જેવુ નથી વળી દિદુ
એમ આદર્શ તરીકે તો એ પત્નીત્વનેજ સુકવામા આવન છે
અને તે માટે ગમચળુનુ જનનત દષ્ટાત પ્રજા મમક્ષ ગ્લુ ગગામા
આવ્યુ કે ત્રી કેગવણી અને વિધવા નિરાદના પ્રતો કરતા પણ
આ પ્રશ્નમા મમન જતા માગે સુધારો થયો છે એ મતાપનીવાત છે

મમાગ સુધાગની પ્રજાતિ દેશાદ્વાગને માટે ઉપનવામા આની
હતી દેશાભિમાનથી નગાધન જ દેશમા નાની ગહેન દુષ્ટ મામાશુક
ગિરાજોનો નાશ કરના માટે ગુજગતનો યુવક વર્ગ દિનદ્વ થયો
હતો લોકામા કુખ અને સાત માટે અભિમાન હતુ પણ દેશ
માટે અભિમાન ન હતુ તને લીધેજ દશની દુર્દશા થઈ છે એમ
સુધાગકો માનતા હોવાની સ્વદેશન માટે અભિમાન ગમવાનો અને
નેની ગિયતિ સુધાગવાનો માધ ન મેગે અપાતા હતા દેશાદ્વાગને માર્ગ
દશાવતા મરિએ સ્વદેશાભિમાન નામના લેખમા ૧૫૫ છે

નહમી અને દુખ દેના મૂનપિચાશ પિતૃ વગેરના વિચારો નિમે
માનધ રહેતા જાએ નાતના દોગ ઓઠ રો કવિઆના અન ૧ ને
ખગ ન માને ધીમે ધીમે નમરી ચાન ૧૬૧ નાખના
જાએ ને નેને બંને તમારા નિઘા જાન અનુલવ અને શુદ્ધિ
જેની સૂચના કરે તે તે વાનો નીગગતા ગહે તમારી

પામે ગમળ જમીન છે અમુક ખાણો છે નિઘા અને શ્રમ
પણ તમાગ જ હાથમા છે ત્યાર કડો ભાઈ વમ ના મડી
પડીએ ૧૦ આ ઉપથી દેખવ કે કે શુદ્ધિનાદ એજ આ
જમાનને મહામત્ર હતો અમ્ય માધો જાતિનો નારા ૧૪૫નાવા,
૩૧૦-એજ નેમના સૂચો હતા

પરદેશી નેમના જેની ઉગી ગિયતિએ પહોચવુ લાગ ના તમ-

દેશોમા જાણ આવતુ જોઈએ અને તેમની ઉન્નતિ નજરે નિહાળવી
જોઈએ પરદેશીઓ ઉચી સ્થિતિએ પહોચ્યા તેનું કાળુ તેમનો
દેશાનનો અભાવ છે આવા આવા વિચારો આવવાથી યુવાનોમા
દેશાન મટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર સુધારક મડાને ના હી
પણુ પ દેશ ગમનની મામે નેકાની નીરનાની માથેજ શાસ્ત્રનો માથ
અને શનિ મજાગ રહવાનો જરા આહી ઉમા ગલા ને મર વિષ્ણો
ઓ વિપત્તિઓની મામે યેથ મેગ અરે યરાનો મોવ મચો/ ઓ
મમળ જાણમા અપાવા નાગો ૧૮૫૩ મા ડગ્મન ભે ભુદ્ધિવર્ધક
મમામા 'દશ/૧' વિવ નિમધ વાચ્યા હતો ને અનેક મચો/
દનીનોથી ભરેનો હતો તેમાની એક નીન લાન પણ ખૂમ જો
સોગથી મગધ ગ્વી છે ને એક પરદેશી મચાનો માન આપણુ
દેશમા થોકમધ આવવ માડો છે તેથી કારીગરોના ધવા જા હી
પડ્યા છે માટે હુન્નર ઉદ્યોગ તી તવા જુવાનોમે પરદેશ જતુ જોઈએ
આ નિમધે ભુદ્ધિવર્ધકના મોગ અકમા ત્રમિક થયો છે તેની લોકો પર
સારી અસર થઈ હતી વળી આ વિષયમા જુવાનોને જુરસો આપવા
માટે કવિ નમતરા કરે પાતાની લાક્ષણિક ભુખ્મા ૧૨ શૈનિમા નખ્યુ —

જવય નહિ પરદેશ અષ્ટ યાવાને જ્ઞાને
મ્યાં અવારથી સાસ્ત્ર મોખા ને નાદાને
રખે જુવતની જાણુ યાપ પર રાગજોને
ગમ દોર નજ ગમ જમાખ્યા ક્ષત્રિઓને ૪

આ ગતનો સુધારાનો મોધ ભુદ્ધિ વર્ધક સલા મા અનેક
જાપણો દારા થતો અને નેના લણકાગ જીજ્ઞાઓમા પણ મજાગવા
લાખ્યા હતા

૧૮૫૫ મા કરસનદસે મત્ય પ્રમય કાઢ્યુ તેમા સુધારક
વિચારના યુવાનો નિમધો તથા છટક લેખો લખવા લાખ્યા આ
પ્રમાણે ગુજરાતીઓના મનમા જૂના અને નવા વિચારેતુ સુદ્ધ સર થયુ

પ્રકરણ ૪ થું

‘ યા હોમ ઝીને પડા ’

૧૮૬૦—૬૧ થી ૧૮૭૬—૭૭

સુધારા માટે મોઢ પુષ્કળ અપાયો હવ તે આચારમા મૂકાવો
 ને એમ એમ મુધારક મડળના અગ્રેસરોને
 મુધારાનો કર્મકાળ લાગ્યું શાંતિ એક વિધવા વિનાશ પરદેશ
 ગમન ધાર્મિક સુધારો વગેરે બામતોમા કગ્વા
 લાયક સુધારા અમલમા મૂકવા માટે હવ ઝપનાવતું જ જોઈએ એમ
 આ કાગ દરમ્યાન અગ્રેસરોએ વર્તનથી-પોતાના દષ્ટાંતથી-દશાવી
 આપ્યું આ પ્રમાણે સુધારાના સિદ્ધાંતોને આચરણમા ઉતાગના
 વીરોમા તથા મુખ્ય છે-કવિ નર્મદાચંદ્ર કરસનદાસ મૂળજી અને
 મહીપતરામ રૂપરામ સુધારાનો કર્મકાળ ૧૮૬૦ મા શરૂ થાય છે
 તેવામા આ નણે વીરો એ- એમ મહાન ગર્વમા ઉતરે છે નર્મદા-
 ચંદ્ર ૧૮૬૦ મા જુનનાચળ મહાગજ આથે પુનર્વર્તિ ઝગડામા
 ઉતર્યા તેજ વર્ષમા મહીપતરામ વિવાયન ગયા અને કરસનદાસ
 મૂળજીએ તેજ વર્ષના અક્ટોબરની ૨૧ મી તારીખના સત્ય પ્રકાશમા
 એક લેખ લખ્યો જે માટે તે પછીના વર્ષમા જુનનાચળ
 મહારાજે તેના પર વાચનન કેમ માડ્યો વળી આજ વર્ષમા એક
 મોઢ વિધવા બાલણીએ પુનર્વર્તિ કયું

તિ નર્મદાશરતો જન્મ સુરતમા મને ૧૮૦૩ મા થયો
 હતો તેમના બાપનું નામ રાનરાજ અને
 નર્મદાશરત માનું નામ રૂક્મણી હતું પાંચ વર્ષની વયે
 બાળ વિને ગામડી નિશાળે નૂવામા આવ્યા
 હતા અને ૫મી તે મગરી શાળામા દાખલ થયા ૧૧ વર્ષની
 વયે તે અંગ્રેજી શાળામા દાખલ થયા અને ત્યાંના અભ્યાસ પાંચ
 વર્ષમા પૂરો રી તે કાનેજમા ગયા પણ આ મહિનામા મામારિ
 ઉપાધિઓને લીધે અભ્યાસ મૂકી નોમરી લેવી પડી કવિએ ૧૮૫૨
 મા ૧૬મી અને ૫મીથી સુરતમા શિક્ષકની નોમરી મરી ૧૮૫૩ મા
 તેમની પ્રથમ સ્ત્રી ગુજરી ગઈ અને કનિ મુનાઈ આરી પાંચ
 મહારિદ્યાનમા દાખલ થયા ૧૮૫૫ થી નર્મદાશરતે કવિતા કરવા
 માડી તેજ વર્ષમા શુદ્ધિ વર્ષક મળ્યા મા મહર્ષી મગનાથી
 થતા લાભ વિષ લખણુ કર્ ૧૮૫૫ થી ૫૮ સુધીમા કવિએ
 વધુ કવિતા બનાવી અને આ રિતા બનાવવાની ધૂનને લીધેજ
 તેમનું મનેજ ઊંઘી પડી

૧૮૫૮ મા વિએ પોતાની છત્રીમા મહાન પરિવર્તન કર
 નાર નિવસ ક્યો તેમણે નોકરીનું ગણનામું આપ્યું અને હવે ૫મી
 નોકરી ન કરતા બધું જીવન શાસ્ત્ર સેવનમાજ અર્પણ કરવાનો
 નિશ્ચય ક્યો આજ વર્ષમા તેમણે અલાઈ સુધીમા મનાવેલ કવિતા
 નર્મદાશરતે નામથી છુટક અંકોમા પ્રમિદ કરવા માડી
 ૧૮૫ મા વિધના ચિત્ર વાળી કવિ ના અંક પ્રમિદ થવાથી
 સુધ રાનાગાઓમા કવિનું માન અત્યંત વધી ગયું ૧૮૬૪ મા
 હિંદુઓની પડની લખી તેમણે વહેમ જીવન સામે યુદ્ધ કરવા
 હિંદુઓ ૧ ઉશ્કેયા પગલું કવિ કરતા પણ રૂઢ મઘના પિતા અને
 પ્રથમ કાપડાગ નરીકે નર્મદાશર ગુજરાતી માહિત્યમા વધારે મળીતા
 રહેશે સુધાગ સુબધીના નર્મદાશરનું મૂળ વિચારો નર્મદકવિતા

અને નમગદ્યમાથી મળ્યા આવે છે. પાઞ્નથી કવિના વિચારો બદલાયા, તે “ધર્મ વિચાર”માં દર્શાવ્યા છે. પોતાના મત પરિવર્તન વિષે કવિ લખે છે, “સોળ વર્ષ સ્વધર્મથી પતિત રહ્યા પછી પાછો સ્વધર્મના મિદ્ધાન્તોને માનતો થયો. ૧૯૩૩-૩૪ માં નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિનાં ભાષણ કીધા ને ૧૯૩૫ માં ગ્રહણ કાળ પાળવા વિષે પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કીધી. તેથી લોક સાથે જાણ્યું કે મારા વિચાર બદલાયા.” એટલે કવિના ૫૩ વર્ષના જીવનમાથી ૩૭ વર્ષ તો તેમણે પ્રાચીનતાની જાયામાંજ વીતાડ્યા હતા, માત્ર વચ્ચે થોડો સમય તે સુધાગ માયમા ઘૂમ્યા, એ યાદ ગળવા જેવું છે.

૧૮૬૦ માં કવિ મુધાગક સૈન્યના સેનાની મન્યા સુરતમાં દુગારામ મહેતાજીએ વિધવા વિવાહનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો, અને શાસ્ત્રમાં વિધવા વિવાહની છુટ છે એમ બોધ કરતા વૈષ્ણવ મંત્રદાયના મહાગજ જદુનાથજી મુબ્બ આપ્યા તે સમયે નર્મદાશંકરે તેમને વિધવા વિવાહ વિષે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આદવાન કર્યું અને શાસ્ત્રમાં વિધવા વિવાહની મંજૂરી છે એ હું ભરી મહામા મિદ્ધ કરી આપીશ એવા હસ્તપત્રો પ્રગ્નમાં વહેંચ્યા જદુનાથજીએ નિમંત્રણ કણુલ રાખ્યું અને મહા બોલાવી કવિ પાછલે પહોરે ત્રણ વાગે મહામાં ગયા. કોઈ સુધાગવાળાની તેમની માથે જવાની દ્વિમ્મત ચાલી નહિ. માત્ર કરસનદામ બાવો તેમની માથે ગયો, અને કવિના પિતા જ્યારે ગભરાઈને મહામાં દોડી આવ્યા ત્યારે કવિએ તે ડોસાને આ પહેલવાનના રક્ષણ નીચે મઠીમવામત પાછા મોકલી આપ્યા. મહાગૃહમાં અને બહાર મળી લગભગ એક હજાર મહારાજ ભક્તો નર્મદને ડારવા હાજર થયા હતા અને કોઈ ટીખણી “નર્મદાશંકરની જે” એવા પોકાર પણ કરના. પણ કવિ એમ ગભરાય નેવા ન હતા. તેમણે તો કહ્યુંજ હતું કે “લ્યુથરે તો એમ કહ્યું હતું કે મેહેવનાં જેટલાં નળિયાં છે તેટલા મારા દુરમનો દશે તો પણ હું

મારે મત ડોડવાનો નથી પણ હું તો મુંદુ છું કે ને નગીયા બાગ્યાથી
ન્દાની ન્દાનીને મકડીઓ થાય તેટલા માગ દુસ્મનો દરો નો પણ હું મદા
નાની દર ૧૨ ગમવાનો નથી' મહામા મહારાજને કવિને પુણ્યથી પૂછ્યું

તમે વેદશાસ્ત્રને ઇશ્વરકૃત માનો છો કે નહિ ?" આ પ્રમાણે
પુનર્વિવાદનો પ્રશ્ન છોડી દઇને જદુનાથજી આડે માર્ગે ઉતર્યા અને
પુનર્વિવાદનો પ્રશ્ન ચર્ચામાં જ નહિ. આ વખતે કવિએ શાસ્ત્રના
મૂર્ત્યના આડમ્ભાગ પ્રશ્નમાં ઉત્તરવું જોઇતું ન હતું એમ અને
સ્થગેથી કહેવાયું છે તેના જવાબમાં નર્મદાશંકરે લખેલા શબ્દો
અને ઉતારીયું તો મમ થયે સુધારાવાળા જો કે બહીષ્કારી મહારી
માથે મહામા આન્યા-ડોના તો પણ તેઓ મારા દેવ બોલવા સામ્યા
કે માત્ર કેના જનાવેના છે એ તમારું ન્દોળી મદાડવી મે જ્યુ
કે હું મારા વિચારથી હનકું નહિ બોલું ને પુનર્વિવાદની તમાર
ચાલી હોત નો જદુનાથજીના કહેવા પ્રમાણે 'શાસ્ત્ર ઇશ્વરકૃત છે'
એ ઉપરથીજ હું પુનર્વિવાદ કરવો મિલક કરત તમે તો બેમી મ્હો
ખુબો. ' ૧ આ પ્રમાણે મમે તેમ પણ આ વખતે તો જદુનાથજી ડગરી
ગયા પણ મગ નદાસ એમ હાથમાં આવેન મહારાજને ડગરી જરા
દે નેમ ન હતું તેણે મહારાજના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો અને જદુ
નાથજી પાસે પ્રત્યુત્તર માગ્યો તથા નવા મવાન પૂછ્યા આમાંથી
મહારાજ વાતમલ કેમ જાન્યો

નર્મદાશંકર પોતાને જે મત લાગે તે કરવામાં તોડાપવાથી
જગપણુ ડરતા નહિ એટલુંજ નહિ પણ નમારાથી થાય તે કરી
લો હું તો મારા મનન ધાર્યું કરીશ એ પ્રમાણે લોકોને આવાદન
આપવામાં તેમને રમ આવતો એથી તેમણે ૧૮૬૫-૬૬ માં એ
વિધવાને પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો આનુ કારણ કેટલાક કવિની
ગિલામવતિ હતી એમ જણે છે પણ વિવાસી મનુષ્ય આ પ્રમાણે

ઉઠાડી રીતે મમાજની વિરૂદ્ધ આચરણ કરતો નથી તેનાં દૃષ્ટો ખાનગી હોય છે. નર્મદાશંકરના આ ખુદ્દા વર્તનથી તેમના સાતિ બંધુઓ ગુસ્સે થયા અને તેમને સહ કુદુંજ નાત બહાર મૂક્યા. તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આ વિધવા સ્વસાતિનીજ હતી. થે હાં વખતમાં આ બામતનુ તો સમાધાન થઇ ગયું, પણ ત્યાર પછી ફરીથી નર્મદાશંકરે સ્વસાતિની એક બીજી વિધવાને આશ્રય આપ્યો; તેથી તેમની સાતિ માથે તેમને જે કલહ ઉભો થયો તે કદી શમ્યો નહિ. કહેવાય છે કે કવિએ આ 'પાદ' જેનું નામ નર્મદાગૌરી હતું તેની માથે ૧૮૬૯-૭૦માં ખાનગી રીતે પુનર્લગ્ન કર્યું હતું. તેનાથી તેમને જ્યેષ્ઠકર નામનો પુત્ર થયો હતો તે કવિના મૃત્યુ પછી થોડા વર્ષ જીવ્યો હતા. કવિએ જાહેર રીતે પુનર્લગ્ન કર્યું હોત તો મારે એમ ધણી કહે છે, પણ નાગરની નાતમાં એક સ્ત્રી જીવતી હતા બીજી સ્ત્રી પછી શકાય નહિ એવા ધારો છે તેથી નર્મદા-શંકરે કદાચ આ નપાત્ર ખાનગી લગ્ન કર્યું હોય એમ કહેવાય છે.

નર્મદાશંકરના સુધારા સંબંધીના વિચારો નર્મદાજી તથા નર્મદાકવિતામાં મળી આવે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે પોતે ૧૮૫૬માં પ્રથમ “સંસ્કારી” સુધારા ગાળા થયા. કવિના આ સમયના વિચારો ખૂબ આગળ વધેલા છે, અને તે તેમણે ધણીજ જીરુમાદાર વાણીમાં પ્રકટ કર્યા છે.

ગંગી—ઝીયોને છુટ આપવા વિશે, એ કાવ્યમાં કવિ લખે છે:-

પગરખાં અમે કા ન પહેરીએ, જનરીયો હમે કા ન હોડીએ, +

+ અરે સ્ત્રીઓ ઉપર જુના ચાલનો કેટલો જીલમ છે ? ગમે તેવા તાપમાં જવું હોય તો, સ્ત્રીઓને ચાંદામાં ભેડા પહેરાય નહિ. ગમે તેવા વરસાદમાં જરૂરના કામે જવું પડે તો પણ તેમનાથી છત્રીઓ આડાય નહિ. ગમે તેવી યાદ પડતી હોય પણ પત્રમાં કે લાયમાં મોજ પહેરાય નહિ—
દક્ષપતરામ (ગુજરાતી હિંદુઓની સ્થિતિ ૧૮૬૫)

મમજતા થયે લગ્ન કા નહી વગન કેમ રાડેલીને નહી ?

વૈધવ્ય ચિત્ર"મા ખિન્ને વિધવાઓના દુઃખનું ચર્ચન હૃદય
બેદર રીતે કર્યું છે તે છવાયું કે તુલસી લોકાદરને પામી હતું
અને થોડા સમયમા તેનો ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ હતી તેનાથી ખુશ
થઈ એક પાગસી મિત્રે જાપનાનનું રૂ ૧૦૦)નું બીન પોતાના
તરફથી ચુમ્બી અપ્યુ હતું વિનાય કરતી વિધવાની પાસે કવિ
કહેનડાવે છે

પુરુષનું મને કેમ લગ્ન રે ? વહુ મરી ગયે ન ફરી અરે ?
પશુ થકી અમે શુ અરે ગયા / સમજી નાતરા તે કરે કલ્યા
દુઃખ અનકને સઠો પડે, દિવસ કેમ તે જાયરે રડે,
પતિ વિના બીજા કોની આગળ અરર રાત્રીએ દુઃખ ગમગ ?
ધન ખુણ રહી રોષએ નિતે નથીજ જાણીએ મર્મ સૃષ્ટિ ત,
કરીની પેટે છુમ પાડીએ રિત કસાઈની પાગી માખીએ
હલક હાપ દા દાન હાપરે મરી ગયા અરે જીવ જાયરે,
અરર પુત્રી એ પાડ માનીએ જીવથી જતો કેમ રાખી મે ?
જનમવં અરે કા મુખ્યા નહિ / વગની સાથ રે કા મુખ્યા નહિ ?
શરીર રોગથી કા મુખ્યા નહિ ? જ્યમ ત્યમે કરી મ મુખ્યા નહિ ?
અરર મા અને બાપ જાકુઓ, દુઃખ તમે અરે કેમ છે જુઓ ?
નિષ્ક તમે અરે કા ન હીધુ રે ? અગર મોતને જોત સીધુ રે
શુ કરીએ અરે આત્મ ધાતરે ? શુ કરીએ અરે માગ ધાતરે ?
શુ કરીએ અરે જાન કર્મરે ? શુ જુલીએ અરે ધર્મ અર્થ રે ?
પુરુષ દેહ શુ બાગ્ય શાલીરે ? અમગ નારીની શુ નકારી ?
સરજીઆ તમે પુરુષ કાળે ? મરજીઆ હમે પાપ ગમે ?
પશુ દા તમે તો કરો બહુ અમતણી યથમે ના કરો સદુ ?
ગદુજ દીનને દાન દો ખરે મરીજ રાખે દોષ દો અરે
છેવે કવિ લોકાને વિધવા વિવાહનો આશય રહે કા માટે

વિનતિ કરે છે અને “પુનર વિવાહ મમયે ગાવાનું ગીત” આપી આ ગ્રંથ પુરો કરે છે.

૧૮૬૨ ની આખરે કરસનદાએ જીવિવર્ધક સભામાં સુધારા સંઘે આપણુ આપેણું ત્યારે કવિએ “વહેમનો કાટ તોડી પાડવા વિષે”ની જુરમાદાર કાવ્યતા વાંચી હતી.

બહુ ધર્મ હોમે, બહુ ધર્મ હોમે,
બહુ ધર્મ હોમે, આડકાટ રચાયા.

x x x x

સાદસ તોપ ગોળે, નીચે તોડી પાડો,
નીચે તોડી પાડો, આડા હોમ કાટો.

હિંદુઓની પડની” એ કાવ્યમાં કવિએ આપણા મર્વ ખરાબ રીત રિવાજોની મખત ઝાટકણી કાઢી છે દેશમાં ભકિતના ઢોમને હીધે દુનિયાની વાતો તરફ એદરકારી છે લોકો ભણતા નથી. બ્રાહ્મણ, જોગી વગેરે છુતારાઓ થમ વિના ગળી ખાવાને માટે મૂર્તિઓ માડી એકા છે. અચ્છાની લોકો પરચાને અને પાડાને પણ દેવ કહીને પૂજે છે. અત્યંતને અડકવામાં પાપ છે એવો ખોટો વહેમ ચાલે છે. બ્રહ્મ થવાના બહાના નીચે લોકો પરદેશ જતા નથી તેથી તેમના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. ઓઓની દુર્દશા છે. તેમને કાષ્ઠ ભણાવવું નથી. વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરી શકતી નથી ત્યારે વિધુરો ગમે તેટલી વખત પગણી શકે છે. આવા અનેક દુષ્ટ રિવાજોને કવિ એક પછી એક ગણાવી સખત સખ્દોમાં નિંદે છે, તે મમયમાં પ્રગણિત નહોતો, જે હજુ પણ કેટલેક દરજ્જે ચાલે છે, તેના વિષે કવિ કહે છે—

મારણુ મારણુ મોહ, મનુ ને ખરાં મનાયે;
નગરબધીને મંત્ર, ચાતુરીથીજે થાયે.

ગાંધી મીઠેથી નજર ઉતારે જુતા માથે,
 ચાટલી જો પકડાય જુતની ન્યાય થવાયે
 ઉતરે વીણુ સાપ વળી હડકાયુ હોયે
 મન રે બહુ કામ એમ ભાવ જન જોયે
 મત્ર તત્રના દોગ સિદ્ધિ આપે છે મોગી
 અખડ મગતો દીપ મપતો વિવનો કાગી
 માંજીયા તાવીજ લીંબુને અધુથી તો,
 નડે મેનુ નહિ કોઈ શત્રુ જીતવાની રીતો
 વણાકે તન મન રોમ જૂત પિતદેવથી,
 હરે ન જોસડ એમ રોમ નયે પડી કૈથી ?

કાન્યના અતે કવિ હિંદુસ્તાનના ભરિખના ઉત્પત્તિ આશા

દશાવતા મહે છે—

વિનમ હનો છે ગત વળી પાજ દી ઉગમે
 તનમનધન મગ તદ્દ દરીથી બહાર નીમગ

x x x x

માગનમ નહિ થાય સ્વયવગથી પગલાશ
 અમનૂ જોથી માગ મુઘડ રીતે ઉઠરાગ
 ગતિ મધનો તુરે પરપર જમતુ યાશે
 મૈનો વધમે તેમ મપથી મહુ રહેરામે
 જમે જન પરદેશ નવુ ત્વા જાનને જોશે
 આતિને નિજ દેશ શોખનો કરમે હોશે
 જાતિબેદ દળી જશે પથ પાખડી ધન્ય
 એક ધર્મના મર્વ હિંદુઓ તારે મનગ

આવાજ પ્રમગ આશાવાદ પ્રિએ ગુજરાતીઓની સ્થિતિ "

નામના નિમધમા દર્શાવે છે તેના કેવા અમરમા અમુક અમુક
 મુધારો થશે અને અમુક સમયમા ગુજરાત કેલો આજગ વધમેનેતી ।।

એમી મદુ ગુન્ગાત તહા મુધગ પડી,
મેનાનીમા એક કવિ નર્મદ છે લડી.
પ્રેમ શોર્યમા મમ, હાથ કડખે જાઓ છે,

જ પનાવવા ગમે, વાટ તે ભેષ ગલો છે
દાખવવાને હાથ, નથી ગણુ ગજમિ મ,

દેશ-મમય જન ગગ, ભેલે છુ મૂળે શીકા
નથી મેન તૈવાર એક પણ વાતે હમણા,

નથી પ્રેમને નેમ, શોર્યના તો છે મમણા
તો પછિ દોઝે કેમ, જના હિમ્મતને આદમ *

એમ ગુણુ હાન, ગડ્યા વણુ તેએ શો જમ x

પણુ પોતાના નયમેને યે પાનો અડાવે તેવા વીર ડાળોને
કવિએ નિષ્કાંઠા થતા જોવા જના તેથી તે હિમ્મત હારી નહિ. મુધા
નના આવીએ ક્ષણિક નિર્વેદ પામેના રજપૂતો જેવા નહિ, પણ
ગળીયા મળે જેવા છે એમ લાગ્યું એટલે તેમને આમખા બગાવના
માટે નર્મદે કહ્યો. " નામનુ પશ્ચિમ પત્ર મહયુ યુગમા જેવી
રીતે કાઢીયો (અત્યજ) કાઢી પીગીને ગત્રે લોકોને જગારે છે તેવી
રીતે આ પત્ર પણ પ્રજાને જગાડવા માગતુ હતુ ને કાષ્ઠની
શક્તિ ગળ્યા વિના બેધડક વખાણુ કરતુ તેની હમામણી પણ
કડ- પીમથી વિના અને દુશ્મનો ઉપા થવા નર્મદાસ કરે તે
મર્યાદાનો લોપ થાય એવુ લખના નહિ, પણ નત્રી નગર
તેમનુ નામ મોવાનુ નેથી મ' વખાણોની જવામજરી નેમના પગ
મુકવામા આવતી. આ પત્ર પ્રથમ પ્રમિદ થકુ ત્યારે સુદિવર્ધકે લખ્યુ
હતુ — એમા જે વિષયો લખવાની ધન છે ને મુધાગની આમર
મારે મ'વાય તો મારે અને તોજ એ હિમામિત્તી આવગા વધને

નહીંતર એ નામવાળા પુત્રોને આ દુનિયામાં જોવી પદ્મી હોય છે તેની પદ્મીએ ચોપાનીયું પુગવાની ધારતી લાગે છે. ” આ ધારતી અર્ધી ખરી પડી. ને પત્ર લાણું ચાલ્યું નહિ. પણ જોડલો થોડો મમય ચાલ્યું તેટલો મમય ગુજરાતમાં તેનો કંકા વાગી રહ્યો. લલ-લલા કાડીવાના મપાટાથી ચચરવા લાગ્યા. કવિની અગળ્ય કવમની શક્તિ ચોમેર વખણાઈ રહી.

આ અધો મમય કવિનો અભ્યાસ તો ચાલુજ હતો. તે અભ્યાસે પણ તેમના વિચાર પરિવર્તનમાં મંદ કરી હતી

“ ગાત્યરગ ” લખતી વખતે કવિએ પ્રતિહાસના તમે જોટલા પુસ્તકો વાંચ્યા, અને આપણા ધર્મગ્રંથોનો પણ મારી રીતે અભ્યાસ કર્યો. રતે પગથી તેમને લાગ્યું કે કાષ્ઠપણુ પ્રગ્નના રીતે ગિવાજોમાં એકાએક પરિવર્તન થતું નથી વળી કવિના અવેશપ્રેમી હૃદયને લાગ્યું કે આપણા આચાર વિચારોની નિંદા કરવાના કરતા તેના વખાણ કરવાથી પ્રગ્નમાં દેગભક્તિની ભાવના જાગૃત થવાનો વધારે મંભવ છે. વળી આર્ય નીર્નિગીનિમાં અભ્યાસના પરિણામે તેમને ઘણું અભિમાન લેવા થોડું પણ લાગ્યું. આવા કારણોથી કવિના વિચારોમાં પરિવર્તન થયું. અને પોતાના મહત્વાચેક્ષા વિચારો પ્રગ્નને જણાવ્યા વિના આ દેશમેનકથી કેમ ગ્હી સંભવ ? તેથી તેમણે પોતાના નવા વિચારો જુસ્માનર રીતે વ્યક્ત કરવાનું શરૂ કર્યું. વળી સુધારા યુગમાં ક્યું હતું ને પ્રભાણે આ મમયે પણ તેમણે પોતાના વિચારોને આચારમાં ઉનાગવામાં વિલગ કર્યો નહિ. કવિના આ મંપણું પરિવર્તનથી તેમના પ્રગંભકો આભા જની ગયા અને મિત્રો

“ રાત્યરગ ” લખતા કૃતિ, સ્મૃતિ પુરાણનો વિચાર લેવામાં આવ્યો. સર્વ એકોના નિરૂત્તિ પ્રવૃત્તિના ધર્મ તથા જય મુખની તુલના કરી નેડ. અવશ્યે વેદાન તથા યોગના ગ્રંથોનું અવલોકન કરી સાગ જાગૃતી લીધો. અનેક વિચાર કીધા. ” નર્મદાગ કરની પોતાની નોંધ (ગુજરાતી-૬ નવેમ્બર, ૧૯૧૫)

અને વિશે તમના વિરોધી થઈ ગયા. પણ ત કશાથી આ વીગ
ગમે નહિ એ વિચારો ખરા હોય કે ખોટા તે જુને મનાવ છે પણ
વિચારો ફર્યા માટે મિત્રી મમજ શક્તિ નિર્ભળ થઈ હતી એમ કહે
નાર ખોટા હતા એ વિવેચક ન વગમતો અભિપ્રાય તદ્દન વ્યાજબી
કે કેમ જે આપણે જોયું તેમ નર્મદાશકરે નુ વિચાર પરિવર્તન
સાહ્યમિક પગલુ ન હતું તેની પાછળ મહોમો અનુભવ વિશાળ
અભ્યાસ અને મહીર ચિંતન રહના હતા અનુભવ અને અભ્યાસ
વિશે ઉપર જુ તેટલુ બસ ગણી થોડુ ચિંતન વિશે લખીય

૧૮૬૮ માં નર્મદાશકરે લખ્યું હતું -

રડો રડો મુઠ જન રડો મુજને સહુ આજે,
થયો છઉં લાચાર અતુ નયિ કઈ તમ કાજે
જેમ જાણુ દુ કુખ તમારે મારે બહાવા
તમે ન જાણો તેમ ભરેના સંધે નાજા
દશે તમે સહુ અઢી આડને ઓથે બહાવા,
દુ જઈ ખાણુ ગામ એથી સહુ રડા રાના

નર્મદે સુધાગનો રસ્તો ચાર બાજુએથી રૂધાએનં જોરો,
નાયકોને યાકી ગેરના દીધા, પણ પ્રજાતિમય અને કામગીર બલભર
હેવાથી પ્રાણુ લગી મુજબા ॥ તેજો નિશ્ચય કયો અને નવા માર્ગની
શોધ આદરી

૧૮૬૯ થી ૧૮૭૬ સુધીના માત વર્ષ નિર્ણય અને પ્રજાતિના
સ્વધર્મ પદધર્મ ખોળવામા અને પોતાના માટે તથા દેશના માટે
નક્કી કરવામા દ્વિએ ગાળ્યા અને આ લાગા રાચન અને ચિંતન
અંતે તને લાગ્યું કે પોતાને નવો માર્ગ જાણ્યો છે, એટલે તેજો
લાગુ કરી - દિલ્લુ પ્રજાતિ ભગીન પુરોપની નીતિએ મમજી
કરવો એવા અમારો ઉદ્દેશ પ્રથમ દેનો. મીઠા માં સુધારાવાગાની
માથે એ ગોજના દાનિ કરનારી થઈ છે એમ અમે પાછળથી જાણ્યું

અબ્યામને અમળે તિલાજીની આપની પડી સુતમા દુગારામ મહે-
તાજીએ વિધવા વિવાહ ” નો ખુડો ફરક થો હતો મુમાઈની
‘ ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રમારક મડળી ” મા એ વાચત ચર્ચા ચાલી
અને એ પાઠમી શૃદ્ધરથે આ વિષય પર નિબંધ લખનારને (૧૫૦)
કેપીઆનુ ઇનામ આપવાનું મહેર કર્યું હમનદામ જ્ઞાન પ્રમારક
મડળીમા ભાષણે માલગવા માટે જતા હતા પ્રૌદેમર દાદાભાઈ
નવરોજજી દામર ભાઉ દાજી વગેરેના ભાણેા માલજી તથા પુત્રના
વાચી હમનદાસનુ મન વિધવા વિવાહના પ્રશ્ન તરફ દોગમુ હતુ
એટલે તેણે ઘરના માણેઓથી ક્ષુધી રીતે આ નિમંધ લખવાનુ
શરૂ કર્યું

પણ આ જ્ઞાનની તમની માની કાઠીને ખમર પડી જવાથી તે
જુના વિચારની જદુ માધ્યે હમનદાસે ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા
આ મદ- મધ થઈ તેથી હમનદામ ! અબ્યાસ મૂકી દેવો ૫ થો
પણ તેનો સુધાગતો જુઓ આથી નરમ પડ્યો નહિ તે નવી અ
પાણેલી સુદ્ધિવર્ધન મખા ’ મા દાખવ થયા અને ૧૮૫૩ મા
આ મખામા તેમજ દેશાદન ’ વિરે નિમંધ વાચ્યો મખાને તે
એટલે પસદ પડ્યો કે તુ તજ તેરે જ્ઞાનની ગોઠવણુ મગરમા
આની આ નિમંધ પડી હમનદામનુ માન સભામા ધનુજ રધી મધુ
અને તેને ગોઠવવા નેજાપાગ દાઈમુરના મુખ્ય ગિરમની જગા
મળી આ કામ ઉપગમ તે સુદ્ધિવર્ધન મખા ” ગે રથાપેસ મખા
ગાગામા મકન ભગાવવા જતા જાણુ અને સિદ્ધાજી ઉપર તના
ફગવણીના રીત માર્ગ વર્તમાનપત્રનો ઉપોમ કરવાગે હમનદાસે
હન નિશર મો એ ૧૮૫૫ મા ‘ મલ પ્રમર ’ નામનુ પત્ર
ગે મગગામ નયુજાઈના આર્થિક અદ્યથી શરૂ કર્યું આ પત્રમા
તેમણે જાનિભોજન, જગોજ તે જીમા ખીજતમ રાખે મોવવા
વૈજર મંદિરોના અનાયાના વચ્ચે મમથે ગરના શદખા રનેરે

નિયમે પગ ગણત ડીઝગો કરવા માડી ફટાણા વિષે લખતા એક વખત તેમણે ફટાણા ગાનાર કેટલીક કપોળ સ્ત્રીઓના નામ 'મન્ય પ્રમદા' મા પ્રવટ કર્યા, તેથી કપોળ જાતિમા ભારે ખળ-ભળાટ મચી ગયો. કરમનદામને નાત મદાર મુકરાની વાતો થતા માડી પણ છેડે તેમ જરવાની કોઈની હિમત ચાલી નહિ.

ગોકળામ તેજપાળ દાઈરુલમા કરમનદામનું કામ જોઈ હોપ માઈમે તેમને ડીઝની અગ્રેજી શાળાના મુખ્ય શિક્ષકની જગ્યા આપી પણ ત્યાં ધાતુક્ષયનો રોમ લાગુ પડ્યો તેથી આડ મડીના રહી તે પાછા મુબાઈ આગરા તે મમયે મનેલી એક ખીના કરમનદામનો મક્કમ અભાર અને હિમ્મત ચાગિય દશાવે છે. ડીઝામા તે બરકરી અગ્રેજી દાકતરની વા કરતા દત્તા તેણે સમિત માટે મામ ખારાની ભનામણ કરી, પણ કરમનદામે તે કમૂન કર્યું નહિ તેથી અગ્રેજી દામ્તારે તેમને માદગીનું પ્રમાણપત્ર આપ્યું નહિ આથી ડરી ન જતા કરમનદાસ ગણનામું આપી માલ્યા આગ્યા.

મુધાગકો એટને દારૂ પીનાગઓ અને નાસ ખાનારાઓ એમ માનનાર મ કુચિત વિચારના લોકોને આ દાખનો એટ કરના જેવા છે +

મુબાઈમા આની કરમનદામે સુધાગનું કામ જોમનેર ચાનું હતું હતું આ મમયે કેટનાક વૈધવુદ મદાગને અત્પત દુગચાર કરી ગયા દત્તા તેથી તેમની અનીતિ વિષે 'મન્ય પ્રમદા' મા કરમનદામે જુગમાદાર લખાણ કરવા માડ્યા અને ગુરૂ તથા

x નાની માન્યતા ફેલાવવામા સુધારકોના હમ વિચારને પલ મદદ કરી હતી.

કવિ નમદાગકર પતિ કુઓની પડની મા લખ્યું હતું,
મદમદમ બચદાર કલ્યા પાતક મોગા છે,
નયી લખાણ તેમ સમિતે શુક્યલ છે !

શિષ્ય ધર્મ નામે ઇનામ આપી નખાવે નિમિષ તેમા પ્ર-
 ચ્છવા માડે તેમા મહાગજ સેવકીઓ માથે ફેલા અનાચારો
 કે છે તેનુ વર્ણન મ્યુ હનુ તથા તેમની તે વર્તણૂકની મખત
 આગળી મઢી હતી આ મમથે મુજબના મુખ્ય મહાગજ ડવણ
 લાનજી પર કોઈએ દાવો માડ્યો અને મમન્સ ઝાઢી તેમને કોઈ મા
 મોનાયા તેથી મહાગજે દશન બધે યા અને જ્યારે તેના સેવકીએ
 નીચેની નજી લગતો ડગૂન મરી ત્યારે જ દશન ખોલ્યા (૧) કોઈ
 મહાગજને મમન્સ કાઢી મગકાર કોઈમા ન ખોનાવે એવો કાળો
 પગાર મગનવા માટે મર્વ સેવકીએ અરજી કરવી અને તે માટે
 રા ૬૦૦૦) નુ જાડોળ એમ્કુ મરી તમાથી ઝરીરજી રોકવો (૨)
 મહાગજે પર ગીકા રનાગને નાત જડાગ મૂવો (૩) મહારાજ
 માથેની ત ગગેનો નિવડો કચ માગફત ધગમેગે કગવો મત્ય
 પ્રકાશ મા પ્રસનદામ આ ડગ્નાવજને ગુનામી ખત મ્કી તેની
 દેડ ડનમ પર ની મરી ગીના આખ્યા તેમણ લખ્યુ કે મહાગજ
 નીનિને માથે ચાલે તે તેના પર કોઈ કેમ મડિજ નહિ માટે તેમણે
 રીતે નતવુ જોઈએ મિ મત મેગરવાની ખખખમા પતુ અને પગી
 પોતાની પર કેઈ કેમ ન માડે એમ કહેવુ ને કહડડો અન્યાય છે
 વળી મગ ડગના કૂત્રો પર પજુ ગીકા થાય છે તો મહારાજેના
 કૂત્રો પર શા માટે ગીકા ન થાય ? વગી મહારાજે જો મારી રીતે
 આને તો નમના પર ગીકા કરવાની કોઈને જરૂર જ પડે નહિ
 મગનતાસની આ ગીકા માટે ગુનામી ખત પ્રમાણે તેમને નાત
 મહાગ મુવા જોઈએ પણ તેમ કરવાની કોઈની હિમ્મત ચાલી
 નહિ આ એક શરત મધ્યે પાગી નહિ નેથી બીજી શરત પણ
 પગાઇ નહિ મારણ પહેનો શરત પાગે તોજ પૈમા જરીએ એમ
 ધણાખરાએ આગ્રહ મ્યો આ પ્રમાણે ગુનામી ખત ૨૦ ગયુ
 તનો મધગો જશ મગનતામન કે આ હાથથી શગમાઈ ડવણ નાનજી

મહારાજ મુંબઈ મુકી જતા રહ્યા અને કરમનદાસના ત્રિજ્વળી શહેર ચોમેર ગાજી રહ્યું.

સુધારાનો પ્રવાહ આ પ્રમાણે વધતો જતો જોઈને સુરતના મહારાજ જદુનાથજી તેને ખાળવા માટે મુંબઈ આવ્યા. શરૂઆતમાં તેમ સુધારક હોવાનો ડોળ કર્યો પણ પછી તે કરસનદાસની સામે ખુલ્લી રીતે મેદાને પડ્યા. કરમનદાસ તથા જદુનાથજીના લેખોમાંસામા વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થતા લાગ્યા. તેમાં કરસનદાસે ૧૮૬૦ના અક્ટોબરની ૨૧ મી તારીખના “મત્ત્ય પ્રકાશ”માં હિંદુઓનો અસલ ધર્મ અને દાલના પાખડી મતો” નામનો લેખ લખ્યો. આ પ્રસિદ્ધ લેખમાં તમણે લખ્યું હતું “મહારાજનો પંથ પાખડ બરેલો તથા બોલા લોકોને ઠગવાનો છે તે અસલના વેદ પુરાણ વગેરેના અથોથા સાથેન થાય છે. એટલું જ નહીં પણ મહારાજોના મનાવેલા પુસ્તકો ઉપરથી સાબેત થાય છે કે મહારાજોએ કાંઈ નહિ” પણ નવું પાખડ અને તાખલ કાંધુ છે..... વસ્તુભાચારી સીનાએ કલીયુગમાં બીજા ઘણા પાખડો અને ઘણા પથો ઉભા થયા છે, પણ મહારાજોના પંથ જેવી નફટાઈ, ખંદાઈ, બેદાઈ, લુચ્ચાઈ અને ઠગાઈ બીજા કોઈ બી પંથવત્તાઓએ કીધી નથી.....જદુનાથજી મહારાજે ‘સ્વધર્મવર્ધક’ ચોપાનીઈ’ કહાડ્યા માંડીઈ છે તેને હમો પૂછીએ છે કે તમે કેવી રીતે ધરમનો વધારો કરવા માંગો છો ? તમારા વડીલોએ બોલા લોકોની આખમાં ધૂલ ઝાંટીને આંધણા કીધા છે તેઓને દેખતા કરવા માગો છો કે ધરમનું ખોટું અભિમાન ધરીને બોલા લોકોને વધારો ઠગવા માગો છો ? જદુનાથજી મહારાજ ‘તમો જો ધરમનો વધારો અથવા દેલાવો કરવા માંગતા હો નો તમે પોતે સારા આચરણ પકડીને તમારા બીજા મહારાજોને ઉપદેશ કરો. ધર્મ ગુરૂઓ જહાં મુકી વ્યભીચારના સમુદરમાં ડુબેલા માણસ પડે તદાં મધી નેજોગા.....’

અહીં શકરાનો નથી તે મત્ત્ય રીતે નાણુને ઉપવી ખીના પ્રકટ થયા પછી હ મહીને જાડુનાથજી મહારાજને રમનદામ ઉપર રૂ ૫૦૦૦૦ને આગરનો લનો સુપ્રિમ કોર્ટમાં બાધો કરમનદાસે બચાવનો પુરાવો એકડો રૂગા માડો.

કરમનદામના પુત્રવાઓનો મોટો આધાર ભાગીયાઓની સાક્ષીઓ ઉપર હતો અને ભાગીયાઓ મહારાજના ગિરો હતા એટલે તેમની નાતમાં હવે કેવું વલણ લેવું તે વિષે વાટાઘાટ થતા માહી ૧૮૬૧ના મપ્ટેમ્પરની ૬૬૧ તારીખે ભાગીયાનું મહારાજન મળ્યું અને મહારાજની વિરૂદ્ધ કોર્ટ ભાટીયાએ સાક્ષી આપી નહિ અને આપે તેને ધારા પ્રમાણે નાત બદલ મૂકવા એવા ફગવ પણ મહીઓ ક્ષીધી આ ફગવ વાળા વિરૂદ્ધ હતો એટલે તેમાંથી ભાટીયા કોન્સ્ટીગ્સી કેમ ઉભો થશે અને કરમનદામને મચાવ મેળવવામાં ખાતર કરવાની ફાશીય કરવાના આગેપમગ નવ ભાગીયા આગેરાનો ઉપર વડી અદા લતમાં મગ જેમકે આનો કની મમક્ષ કેસ ચ પો ભાગીયા કોમમાં સુધાગની રાજ્યાત કરનાર મથુરાનાસ લવજી તથા રોક નક્ષીદામ ખીમજી અને ગોકુળદાસ તમખાળ જેવા સુધગેલ વિચારના ભાગીયા ગૃહસ્થોની જાગવગના પગિણામે આ કટોચીના રમયે કરમનદાસને યોગ્ય માક્ષી પૂગના મળી ગયા અને તેથી ભાટીયા કોમના નવે આગે વાનો અલગતમાં ચુનહેગાર હયાં

કેસ દરમ્યાન સાક્ષીઓ લેવાતા હતા ત્યારે કોર્ટ ધર્માધ ભાટી યાઓથી ચિદાગ ભરાત રહેની કરસનદાસના ભાટીયા સાક્ષીઓ આ મમરે કેટલા ભયખીત રહેતા તેનો ખમ ન એક સાક્ષીએ કોર્ટ મમક્ષ ઉચ્ચારેલા શબ્દો પરથી આવી શકે છે પરસોતમ હેમરાજ નામના ભાગીયાએ માક્ષીના પાજરામાં ચરચર કપતા કહ્યું હું ગરીબ આદમી છું હું સાક્ષી આપી મકતો નથી કોઈના નામ દેવાની મારી મરજી નથી હું ઘણો ગ્રાસ પામુ છું કાર્છના ના દેવાને હું ઇચ્છું.

નથી હું ભાટીયો છું બધી દુનીયા મને ગાળ દે છે કેટલાકના નામ
 ગાળુ રૂ, પાળુ હ જે ગાળુ છું તે જોવાને રૂ છું ” મને પક્ષની
 દિલો માલગી તા ૧૭ ડીએમ્બર ૧૮૬૧ ને મળવારે કોર્ટ નવે
 ભાટીયા આગેવાનોને ગુન્હેગાર કરાની તેમના બેનો એક એક
 હજાર રૂપયા અને બીજાઓનો નેથી હલકો દડ કર્યો ૬૬ની રકમ-
 માથી રૂ ૧૦૦૦ કરસનદાસને ખર્ચ પેટે કોર્ટ અપાવ્યા આ કેમમા
 કરસનદાસને રૂ ૪૦૦૦ ખર્ચ થયું હતું

આ પ્રમાણે કરમનદાસે આ કેસમા વિજય મેળવ્યો છું લાયમલ
 કેમની મુશીમત હતી તેના પર ઉની હતી મહારાજના પક્ષના ૫૦
 હજાર માણસો આ સમયે મુબારકમા હતા, અને આખા દેશમા
 ગણીએ તો તેમના શિષ્યોની ગણતરી લાખોની સખ્યામા કરી શકાય
 મહારાજની પાસે પૈસા હતા અને તેમના શિષ્યો તેમને જેટલું
 જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય મહાય અર્થે આપના તયાગ હતા આ પ્રમુખ
 પક્ષની સામે આ નિર્ધન વરુણ ઉભો હતો તના મિત્રોની સખ્યા
 આગળીના વેઠાપર ગણી શકાય તેટલી હતી જતા તેનો પક્ષ ખરો
 હતો તેના હૃદયમા સ્વદેશ સુધારાની આગ મળગતી હતી, અને
 નિડગતાની તો તે મૂર્તિ હતો તેથી મને તેટલી મુશ્કેલીઓ હોવા
 છતાં અતે તેનો વિજય ચોક્કસ હતો એવી સુધારકોને ખાતરી થઈ
 ચુકી હતી

ગુજરાતના સુધારાના ઇતિહાસમા ચિત્રમુગ્ધીય મહારાજ
 લાયમલ કેમ ' તા ૨૫ અનેવારી ૧૮૬૨ ના રોજ મુબારકની
 સુપ્રિમ કોર્ટના બંને ન્યાયાધીશો સર મેથ્યુ સામ અને મર જોસફ
 આર્નોલ્ડની મમક્ષ સર થયો, સારે વાદી જદુનાથજી બીજાતનજી
 અને પ્રતિવાદીઓ સત્ય પ્રકાશના અધિપતિ કરસનદાસ મૂળજી તથા
 જાપનાગ નાનાભાઈ રસ્તજી ગણીના પોતપોતાના વકીલો માથે
 હાજર થયા..

વાદીઓએ બચાવ કર્યો કે અમે ક્યાંદી વિષે જે લેખ ગળ્યો છે તે માત્ર છે, અને તેમાં બદનક્ષી કગવાનો ધરાદો નથી તેમાં કહેલી બાબતો અમે બંહેર પ્રગ્નના દિલ માટે પ્રકટ કરી છે અને તે ખરી છે એવું આગીત કરી આપના અમે તૈયાર છીએ. આ મુર્દમામા ઝગસનદામ તરફથી કવિ નર્મદાશકર, ઝવેરીનાલ હિમયા-શકર યાત્રિક નાનાભાઈ હરિદામ, દાકતર ભાઉદાજી, દાકતર ધીરજ-ગમ, ગૌ લખમીદામ ખીમજી, ગેડ મગગદામ નથુભાઈ, ઢાળાભાઈ, લક્ષ્મીભાઈ વગેરે મુધાગના માધીઓએ જુમાનીઆ આપી હતી છે. રાટ કમનદાસ અને ના પીનાને લાયમનના તહેમતમાંથી નિર્ગમ રાવનામાં આત્મા વાદીએ પ્રતિરાદી પક્ષને રૂ ૧૧૫૦૦ ખર્ચ પડે આપવાનો ફોર્ટ હુકમ કર્યો લખાણ મુજદાના અતે આ કેમ નું મહત્વ મમગ્નવતા વિદ્વાન ન્યાયાધીશ મગ લેમક આનોઈકે લખ્યું હતું આ કામમાં ધજો કાળ મિથ્યા રોકાયો નથી પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનના ચતુર લોકની રૂમરૂ મહગમા આ મોટી બાબતની ચર્ચા થઈ તના પગિણામ લાભગરી ધવાજી જોષીએ કેટલાક એધી નિચાર કરના રીખ્યા હશે કેટલાકે તજનીગ કરવા માડી હશે ધર્મ સનધી નિવડો ગવાનું કામ બમારી આગળ નથી સુનીતિ મળધી ન ગાગનો ફેમયો કગવાનું કામ છે પ્રતિરાદી અને તેના માફીઓ એમ બંહે છે કે જે અનીતિ છે તે ધર્મ ન હોય જે આચરણથી ઉત્પન્નિને પાયો ખોદાય, જેથી અનાદિ અને અચળ મત્વનો ભગ થાય તે ધર્મને નામે અને ધર્મની મજૂરીથી ગણના થાય તે મમાગના સુખને અને માલમ મતના લાભના માટે તેને મહગ ધિમગ થવો જોઈએ, તેની મહગ ફળેતી કરી જોઈએ. એ પ્રમાણે તેમણે કહ્યું. જે જય અને મુદરાનનો દિમામ આપણાથી નીકળી શકે નહિ તે તબે ગેનાનું સિર મુઝી આ પુરોએ ખીભત્સ, મંદી અને જળવાન દાખની સામે દરનાથી જુદા કહ્યું છે. એમણે જાના આસ અને જાહની આને મુદ-તીધી

અને તેમના માનનારને છોડે જણાવ્યું કે તેમનાં ભુજાં કર્મ. હોય તે ફાં કર્મ ન થાય, અને જૂકું હોય તે સાચું ન થાય. આ લડત તેઓ હિમ્મતથી અને યોગ્ય રીતે લડ્યા આશા રાખવામાં આવે છે કે એમની મહેનત નિષ્ફળ જશે નહિ જે ખીજ તેમણે વાળ્યું છે તે ઉગી નીકળશે, અને ફળશે. એમના બોધથી અને એમના દાખલાથી જેઓના વિચાર જાગૃત થયા છે, જેમને મામા થવાનો ઉમંગ છુટ્યો છે, જેમના ઘરમાંથી કંપારી છુટે તેવા દુરાચારને ઝાઢી કહાડવાને તેમણે મદદ કરી, અને જેમના આત્માને તેમણે નીચ દેશને પમાડે તેવી બેડીઓથી છોડાવ્યા છે તેઓની સંખ્યામાં વધારો થઈ એમ હામ અને દબતાનો બદલો મળશે. 'વિદ્વાન ન્યાયાધીશના આ શબ્દો દળ પશુ સ્વદેશમાં સુધારો કરવા ઉત્સુક જનોને ચાનક આપે તેવા છે

કરસનદાસે આ મહાભારત કેસમાં છત મેળવી ત્યારે તેની વય ફક્ત ૨૮ વર્ષની હતી.

આ કેસમાં વિજય મેળવ્યા પછી કરસનદાસ ૧૮૬૨ માં શેઠ કરસનદાસ માધવદાસના વંધારના કામસર ઇન્ચાર્જ ગયા. પોતે શરૂ કરેલ સુધારાનું કામ આગળ ચલાવવાને બદલે કરસનદાસ વિલાયત ગયા તેને કેટલાક બૂલ મળે છે, પણ વિલાયત ગમન એ પણ સુધારાનું જ કામ હતું. મહારાજોની અનીતિના પ્રશ્નમાંથી હવે કરસનદાસે પરદેશગમનનો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો એમ કેમ ન કહો શકાય ? પરંતુ ફેફસાંનો રોગ હોવાથી ઇંગ્લાન્ડમાં કરસનદાસની તબીબત સારી નહિ રહે એમ લાગવાથી સાત મહિનામાં તે પાછા આ-યા. પ્રવાસમાં તેમણે શું શું બોધ્યું તેનું નિગનવાર વર્ણન પોતાના અભિપ્રાયો સાથે "ઇન્ચાર્જની મુસાફરી" નામના પુસ્તકમાં કરસનદાસે કર્યું છે. મહારાજ સાથેના ઝગડાથી તેમની સાત તેમની પર બળી તો રહી હતી, તેમાં આ બહાનું મળવાથી કરસનદાસને

નાત બહારે મૂકવામા આવ્યા ઈગ્યાડ જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમના
કેટનાક મિત્રોએ ઈગ્યાડથી આવ્યા પછી તેમની સાથે જમવાનો
વહેવાર રાખવાનું વચન આપ્યું હતું પણ આ મમથે તે ફરી ગયા
તેમના મિત્ર પ્રાણજીવનદાસ વાધજી તથા તેમને ઈગ્યાડ મોકલ
નાર કરસનદાસ માધવદાસે પોતાનું વચન પાળ્યું તેથી કરસનદાસ
માધવદાસની નાગર વાણીયાઓની નાતમા ખળભળાટ થઇ ગયો
તેમણે કરસનદાસ માધવદાસને નાત બહાર મૂકવા મહેનત કરી પણ
આ વખતે તેમની લાગવજ એટલી જળરી હતી કે તેમા નાત ફાવી
શકી નહિ તેથી કપોત જાતિના આગેવાનોએ મુબાર્કની આખી
વીસા નાગર વાણીયાની જતને મહાજન બહાર મૂકી અને તેની
સાથેના વહેવારની બધી કરી

આ મમથમા કવિ નર્મદાશકરે તા ૪ થી અમ્દામર ૧૮૬૩
ના રોજ નખેલી કવિતાનું ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ઉપરોગી હાઈ
જીવાસુઓએ વાંચી જવા જેવી કે અહિંતો વિસ્તારભયે તેમાથી
થોડી પશ્તિઓજ આપીશુ

ઝટ નહ જમો સહુ માથ મુધારા સાથી
નહિ મમો સગસ કે ફરી આવશે આથી —ટેક
હવે ધચૂપચૂ ના ગહો મરે માહોએ
સાહમથી જેજેમર થશે કુમ ધામે
નવ કરા બાવિથી કાઈ સખે જન જેમે
મહુ મપી એકથ જમો તે જ બહુ મોભે
શક નવો મુધારા માહિ આવશે ત્યાથી
નહિ સમો ઝટસહ નહિ મમો
કહા ગયા ગાંડયા લોક અડી વેળા રે

૮ ' વિલાયત જઈ આવેલા મુદ્દમ્યા સાથે જમવાનો વહેવાર રાખવા
વિરે' —નર્મ કવિતા પૃ ૭૫૩ (આ માથી)

પ્રેમભાઈ મોટા શેઠ સમજતા ભારે,
વળી પ્રેમચંદ પ્રખ્યાત જુગત બહુ ધારે;
વિરચંદશાહ કહે ઠીક ઢીલ શી ત્યારે,
શું બિહે છે મંગળદાસ અરે જમવાથી,
નહિ સમો. ઝટ લઈ નહિ સમો.

x

x

x

x

શું મહા બુદ્ધિવર્ધકી ગઈ સતાઈ
હા છે તે ગંગાદાસ મોખરે બાઈ
શું કહાનદાસ પરમૂખ જમે નહિ ચ્હાઈ
તૈયાગજ નારણદાસ બીગન કહા ભાઈ,
નવ હઠો શૂર છે તમે હવે ધમવાથી,
નહિ સમો. ઝટ લઈ નહિ સમો,

ધન પ્રાણજીવન છે નને, એહિ તું સાચો,
ધન માધવસુત તું થકી ચાલશે માચો,
બહુ જણા વિશે છે માધ ધરો ના ખાચો.
હુખને અતે છે નાન જમીને રાચો.
કરું મધ સચવા હાલ નર્મ અહિવાથી
નહિ સમો. ઝટ લઈ નહિ સમો.

નાગર વાણીયાની નાતની માફક, આ કવિતા લખાયા પછી,
શેઠ પ્રેમભાઈ, શેઠ પ્રેમચંદ અને શેઠ વીરચંદ પણ કરસનદાસ

૯ કરસનદાસ વિદ્યાજન મહા ત્યારે બુદ્ધિવર્ધક સભાએ તેમને માનપત્ર
આપ્યું હતું. તેમા કહાનદાસ મહારાજે પ્રમુખ તરીકે, દલપતરામ ખખખરે
મંત્રી તરીકે અને નાનાભાઈ હરિદાસ, વીરચંદ દીપચંદ, હરિગોવિંદદાસ
બાળગોવિંદદાસ, નારણદાસ કચ્છાણુ વગેરેએ કારોગારી સભાના સભ્યો તરીકે
સહી કરી હતી.

માધવતામની માથે જમ્યા હતો પણ પછી સયોગે પવટાતા આખી બાજુ ફરી ગઈ

૧૮૬૩-૬૫ ના શરમેનીયાનો મન યુજગતમા જળરી આયિક ઉચતપાથન કરનારો હતો તેની અસર સામાજી હિનયા ઉપર પણ થઈ હતી એટલે તેના વિશે અહિં મેં ગળ્લો લખીયું

૧૮૬૦ ઈસી રેલ્વે થવાથી આપણા દેશનું રૂ મુરોપ ચડવા લાગ્યું તે મસ્તુ પડવાથી ઇંગ્લાન્ડના અનેક વેપારીઓએ મુમર્દમા રૂ ખરીદનારી પેઢીઓ ઉઘાડી તેમને રૂ પૂરૂ પાડવા માટે મુમર્દમા અને અમદાવાદ ધોનેરા વઢનાપુ વગેરે સ્થળે દેશી વેપારીઓની પેઢીઓ સ્થપાઈ આપણા દેશમા રૂના વેપારની હજુ તો શરૂઆત હતી તવામા અમેરિકામા વર્ષ ૧૮૬૪ થઈ ગઈ અમેરિકન રૂ ઇંગ્લાન્ડ જઈ શક્ય નહિ એટલે અહિં ના રૂના બાનબેફદ વધી ગયા થનની લગતી આવી એના રૂ ના વેપાર વડેજ આપણા દેશમા મુરોપથી ત્રણ વર્ષમા તગલગ બાવન મરોડ રૂપિયાનું સાનું રૂપુ આબુ લોકાને પૈમાને કેરૂ ચડયો પૈમા કરા નાખવો તે સૂજ્યુ નહિ. કેમકેકાણે એકા શીનાન્સીઅન એસોસીએશને અને ટ્રેડીંગ કંપનીઓ ઉડના માડી પણ તેવામા અમેરિકામા એકએક લડાઈ બધ થઈ અને આપણા રૂના આવ વીજળીની પેડે ઉડી ગયા સ્વચ્છ મોજા ઉઠાળી રહ્યો હતો તે નાણાનો સમુદ્ર અને તેમા આમતેમ મહાનની પરપોટા કંપનીઓ જોતજોતામા અદસ્ય થઈ ગઈ મદાકાનના જે મદુર્મદે એક દિશામા ફરી રૂના રૂપીઆ બનાવ્યા હતા તેજ હડે ઉડની દિશામા ફરી રૂપિયાનું રૂ બનાવી દીધ અને મુબમમા વેપારીઓની વખારોમા અને ગામડાઓમા ખેડૂતોના ગાડાઓમા જાડે તે ત્યા રૂનો પ્રવાહ સ્થબી ગયો ગઈ કાલના લાખોપતિઓ આજે બીખારી બની ગયા થનની થનઝમા રૂમી રહેજુ યુજગત રડતી સુરત બની ગયું

આ શરમેનીયાના ઝાઝવતામા પ્રસનદાસ મુજાજી પણ બીજા

અનેકની માફક સપડાયા અને મુરદેલીથી આગર જઈ ગયા, પણ કરસનદાસ માધવદાસને માથે હારે આફત આવી પડી અને તે ભાગ્યા; એટલે તેમની નાતે હિન્મત છોડી પ્રાયશ્ચિત લીધું અને ત્રીસાનાગર વાણીયા પાછા મહાજનમાં દાખલ થયા. કરસનદાસ માધવદાસ પણ પાછળથી આ લાચારોની ટોળીમાં ભળ્યા.

પાલીતાણાના ઠાકોર અને જૈનો વચ્ચે શત્રુતાનું કુગર મંબધે તકરાર ચાલતી હતી. તે બાજતમાં હિન્દી પ્રધાનને અરજી આપવા માટે જૈનોએ અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈની મારફતે કરસનદાસને ૧૮૬૭ ના માર્ચમાં ઈંગ્લાડ મોકલ્યા આ બીજી મફરમાં પણ તે લાંબો સમય ઇંગ્લાડમાં રહી શક્યા નહિ. બીજાની ખાતર શિયાળો બેઠા પહેલાજ તે હિન્દુસ્તાન આવવા નીકળ્યા,

બીજી વખત ઇંગ્લાડ ગયા તે પહેલા કરસનદાસ પાલીતાણાની તકરાર બાજતમાં એક મહિનો રાજકોટ રહ્યા હતા ત્યાં તેમને તા. ૨૫ જુન ૧૮૬૬ ના રોજ વિદ્યાગુણ પ્રકાશક મજામાં 'કાઠિયાવાડને શા શા ઉપાય કરવાની જરૂર છે.' એ વિષય ઉપર બાપણ આપ્યું. ઇંગ્લાડથી પાછા આવ્યા પછી કરમનદાસે લામવગ લગાડી આજ સ્થળે મંસ્થાનના આસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા લીધી. ઠાકોર મગીર વચ્ચે હોવાથી મર્વ ગળ્યકારનાર કરમનદાસના દાથમાં હતો. તેમણે મંસ્થાનમાં ધણા સુધારા કર્યા. ઠાકોરની પોતાની કેળવણી ઉપર ધ્યાન આપ્યું તથા પ્રજાની કેળવણી માટે રાજકોટ સ્ટેટ તાજાનાં મોટાં ગામોમાં નિશાળો સ્થાપી. કાઠિયાવાડમાં રહ્યા તે દરમ્યાન કરમનદાસે ત્યાં ચાલતી મંસાર મુધારાની દિલ્લચાલને પૂર્ણ દિલસોજીથી મદદ કરી. રાજકોટની "વિદ્યાગુણ સભા"ના કામમાં તેમણે ઉગ્ગાદથી ભાગ લીધો, અને મજાની મારફત "વિજ્ઞાન વિલાસ" ચોપાનીયું ચર કરાવ્યું. ૧૮૭૦ માં તેમની બદલી લીંબડી થઈ. ત્યાં તેમણે અનુનિમીપાલીડી, નિશાળો, લાયબ્રેરી વગેરે ઉદ્યોગી મંસ્થાનો સ્થાપી.

તથા ન્યાય અને દિવસોજીથી કાગલાર ચલાવી વસ્તીનો પ્રેમ મેળવ્યો-
તેમનું મૃત્યુ ૩૯ વર્ષની વયે હરસના વ્યાધિથી લીળડીમાળ ૧૮૭૧
માં થયું મૃત્યુ પહેલા ચોડા સમય પર તેમણે પોતાના મિત્ર કપોળ
શેઠ માધવદાસ રૂઘનાથદામનું લગ્ન તેજ છાતિની ધનકાર નામની
એક ઉચ્ચ કુટુંબની વિધવા માથે કરાવ્યું હતું કરમનદાસે અને
અધો લખ્યા છે, તેમાં ઇગ્નાડમાં પ્રવાસ, મસારસુખ, કુટુંબ મિત્ર
અને ગુજરાતી ઇંગ્લેન્ડ કોષ મુખ્ય છે

વિધવા વિવાહના મહાન પ્રશ્ન પર આનંદ પહેના કરમનદાસને
મહાગળ લાયકલ કેસમાં મદદ કરનારાઓ વિષે અહિં થોડુંક
લખતું થોડું લેખાશે

કરમનદાસને ખાસ મદદ કરનાર તરીકે મથુરાદાસ લવજીનું નામ
મણાવવું જોઈએ કરમનદાસે કોર્ટમાં કહ્યું હતું,
મથુરાદાસ લવજી મે મારા મિત્ર મથુરાદામ લવજીની મદદ લીધી
હતી ' આ મથુરાદાસ સુધારાવાળાઓનીએ
પહેલાનો સુધારક હતો તે અંગ્રેજી લખ્યો નહતો અને વેપાર ધંધો કરતો,
પણ વિદ્યા તથા સુધારાને ખતથી ઉત્તેજન આપનારો અને મંદફત
પ્રાકૃત પુસ્તકોનો મોટો અભ્યાસી હતો તે સમયના મહાગળોની
અનીતિ વિરૂદ્ધ વિચારો દર્શાવતો હોવાથી ભાગીઆઓએ તેનું નામ
“મથુરા પથ” પાડ્યું હતું

આવાજ બીજા ઉપયોગી મદદગાર શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી અને
દાકતર ભાઉ દાજી હતા શેઠ લક્ષ્મીદાસની ઝોળખાણ અગાઉ આવી
ગઈ એટલે અત્રે દાકતર ભાઉ દાજી વિષે કાંઈક કહીશું

દાકતર ભાઉ દાજીની સહી આ કેસમાં ઘણીજ અગત્યની હતી-
તેમણે મહારાજની અનીતિ વિરે રૂપાટ ચબ્દોમાં
જુગાની આપી તેમને શ્રીમત ભાગીયા અને
ગણીયા કામમાંથી દાકતર તરીકે ઘણી સારી

કમાણી મળતી, અને આ લોકો મહારાજના પચના હોવાથી દાક્તર ભાઉ તેની વિરૂદ્ધ જુમાની આપે તેમા તેના પૈસાદાર માહકો ખોવાવાનું જોખમ હતુ, છતાં પોતાની સુધાગને મદદ કરવાની ફરજ છે એમ વિચારી દાક્તર ભાઉ દાજી આ સમયે કરસનદાસની મદદમા સાક્ષી તરીકે ઊભા ગયા તેમના પરોપકારી અને નિરૂર સ્વભાવનું દૃષ્ટાંત તેમણે એક દરજીને ન્યાય અપાવવામા મદદ કરી હતી તે ઉપરથી મળી આવે છે કવિ દલપતરામે દરજીની અરજીની ગરખીમા આ પ્રસંગને અમર કર્યો છે

વીકુના મહાર નામનો એક ગરીબ દરજી મીમન નામના સાહેબને ત્ના કપડા શીવવા જતો હતો એક વખત માહેમે ત્રણ ચાર મહિના ચડી ગયા પણ પગાર આપ્યો નહિ, અને પૈસા માગે તો મારવા તૈયાર થઇ જાય તેથી દરજીએ માહેબને કહ્યું “ હું હવે શીવના આવીશ નહિ અને લેણી રકમ માટે ફરિયા કરીશ ” એટલે તો ‘ ચોગ કાટવાળને દડે ” એ ન્યાયે મીસને મુખાઇના પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ બેનસન ઉપર ચીકી લખી વીકુબાને એક દિવસ અને એક ગાત કેદમા પૂરાવ્યો અને પછી મીસનની લાગવગના પગિણામે મેજિસ્ટ્રેટ કારશીલડે તેને ૨૧ જિવસની સખ્ત મજૂરી સાથેની કેદ આપી. કેદમાંથી છૂટયા પછી તે દાક્તર ભાઉ દાજીની કીર્તિ માલળી તેમની પાસે મદદ માગવા ગયો દાક્તરે તેની પાસે અરજી કરારી અને સુપ્રિમ કોર્ટમા નેની તપાસ ચવાની અતે ખોની કેદ આપવાના ગુન્હામગ કારશીલડનો (૫૦૧) રૂપિયા દડ ચયો અને બેન-મનની બદલી કરવામા આવી આ પ્રમાણે ૧૮૫૫ મા એટલે મહા-ગગ લાયબલ કેસ પહેલા સાત વર્ષે દાક્તર ભાઉ દાજી મે ન્યાયના પડખે નિરૂતાથી ઊભા રહેનાર નગ્વીર તરીકે નામના કાઢી હતી તો પછી આવા કટોકટીના સમયમા ને ખરી જુમાની આપવામાંથી શાના પછા હતું ?

નાનર ભાઉ દાજી પ્રાચીન ગોધગોળમાં પણ ખૂબ રમ લેતા હતા અને આપણા પ્રાન્નના અંગેડ પુગતત્વવિદ્ પડિત ભગવાનના નામ જીને કાર્મમ માહેમે પ્રથમ તેમની પત્નેજ જૂનામદથી મુનમ્ મોખ્યા હતા

પ્રાચીન આરોમા વિધવાઓ કુચ્છી ફરીથી પગણી સમ્પત્તિ યાચવત મ સ્મૃતિમાં વિધવા વિવાહનું વર્ણન વિવના નિરાહ છે વિષ્ણુએ તેા લામ્બવી લખ્યું છે કે અમ ભુક્ત વિધવાનો ખીજ વખતના લમ્બથી ઉત્પન્ન થયેન પુત્ર જનકદાત્ને પણ અધિજારી છે પરાસરના અતિ અવતરણ પામેન પુનવન્ન મબધી મોખ્યા ભાગે કાષ્ઠ અગ્નિયુ હશે પ્રસિદ્ધ જ્ઞેન મત્રી વન્નુપાગ તેજપાગ વિધવાથી ઉત્પન્ન થતા હતા એ પ્રસિદ્ધ ન્તુ છે ના પ્રથા ધીમે ધીમે ઝોઝી થતી ગઈ અને અન્તે દ્વિજોમાં તે ખીનકુન નાનુદ ચર્મ ગઈ અનમેરની લા છે કે એક સ્ત્રી ખીજ વખત વિવાહ કરી સમ્પત્તિ નથી

કુધાગકાએ ઓડિનતિમાં વિધવા વિવાહના પ્રશ્નને ધણે અગત્યના મણે છે ઓ પુરુષની મમાનતાનું એ એક આવશ્યક અગમ માનવામાં આવતું છે છતાં આ વિષયમાં જેટલું મોવાયું છે તેના પ્રમાણમાં બહુ ઝોણું કામ થયું છે

૪ મ ૧૮૫૬ ના જુલાઈની રથ મી તારીએ ઇન્ડિયન કપનીના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ડેલહાઉસીએ હિંદુ મનિની વિધવા સ્ત્રીઓના લમ્બ બામન કાયદાની મર્ફ હરકતો દૂર કરવા બાંધતને ધારો પસાર કરે પુનર્વિવાહની મતલિના વારસા મમધીની મુરફેલીઓ મયલ વિના દૂર થઈ સંકે નેમ નહતું એટલે મરનારને વચ્ચે પાડી પ્રમ્બએ આ કાયદો પસાર કરાવેલ મની થવાને યાત્ર પણ આજ રીતે પૂર્વે કાયદાની મલ્લથી મધે મવામાં

આગ્યો હતો. આ કાયદાથી પુનર્લગ્નની હિલચાલને ઘણા ટકા મળ્યો.

દુર્ગારામ મહેતાજીએ વિધવા વિવાહનો પ્રશ્ન પ્રથમ ઉઠાવ્યો, પણ છેવટે બીજું લગ્ન કરતા પહેલાં આ પ્રશ્ન વિષે ચર્ચા ન કરવાનું વચન આપી, તેમણે પોતાના ઉચ્ચવયના નામને ઝાખું કપું.

મુંબઈની જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીએ ૧૫૦ રૂપિયાનું ઈનામ આપી “પુનરવિવાહ પ્રબંધ” નામનો નિબંધ લખાવી ઇ. મ. ૧૮૫૬ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તેમાં લેખકનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પણ તે કવિ દલપતરામનો લખેલો હતો. સરસ્વતીમાં “પુનરવિવાહ પ્રબંધ બનાવનારે લખેલો ટોડો” એમ કહી જે મેહરો આવ્યો છે ને રાંચવાથી લેખકના નામ વિષે પૂરતી સૂચના મળી રહે છે.

“જે દલમા પ્રભુને ગમયુ તે દલમા મુજ દીધ ॥

મેં દલ શોધી પ્રબંધ રચી, એ દલ હાજર કીધ ॥

વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન કવિ નર્મદ તથા કરસનદાસ તથા તેમના મિત્રોને દેવે ખામ વસેલો હતો. આ સંબંધમાં કાંઈક કરી બતાવવું એની તેમની હોમ હતી તેથી પ્રથમ તેમણે ૧૮૬૬ માં મુંબઈમાં દીવાળી નામની ગરીબ બ્રાહ્મણ વિધવાને શોધી કાઢી, તેને પરણાવવા માટે એક મૂર્ખ બ્રાહ્મણને ઉભો કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રથમ પુનર્લગ્ન ચર્ચા. પણ લગ્ન કરનાર બેકું સુખી થયું નહીં. પેલો બ્રાહ્મણ એમ ચર્ચા. પુનર્લગ્ન કર્યું, એટલે હવે તેણે કામકાજ કર્યા વિના બેઠા બેઠા મોજ મારવાની. ચાલ્યામાં આવેલ રૂપિયા ખાઈ ગયા પછી, તેણે બાઈને કાઢી મુકી અને પોતે નાતમાં લળી ગયો. આ પ્રમાણે અનુભવ વિના કરેલ આ પહેલાં પુનર્લગ્નમાં સર્વને નિષ્ફળતા મળી, પણ ત્યાર પછી કરસનદાસે પોતાના મિત્ર શેઠ માધવજીનાથદાસનું જે પ્રખ્યાત પુનર્લગ્ન કરાવ્યું; તે યુગરાતી સુધી ઇતિહાસમાં સ્મરણીય અને અત્યંત અમર વિષયવસ્તુ છે.

ગુજરાતી મમાજ સુધારાના ઇતિહાસમા માધવદાસ રૂગનાથદામનુ
 નામ પુનર્વિવાહના અશ્ર સાથે હમેશને માટે
 માધવદાસ જોડાઈ રહેશે. માધવદાસ કપોળ વાણીયા હતા.
 રૂગનાથદાસ અખ્યાત સુધારક કરમનદાસ મૂળજી સાથે
 તેમને મૈત્રી હતી કરમનદામના પત્ર

મત્ત્ય પ્રકાશમા માધવદાસ અમગોપાત વખાણે લખી મોક્ષતા
 એટલે કે તેમનું મન મૂળથીજ મસાન સુધારા તરફ વળેલું હતું
 ૪૧ વરમની ઉંમરે માધવદાસની ત્રીજી પત્ની મરણ પામી એ વખતે
 તેમને લાગ્યું કે પોતાના સુધરેના વિચારો અમલમા મુખ્યાનો હવે
 સમય આવ્યો છે તેમના ત્રીજી વખતના પત્નીના મૃત્યુ અમયે
 કરમનદાસ મુખાષમા ન હતા પણ લોબડી હતા તેમણે માધવદાસ
 ઉપર હલાસાપત્ર લખ્યો તેમા યોગ્ય ધીરજ આપી છેવટના
 ભાગમા નાતના વ્યવહાર પ્રમાણે કેાઇ યોગ્ય કુમારીકા જોડે લગ્ન
 કરી સસા માડના ઇચ્છેતો નથી પણ જાતની જીદગી મસાન
 ખટપટનો ત્યાગ કરી હૃદય જામિતમા ગાળીશ અથવા જો સસારમા
 પડીશ તો જની આવશે નો કેાઇ આજરદાર વિધવા જોડે પુનર્લગ્ન
 કરીશ આ ઉપરથી કરમન તે કરી લખ્યું હતું તમારો વિચાર
 ઉત્તમ છે, તજવીજ કરશો તો નાતમાથી આજરદાર વિધવા મળી
 શકશે આ અમયે માધવદાસને પોતાની નાતની એક વિધવા બાઈ
 સાથે પરિચય થયો તે ઉપરથી વિધવાએ ના મંજૂરો કરા બપોર
 છે, તેનો તેમને નરાજગ ખ્યાવ આવ્યો અને તે પછી તમને વિચય
 થયો કે વિધવાએના ઉદ્ધાર માટે તેમજો પોત પુનર્લગ્ન કરી દાખલો
 બેસાડવો જોઈએ આ નિશ્ચય અમલમા મુખ્યા માટે તેમને ૧૮૭૧
 ના એપ્રિલ માસની ૨ જ નારીખના ગરત બોદતા પત્રમા નોંધે
 પ્રમાણ જનરેગખજી જખાવી

૩૧ ૫૦૦૭ નુ દનામ

કપોળ વાણીયાની નાતનો એક આજરદાર ગૃહસ્થ એજ નાતની

આસરે ૧૫ થી ૩૦ વરસની ઉંમરની કાંઈપણ આબરૂદાર વિધવા સાથે પુનર વીહવા કરવાને ખુશી છે. એટલા માટે જે સખશ તેવી કાંઈ લાયક વિધવા સાથે પુનરવીહીવાનું સુલ કામ પાર પાડી આપશે તેને એ કામ પાર પાડવાથી ઉપલા ગૃહસ્થ તરફથી રૂ. ૫૦૦નું ધનામ મળશે.

આ બાબતસર કાંઈ પણ વધારે જાણવું હોય તો રાસત ગોઠવનાર તથા સત્ય પરકાશના અધીપતીને પુછવું.

મુંબઈ તા. ૩૦ મી માર્ચ ૧૯૭૧

ઉપલી જાહેર ખબર છપાયાથી આખી કપોલ વાણીઆ નાતમાં ચર્ચા ચાલી રહી. તે છાપનાર માધવદાસજી છે, એમ નાતના સર્વ માણસોને સમજાયું; કારણ સુધારા પક્ષના અને વિધવા વિવાહની તરફેણના તેમના વિચારો જાણીતા હતા. કપોલ નાતના આગેવાન સર મંગળદાસ નયુલાઈએ માધવદાસને પુર્નર્લગ્ન ન કરવા માટે ઘણું સમજાવ્યા, પણ તે પોતાના વિચારમાં મક્કમ રહ્યા. માધવદાસની પેલી ઓળખાણ વાળી વિધવાબાઈ જેનું નામ ધનકાર હતું, તે છાપનાર માધવદાસજી છે, એમ ખાત્રી થયા પછી તેમને મળવા ગઈ. માધવદાસે તેને પુનર્લગ્ન કરવાની પોતાની તૈયાર જણાવી. ધનકારે પોતાને ઘેર જઈ, પોતે પણ પુનર્લગ્ન કરવા માટે તૈયાર છે, એવી ચીઠી માધવદાસ પર લખી મોકલી, તે ઉપરથી તા. ૨૭ મે ૧૯૭૧ ને મંગળવારે લગ્નનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. આ કામમાં માધવદાસને કેમ્બ્રિજ નવરોજી કાબરાજી અને કરસનદાસ મુળજીએ સારી મદાય આપી. આ વખતે હિંદુ વિધવાનું પુનર્લગ્ન એ ઘણો જોખમકારક બનાવ ગણાતો હતો, તેથી માધવદાસે પોલીસ અમલદારોની હાજરીમાં મુંબઈના એક છેડે આવેલા બંગલામાં વિધવા પરશુરામ પંડિત પાસે પુનર્લગ્નની ક્રિયા કરાવી. તે વખતે લગભગ ૨૦૦ માણસોનો મેળાવડો જમા થયો હતો, તેમાં નીચે લખેલા આગેવાન ગૃહસ્થો હતા. શેઠ લલિતદાસ ખીમજી, શેઠ કમ્બરજી, પંડિત

વિષ્ણુ પરશુરામ ડાં આત્મારામ પાહુરગ ડાં ધીગજગમ નપત
રામ શ્રી ગમકૃષ્ણ ગોપાળ લાન્ડાગર શ્રી લામરામ નાનાભાઈ
શ્રી નાગરામ મહાદેવ પગમાનદ ગેરે કસનદાસ મુળજી ધનકારના
ધર્મ પિા ચળે મેઘ હતા તેઓએ તેનું ન્યાદાન આપ્યું પુનર્નમો
દિવમ પુરી ફોદ માથે પમાર થયો પત્રી બીજે દિવમે દાઈમ્મ
એ ફ ઇન્ડીઆ મોરમે એજેટ તથા મુમમ મમાયાગના જાપાઓએ
આ મમાયાગને ખુમ મદત્વ આપ્યું આ પ્રમાણે મુમનમા અને
દેશાવગમા ખમર ફેનાનાથી લાહામર થઈ ગયો ગેરે થેર અને દુકાનો
તથા આદિસોમા ચનાપર અને ગરનાઓ પર જાપાનેમા લોકો આ
હકી ત વાયવા લાગ્યા એક વાયે ને મખ્યામધ તે સામગીવા
ટાગા થઈ ઉમા ગહે એ રીતે પુનર્વિવાદની ખમર ગુજગતમા
ફે 1૮ ગઈ હમરો લોકોમા આનંદ ખમરી રહ્યો તેમજ કેટલાં
લોકોના નનમા દીનગીરી તથા ક્રોધ પણ ઉત્પન્ન થયા ધણીએક
વિધવાઓ આ ખમરથી અચત ખુશીમા આવી મમ અને પોતાને
પણ ધનકારના જેવું મુખ મળે એવી ઉમેદ જાવી મેડી બીજી
તરફથી તેમના વાનીએ ને મિયારીઓ ઉપર આગળ ગતા વધારે
જાપ્તો રાખવા વિચાર કરવા લાગ્યા

હમના થયા પણ ત પત્રી માધવદામના ઉપર મકોનો વરસાદ
વગમવા લાગ્યા ધનકારના કાકા વગવનદાસ કપોન નાનના આગેવાન
શેક હતા તેમજે માધવદાસ વિષેની બીનચાલમા આગળ પડતો જાગ
લીયો પુનવમમા મુખ્ય મલ્લ ગનાર મરજનદાસ મુળજીનું પુન
કરવા માટે કાવતું ગચનામા આનું પણ શેર લક્ષ્મીદાસ ખીમજીની
મદદથી કસનદાસ મચી ગયા માધવદાસ પોતાની પેદીમા દોઈ
કાઈના નાણા અનામત રાખતા હતા હવે પુનર્નમ થયા અને
મુખાઈનો મોગી નાતના અને મહાજનના ગ્રીષ્માઓની વિધવા
ભત્રીજ માયેજ વમ થયાં તેથી નાણા મુકનાગઓ ગભરાટમા પડ્યા

અને સૌએ નાણાં ઉપાડી લેવા-ધસારો કર્યો. પણ માધવદાસ સૌને મંતોપ આપી શક્યા, તેથી લોકોને ધીરજ આપી અને માધવદાસનો ધધો રોજગાર ટકી રહ્યો.

માધવદાસને કપોલ નાતે નાત બહાર મુક્યા. એજ પ્રમાણે ધનકારઆઈનો પણ બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. આ જાતના ખુદલા કુમજાઓ ઉપરાંત માધવદાસની સામે કેટલાક છુપા તરકટો પણ કરવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તે મર્વ નિષ્ફળ નિવડ્યા. એવામાં માધવદાસ માંદા પડ્યા; એટલે લોકોએ તેમના મરણની ખોટી અફવા ગામમાં ઉડાવી. વહેમી લોકો પુનર્વિવાહને અધર્મનું કામ ગણતા હોવાથી માધવદાસ ઉપર ઈશ્વરનો કાપ ઉતર્યો એમ માનવા લાગ્યા. પણ માધવદાસ એક મહિનામા મારા ચર્મગયા અને પુનર્જન્મ કરવાથી ઈશ્વર નાગજ થતો નથી, તેવું પ્રજાને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું.

માધવદાસને તેમની આગલી સ્ત્રીની એક પુત્રી હતી, તેનું લગ્ન નાનના કોઈ માણસ સાથે થઈ શક્યું નહિ, એમ કપોલ વાણીયા માનતા હતા. પણ “જ્યા રાખનાર પરમેશ્વર હોય છે ત્યા મારનાર ધૂળ આટે છે.” એ માધવદાસનું વાક્ય આ મંત્રધમા પણ ખરૂં પડ્યું. તેમનીજ નાતનો એક નિરાધાર છોકરો માધવદાસને આશ્રયે આવી રહ્યો હતો. તે ઉચ્ચ કુળનો હતો પણ ગરીબ અવસ્થામા આવી પડ્યો હતો. તેના માતાપિતૃ મરણ પામ્યા હતા, એટલે માધવદાસે તેને પોતાને ત્યાં રાખ્યો. તે અંચળ મનનો અને ચપલ ભૂદિનો હતો. ૧૯ વરસની ઉંમરે તે મેટ્રીકમાં પાસ થયો. આ વખતે માધવદાસની દીકરીની ઉંમર ૧૬ વરસની હતી. તે અનેની સંમતિથી માધવદાસે તેમનાં લગ્ન કર્યાં. ને લગ્નમાં માધવદાસની નાતનો એક માણસ આવ્યો ન હતો, જનાં લગ્ન ઘણી મારી રીતે થયું હતું. માધવદાસે તેમની પછી થયેલા બીજા પુનર્જન્મ કરનારા સર્વે વાણીયાઓ, કાદીઆવાડ અને ગુજરાતના ભુદા ભુદા જાગોમાંથી આમંત્રણ

વિષ્ણુ પરશુરામ ડૉ આત્માગમ પાકુરમ ડૉ ધીગજગમ વનપત
રામ શ્રી ગમકૃષ્ણ ગોપાળ લાન્ડગકર શ્રી લામ્પરમ નાનાભાઈ
શ્રી નાગરાણ મદાદેવ પગમાનદ રંગે કરસનદાસ મુગજી ધનકોરના
ધર્મ પિા થલને મેકા હતા તેઓએ તેનું ન્યાદાન આપ્યું પુનર્વિમ્ભનો
દ્વિમ પુરી ક્તેહ માથે પમાર થયો પત્રી મીજે દ્વિમે દાઈમ્મ
એ કૃષ્ણીઆ ભોમ્મે ગેઝેટ તથા મુમ્મ મમાચાગતા જાપાઓએ
આ મમાચાગને પુમ મદત્વ આપ્યું આ પ્રમાણે મુમ્મમા અને
દેશાવગમા ખમર દેનાવથી હાહાકાર થઈ ગયો થોડે રોગ અને દુકાનો
તથા આદિસોમા ચમ્નાપર અને ગસ્તાઓ પર, જાપાઓમા નોકો આ
હજી ત વાયવા નાચ્યા એક વાયે ને મખ્યામધ તે સામગવા
ટાંગા થઈ ઉમા ગહે એ રીતે પુનર્વિવાદની ખમર મુજગતમા
દેહાઈ ગઈ હાનરો લોકોમા આનંદ પમગે રહ્યો તેમજ દેશ
લોકોના મનમા મનગીરી તથા ક્રોધ પણ ઉત્પન્ન થયા ધણીએ
વિધવાઓ આ ખમરથી અન્યત્ર ખુશીમા આવી મમ્મ અને પોતાને
પણ ધનકોરના જેવું મુખ મગે એવી ઉમેદ બાધી મેડી બીજી
તરફથી તેમના વાનીઓ ને મિચારીઓ ઉપર આગળ ગતા વધારે
ગળ્ખો ગમ્મવા વિચાર ગવા લાગ્યા

લમ્ભનો થયા પણ તે પત્રી માધવલામ્ભના ઉપર મંકટોનો વરમાદ
વગમવા લાગ્યો ધનકોરના કાકા વગવનદાસ કપોદ નાનના આગેવાન
શેક હતા તેમજે માધવલામ્ભ વિરોધી હીનચાલમા આગળ પડતો ભાગ
લીયો પુનર્વિમ્ભમા મુખ્ય મલ્લ ગનાર કરસનદાસ મુગજી પુન
કગવા માટે મદતુ ગચનામા આપ્યું પણ એક લક્ષ્મીદાસ ખીમજીની
મદદથી કરસનદાસ મચી મયા માધવલાસ પોતાની પેદીમા કેઈ
કેઈના નાણા અનામત રાખતા હતા હવે પુનર્વિમ્ભ થયા અને
મુગાઈનો મોગી નાનના અને મદાજનના ગેદીઆઓની વિધવા
બત્રીજી સાથે / લમ્ભ થયા નેથી નાણા મુકનાગઓ મજરાઈમા પડ્યા

રીને મંખ્યાબધ પુનર્વિવાહ થયા છે, જેમાંના કેટલાક આ
 રકાનમાં થયાં છે અને તેમાંના ઘણાખરામાં મારી અદના સેવા
 મળવી ફૂં ભાગ લેતો રહ્યો છું, તેમની આ વખતે યાદ કરતાં
 ઘણો સંતોષ ઉપજે છે, કોકે તેમાંના કેટલાક પુનરવ્રત્તો કાઢાણી
 સરખા બનાવે અને મુશીબતો વચ્ચે થયાં છે. જેમકે મી. અને
 મીસીસ માધવદાસ પરણ્યા તેજ વર્ષમાં ભાવનગરથી એક વિધવા
 પોતાના ધારેલા ધણી સાથે અતરે પુનર્લગ્ન કરવા આવી હતી. તેઓ
 મુંબઈમાં તદ્દન અજ્ઞાણ હતા અને મી. માધવદામનું નામ સાંભળીને
 આવ્યા હતાં. જેઓ એમના ઘરની પરપુછ કરતા હતા તેટલામા
 તેમની ધારણા જણાઈ ગઈ, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તે બાઈને
 જામરદસ્તથી પકડીને મુંબઈથી તરીપાર કઢાડવામા આવી અને તેને
 વતન ભાવનગર પકડીને લઈ જવામા આવી. મી. માધવદાસને ખબર
 પડવાથી તેવણે અને તેમના સુધારા મડળે ધણીક ગ્રેહેનત ચલાવી.
 પોલીસની મદદ લીધી, પણ પોલીસથી કાઢી અને એવું નહીં હતું,
 માટે સુધારાવાળામાના એક દિવસવાન પુરૂષે તે બાઈને છોડાવી
 લાવવાનું માથે લીધું અને અને તે ધણીક મુંબઈથી તે બાઈને
 અચાની લાગ્યો અને તેના મુંબઈમા ધારેલા ધણી સાથે ફતેહમદીથી
 લગ્ન થયાં. તે બાઈને અમે આગગાડીમા કેટલાક ગ્નતા સુધી મામા
 લેવા ગયા હતા તે દિવસ હતો અને યાદ છે. મી. માધવદામના
 લગ્ન પછી બીજે વર્ષે એક બીજી વિધવાના શુભ લગ્ન
 બીજી કેટલીક મુશ્કેલી વચ્ચે થયા હતા તે વિધવા બાઈ
 જીવકાર અને તેમના ધારેલા ધણી મી. લલ્લુભઈ અને ભરૂચ પ્રજા-
 થામાં શિક્ષકો હતાં. તેમના પરણવાનો વિચાર ગ્રહેર ચતાં જ તેમના
 માતિલાઓ તે બાઈને જામરીથી પકડી ગયા, તેનું જામરીથી માથું
 મુઠારી નાખ્યું અને તેને જેમ અને નેમ અદમુરત બનાવી કે જેથી
 તેના ધારેલા ધણીનો મનોભાવ તેના ઉપરથી ઉતરી ગય, પણ તે

દર્દી બોલાવ્યા હતા. માધવદાસના જમાઈએ પણ લમ પછી પોતાનો અબ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને એલ, એમ એન્ડ એસ પરીક્ષા ક્લેક મદદથી પાસ કરી તેમનું નામ ડૉ રણછોડદાસ પરમાનંદ વહોરા હતું.

શેઠ માધવદાસે આ પછી વિધવા વિવાહ માટે પુબ્ધી પ્રયત્ન કર્યો. પોતાના ઝીરગામ પરના બજલાનું નામ તેમણે “વિધવા વિવાહ હોલ” રાખ્યું હતું અને વિધવાઓના પુનર્લગ્ન માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનું જાહેર કર્યું હતું અનેક વિધવાઓના લગ્નના મુગા સાક્ષી બની આ હોલે પોતાનું નામ સાર્થક કર્યું છે.

હિંદુસ્તાનની કંગવળી અને મમાજ સુધાગની ઇગલાડમા દિવચાલ ચલાવનાર પરાપકારી બાપ મીસ મેનીંગ ૧૮૮૮ માં દિલ્હીમાં આયા, ત્યારે શેઠ માધવદાસે તેમના માનમાં “પુનર્લગ્ન હોલ” માં એક પાર્ટી રાખી હતી. તેનો ઉદ્દેશ મીસ મેનીંગને પુનર્લગ્ન કરનાર જોડાઓની ઓળખાણ કરાવવાનો હતો તેમાં કામ રાજ્યે જે બાપણ બાપુ હતું તે મુંબઈ ઈલાકામાં થયેલ પુનર્લગ્ન વિષે મારો ખ્યાલ આપે છે.

મી માધવદાસ અને તેમના બાનુના ઇન્માફને માટે માટે જુદા જુદા જોડાએ કે તેઓ કાંઈ માત્ર એકઠેથી બોલનારા સુધાગનાશ નર્ગના નથી તેવું કાંઈ સુધાગની ફક્ત ફોલ દીવારવાની પદપદ કરનારા નથી મમારી સુધારાનું કામ જોવાને બદલે કરી બતાવનારા થોડાક સુધારાવાળાઓ, જેઓ અહીં રાજ્ય છે તેમની ટોળીના નેઓ છે. મી માધવદાસ અને એમના મિત્રો એવું માનનારા છે કે રાજદારી સુધારા અગાઉ મસારી સુધારાની જરૂર છે અને મમાગી સુધારો એ મયજા રાજદારી સુધારાનો મુગ આધાર અને પાયો છે. મી માધવદાસના દાખવાથી તેમણે પછી દિલ્હીમાં પુનર્લગ્ન થયું વખત છે અને એમની નમ્મ

કરીને મંખ્યાબધ પુનર્વિવાહ થયા છે, જેમાંના કેટલાક આ મકાનમાં થયા છે અને તેમાંના ધણાખરામાં મારી અદના સેવા મળવી હુ ભાગ લેતો રહ્યો છું, તેમની આ વખતે યાદ કરતા ધણો સંતોષ ઉપજે છે, કોકે તેમાંના કેટલાક પુનઃલગ્નો કાઢાણી સરખા બનાવે અને મુશીમતો વચ્ચે થયા છે જેમકે મી. અને મીસીમ માધવદાસ પરણ્યા તેજ વર્ષમાં ભાવનગરથી એક વિધવા પોતાના ધારેલા ધણી માથે અતરે પુનર્લગ્ન કરવા આવી હતી તેઓ મુ.મધમાં તદ્દન અગ્નિપ્રણા હતા અને મી. માધવદાસનું નામ સાબળીને આપ્યા હતા જેઓ એમના ધગ્ની પરપુછ કરતા હતા તેટલામાં તેમની ધાગણા જણાઇ ગઈ તેવું પરિણામ એ આપ્યું કે તે બાઇને જખરદસ્તથી પકડીને મુબાઈથી તરીપાર વહાડવામાં આવી અને તેને વતન ભાવનગર પકડીને લઇ જવામાં આવી મી. માધવદાસને ખમર પડવાથી તેવણે અને તેમના મુધાગ મડળે ધણીક એહેનત ચલાવી પોનીસની મદદ લીધી, પણ પોલીસથી કાઢ બને એવું નહીં હતું, માટે મુધારાવાળામાંના એક દ્વિમતવાન પુરૂષે તે બાઇને છોડાવી લાવ હતું માથે લીડું અને અને તે ધણીક મુશ્કેલીએ તે બાઇને મચ્ચારી બાન્ધો અને નેના મુ.મધમાં ધાગવા ધણી માથે ફતેહમદીથી લગ્ન થયા તે બાઇને અમે આગગાડીમાં કેટલાક ગ્નતા સુધી મામા લેવા ગયા હતા તે દિવસ હજી અને યાદ છે મી. માધવદાસના લગ્ન પછી બીજે વર્ષે એક મીજી વિધવાના શુભ વસ્ત્ર બીજી કેટલીક મુશ્કેલી વચ્ચે થયા હતા તે વિધવા માર્ક જીવકાર અને તેમના ધારેલા ધણી મી. વલ્લુભાઈ અને ભરૂચ પ્રગણામાં શિક્ષકો હતા તેમના પરણવાનો વિચાર ગ્રહ્યે થતા જ તેમના માલિયાઓ તે બાઇને જખરીથી પકડી ગયા, તેવું જખરીથી માથું મુઠાવી નાખ્યું અને તેને જેમ બને તેમ મદમ્મગત મનાવી કે જેથી નેના ધારના ધણીનો મનોબાવ તેના ઉપરથી ઉતરી ના, પણ તે

વણી તેના તરફની પાતાની વફાતરીમા હકો ગયો નહો જ્યેથી
 અતે તેઓ અમદાવાદ જઈને પરણ્યા અને ત્યાથી પોતાના નિવાહને
 માટે મુબાઈ આવ્યા તેમને પંજો આજ્ઞા આપીર માધવદામ દત્તા,
 કે જેઓના ધરમા આ જાગરણી જોડાએ ઉતારે લીધો તે હાથની
 વાત મને આજ્ઞાથી યાદ છે તે બાઈને પાછળથી અતરેની એ
 મગફારી જન્યાશાળામા નો રી મળી કે જ્યા તે ફત્તહમદ શિક્ષક
 તરીકે રૂબરૂ થઈ અને હમણા તઓ મગણાઓ ખાતે છે કે
 જ્યા તેના બતાંગ એક મોનમા વીનિમ માસતરુ મમ ચનાવે છે
 ભાટિયા જ્ઞાનમા પહેનરહેના પુનર્નિવાહ મરનારી વિધવા જે પોતાના
 ધણી માથ આજે અહી હાજર છે અને જેમના સાથ મે હમણા
 તમારી ઓગખાણુ મગી છે તેમના શુભ નસ માથે પણ એવીજ
 રમુજ હાણી જોડાનેની છે એ વિધવા પોતાના ધારેવા ધણી માથે
 પગથુરાને વચ્ચેથી મળાઈ આ ના ત્યારે તમના ઉપર તરફના
 બોલતાં જાડવામા આવ્યા તેમના સમા તમની મી મત જપત
 થવાની ધારની ઉભી થઈ અને તમને ઘણુંક અપમાન ખમવુ
 પડ્યુ તેમના તરફથી મી માધવદાસે અને એમના મીત્રોએ સત્ક
 વાગાઓ માથ ધણીક મદનત ચનારી અને અતે તેઓના લમ
 મુબાઈમા પાં પડવા મ થે મરગા તહોમનોમાથી તેઓ ફતેમ દીથી મુક્ત
 થા. મી માધવદામના લમ પડી પુનર્નિવાહના મીત્ર એ જાણુવા
 જોગ દાખના અમદાવાદ ખાને જન્યા દના કે જેમાના પહેનાની વખતે
 મી માધવદામ પાને અમદાવાદ ગયા દત્તા અને તે લમ કરવાને
 જ્યા આદ્યમે પહેતા બીનકુન ના પાડતા દના ત્યા મી માધવદાસે
 પુટે હાથે દંડિયા આપ્યાથી કાવદો એ થયો કે પડી ન લમક્રિયા
 વિધિપૂર્વક કરવાને જાણીને કમી ૧૦ પડ્યો નહી બીજા
 દાખવાવાળી વિધવા અમદાવાદની આવક જાતની દત્તી કે જે લેકે
 મુધારા મામેના વડેઓમા અતિ ધણા મુનની છે તે લમમા મદદ

કરનારા મારા મિત્ર રાવનહાદુર ગોપાળગાવ હરી દેશમુખ હતા,' કે જોઓએ લગ્નને દલાડે મધળી તૈયારી કીધી; ત્યારે આવકોને ખજર પડવાથી લગ્નરો માણસો ને વિધવાના ઘરની આમપામ કરી વાળ્યા હતા અને નેના ધારેલા ધણીએ વગ્ન કગવાને કરાવેલ ઘરમા ભરાઇ બેસીને રાવનહાદુર ગોપાળરાવને અરજ વટીક કરવી પડી હતી કે લગ્ન તે દિને મોકુફ રાખવાં. પણ માગ લાગ્યે પોલીસની મદદથી એક વગવાળો અમલદાર ને વિધવાને મધળી હરિદાસ વચેથી છોડાવી લાવવાથી તે લગ્નક્રિયા પરિપૂર્ણ થઈ હતી : મી. માધવદામના લગ્ન પછી ગુજરાતી હિંદુઓમા ૨૧ પુનર્લગ્ન થયા છે. બીજા પાંચ છત્રી તોષ રહી નથી તે જુદા. અને મરાઠી હિંદુઓમા ૨૧ પુનર વિવાહની મંજૂર થઇ છે "

આકાશો જોતા ગુજરાતમા પુનર્લગ્ન કરનારાઓમા મુખ્ય વાણીયા દેખાય છે ત્યારે દક્ષિણમા મુખ્ય બ્રામ પુનર્લગ્નની પ્રગતિ બ્રાહ્મણોએ ભજવ્યો છે. પુનર્લગ્ન કરનાર સ્ત્રીઓનું વય મોટેભાગે ૨૦ થી ૨૫ વર્ષ અને પુરુષોનુ ૨૫ થી ૩૦ વરસ જણાય છે. અમદાવાદમા સને ૧૮૬૮ મા " પુનર્લગ્ન એસોસિએશન " સ્થપાયુ હતુ તેના આશ્રય નીચે ૪૦ વર્ષમા આવન પુનર્લગ્ન મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ અને વાણીયા કોમમા થયાં હતા એમ સ્વ. સાક્ષશંકરે " સ્ત્રી શ્રોધ અને નામાશ્લક ઉન્ન-તિની ન્યુમિની " પ્રમુખે ૧૯૦૮ મા બાપજી કરતા જણાવ્યુ હતુ. ઉપર દર્શાવેલ મમાજના ઉપક્રમથી ૧૯૩૦ સુધીમા અમદાવાદમા ૧૭૯ પુનર્લગ્નો થયા હતા

સને ૧૮૭૪ ની સાલમા અમદાવાદમા પ્રથમ વિધવાવિવાહ થયો તે વખતે પુનર્લગ્ન કરનાર જોડાની નાતમાં મોટે ખગમજાટ મયો હતો અને તમાથી પાછળથી ' ગૃહ પ્રવેશ " નો કેસ ઉભો થયો હતો.

પુનર્જન્ન કરનાર આવક બાઈ જડાવ બાર વર્ષની હિંમરે વિધવા યથા હતી. તેણે પોતાની નાતના લક્ષુ ખુશાલ સાથે પુનર્જન્ન કરવાનો નિશ્ચય પોતાનાં ઝોગખીનાંઝોને ઝહેર કર્યો, ત્યારે રા. સા. મહિપતરામે આ લગ્નના કામમાં ખાસ મદદ કરી. તા. ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૪ ના રોજ લક્ષુ ખુશાલ અને બાઈ જડાવનું લગ્ન ઘરે એમ જહેર કરવામાં આવ્યું. આવકોએ બાઈ જડાવના ઘરને ઘેરી લીધું, પણ મ્યુનિસીપલ સેક્રેટરી રઘુનાથરાવ જનાર્દન કોન્સ્ટેબલોની મદદથી તેને પોતાના શીગરામમાં બેસાડીને હિંમતબાઈનો અંગણો ન્યાં લગ્ન થવાનું હતું ત્યાં લઈ આવ્યા. આ જગાએ યહેરના સુધારકો અને કેટલાક યુરોપીઅનોની હાજરીમાં જડાવ બાઈ અને લક્ષુબાઈનું પુનર્જન્ન થયું. રાત્રે ઘેર જતું સલામતીભરેલું ન લાગવાથી જડાવ બાઈ ત્યાં ગઈ નહિ પણ પોતાની મિલકત તાણું ઉઘાડી તેજ મકાનના બીજા ભાગમાં રહેતી તેની સાસુ કાઠી ન ગય તે માટે પોતાને ઘેર સીસા મારવા તેણે વજીલ મણિલાલ ગોવિંદરાયને કેટલાક માથુસો સાથે મોકલ્યા. બીજે દહાડે તેની સાસુએ જડાવ બાઈને મકાનમાં પેસવા દીધી નહિ તેથી તેણે તેની સામે કેસ કર્યો. ત્યારે તેની સાસુએ જડાવ બાઈ, મણિલાલ વજીલ, રઘુનાથરાવ જનાર્દન વગેરેની સામે સાપરાધ ગૃહપ્રવેશનો કેસ કર્યો. આ વખતે જડાવ બાઈની સાસુ કુંવરબાઈના વજીલ દેસાઈબાઈ કાલીલસેઃ અમદાવાદની કોર્ટમાં કહ્યું હતું “ મિ. મહિપતરામ આ ગામના આગળ પડતા સમાજ સુધારક છે, પણ આ બનાવમાં એમના કામથી ધણાંને અસંતોષ થયો છે... સમાજ સુધારકો ભને આને સુધારો કહે, પણ આ કાંઈ સુધારો નથી. એથી લોકોને દુઃખ થાય છે... સરકાર જે વિધવાવિવાહની રજા આપશે તો જે સ્ત્રીઓને પોતાના ધણી ગમના નહિ હોય તે પોતાને ગમતા મણીની ખાતર નેમને

મારી નાખશે ” છેવટના વાક્યમા કરેલી ‘શ્રીનહેનજવલુદિનિનાની’ છે. જના હજુએ તેનો વાગવાર ઉપયોગ કરવામા આવે છે.

લલ્લુભાઈ અને જડાવખાઈને પુનર્વગ્ન ગ્વા માટે નાત મહાર મૂકવામા આવ્યા હતા, એટલુજ નહિ પણ કામએ તેમને ધર કે ખીજ વસ્તુઓ ભાડે કે ઉઠીની પણ આપવી નહિ એવા ફરાવ કરવામા આવ્યો હતો. વળી કામએ પ્રાર્થના સમાજમા જવુ નહિ અને ડોકરીઓને કામ પણ નિશાગમા મોકલવી નહિ એવા ફરાવો પણ કરવામા આવ્યા. પગિણામે પુનર્વગ્ન કરનાર જોડાને ભાડે ગમેનુ ૪૨ ખાલી કરવુ પડ્યુ અને લલ્લુ મુશ્કેલી પોતાનો કાપડનો વેપાર બંધ કરવો પડ્યો. વળી કન્યાશાળાઓમા ડોકરીઓની કાજરી ૪૦ ટકા ઓછી થઈ ગઈ.

આ પછી જણાવના લાયક પુનર્વગ્ન જીવકોર માઈ અને લલ્લુભાઈ જેમના નામ અમદાવાદની ન્યુ ઇન્ડીય સ્કુલ સાથે જોડાએન છે + તેમનુ થયુ ત અમદાવાદના ગહેરામી હત પણ તેમનુ નગ્ન મુખા ધમા થયુ હતુ એટલે તેમને નાત તરફથી બહુ મુશ્કેલીઓ નડી ન હતી.

મહીપતરામ — મામાન્ય રીતે જો કે તે સુધારાના દરેક કામમા ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતા હતા. તોપણ મહીપતરામનુ નામ પરદેશ ગમન અને પ્રાર્થના સમાજ એ બે બામતા સાથે ખાસ જોડાયેનુ જ તે સિવાય તે કેળવણી ખાતાના અધિકારી લેખક વગેરે અનેક સ્વરૂપે દેખાયા હતા, ત્યારે તેમની શાંતિના કેટલા સંજ્ઞનો (1) તો તેમને “ આપણી ન્યાતનો ધોળ ઘાલ્યો ” તો ને મહીપતરામ ”* એ રીતેજ ઓળખાતા હતા.

સુધારાના વિષયમા ખત અને ખરી દાઝવાળા આ નરનો જન્મ સુગતમા વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ શાંતિમા ૧૮૩૦ મા થયો.

+ ને એલ. (જીવકોર લલ્લુભાઈ) ન્યુ ઇન્ડીય સ્કુલ

* સમરણ કુમર

હતો આ મમવમા માગિક જન્મે કે તરત અમરા ત્યાં પણ વહેવ
 તેના લગ્નનો વિચાર કરવામાં આવતો હતો મહીપતગમ ૬૬
 જોગમાંથી ઝડપાયા નહોતા તોપણ તેમનું મગપણ એક માગપણમાં
 થયું હતું, અને ૭ વર્ષની ઉંમરે તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું
 તેમના પત્ની પાર્વતીકુવરની ઉંમર તે રખેને પાંચ વર્ષની હતી
 સુગતમાં કેનોડ મમય અધ્યાસ કરી ૨૨ વર્ષની ૧૦ ન મુમાર્ષના
 એન્ડ્રીસ્ટન્ટન ઈન્ડ્રીગીયુટમાં અધ્યાસ કરવા માટે ગયા મુમાર્ષ
 પાંચેક વર્ષ ગયા તે રમ્યાન તે હુદ્દિવર્ધક મળ્યા, જ્ઞાન પ્રચારક
 મળ્યા અને ગુરુકુલ લીંગરી સોમાયગીમાં આજેવાનામરો ભાગ
 લેતા હતા મહીપતગમ મુમાર્ષમાં પોતાના પત્ની પાર્વતીકુવર
 માથે ગહેતા હતા આ પાંચેક પણ તેમના જોરાજ સુધેરના વિચારની
 ૨૨ ૨૨નાગ હતા તેનું એક દૃષ્ટાંત તબજવા ત્યાર છે પાર્વતી
 કુવર મોટી રખા થયા ૧૨ સુ તેમને મર્ષ મતાન થયું નહતું
 તથા માગાની ખીએએ તેમને લાલચનું મત્રેનું પાણી પીરા
 આમલ કરો પણ તેમણે એવી વલ્લમી ક્રિયા કરી નહીં પત્ની મજેગ
 વસાત્ આજ રાત્રીમાં તેમને પુત્ર નામિ થઈ એટલે જ મત્રેનું
 પાણી પીધું હોત તે નનામે લાલચ જય રહત તરમનમાં
 ડીસા ગયા તે મમમે મત્રપ્રકાશનું નત્રી પદ મહીપતગમને મોપતા
 ગયા હતા તે કામ તેમણે એવી મારી રીતે તબજનું કે નત્રી પ્રમગ
 થઈ કોઈ એક મુદ્દથ પોતાનું નામ જાણના વિચાર તેમને ૨૦૦)
 રૂપિયા એટ મોટા હતા + જાણવાના વર્ષમાં તે અમદાસદ આવ્યા
 તેમને વિદાય આપતા નર્મસાચકર ગાયુ હતું—

મજ્જન મદિપન મજ્જને, દિસાગના વાજ

જ્યાં મને ત્યાં પાદને, મુધાગની ખાજ

અને આપણે જોઈશું તે પ્રમાણે નર્મદની આ અભિયાપ મહી-
પતરામે મર્વાશે પૂરી પાડી હતી.

અમદાવાદમાં કેટલોક સમય કાર્મરકુલમાં કામ કર્યા પછી
મહીપતરામને ડેપુટી એન્જીનેયરના ઇન્સ્પેક્ટરની જગો મળી.
તે સમયે તેમણે હોપ વાચનમાળા રચવાના કામમાં પણ ભાગ લીધો.
૧૮૬૦ માં તે હોપ માહેનની લક્ષ્મણજીથી કેળવણી વિષયક અભ્યાસ
કરવા ઇચ્છાડ ગયા. સામાન્ય રીતે મહીપતરામને વિદ્યાવત જનાર
પહેલા ગુજરાતો કહેવામાં આવે છે, પણ તે ખરાબ નથી. તેમના
પહેલા નડીયાદન, પાટીદાર કુટુંબના દેશાઈ મામળાદાસ દેસાઈભાઈ
વિદ્યાવત જઈ આવ્યા હતા. પરંતુ આ ગૃહસ્થ પોતાની ન્યાતના
માણસોથી જાના ગયેલા હોવાથી તેમના ગયાની રાત તે પાછા
આવ્યા પછી લાખી મુલ્તે જાણ્યામાં આવી હતી અને હજી પણ
બચાને તેની માહિતી નથી તમની પછી જનાર ગુજરાતી મહી-
પતરામ હતા મહીપતરામની પછી બે વર્ષે કરસનદાસ ગયા હતા.
પરંતુ જેવી રીતે કરસનદાસનું નામ મદાગજ વાપમલ્લ ફસ સાથે
જોડાયું છે, તેવી રીતે મહીપતરામનું નામ પરદેશ ગમનના પ્રશ્નની
માથે જોડાયેલું છે.

આ સમયે પરદેશ ગમનનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ હતો પ્રગ
ઘણી બીકણ તથા વહેમી હતી વળી ધર્મભટ્ટ થગનો મદાન હાઉ
નેમને લડકાવતો હતો તેથી “જે ઉતરે અટક તની મામે ચડે
કટક” એવી રિયતિ હતી. જના મહીપતરામે પોતાની સ્વભાવિત
નિડરતાથી વિવામત જના હામ બીડી આ વખતે તેમને ડગાવવાને
સુરતમાં ત્યા મંગલમાં ઘણો પ્રવન થયો મુગલમાં વમના નડીયાદ
અને પેટલાદના નાગર બ્રાહ્મણોએ મહીપતરામને નાન બદાગ મુકવાનો
કરાવ કર્યો. તેમના કાડી તેમને અટકાવવા મુગલ ગયા, અને માથે
મહીપતરામના પત્ની પાર્વતીકુંવરને લઈ ગયા. પણ તેમની મહેનત
અર્થ ગઈ. આ વિષમ પ્રસંગે મહીપતરામનું મન દૃઢ ગાખનાર

તથા તેમને હિમન આપનાર તેમના પત્ની પાર્વતીકુવર એકલાજ
 હતા આ સમયે મહાપતનમે ધર્મ માંચેવેલા મટે જે જે પ્રાણી
 કર્યા હતા તે જમાનાઓના સુઝારિ કલા પ્રગત છે અને તેને
 જીવતા ફેટલી બધી વાગ વાગે કે તે મધુ મારી રીતે દર્શાવે કે
 ગ્રોમોહ કરવા માટે તેમણે એક આદિત્ય બ્રાહ્મણ ગ્રોમોહયાને માથે
 લીધો હતો. ૧૭૧ ગ્રોમોહ એક મામ થનો હતો, તેટલો મમન આપ
 તેટલું ભાથુ ૧૭૨ પતિપરાયણ પાર્વતીકુવરે માથે મવાચુ હતું
 મહાપતનમે પોતાનું દેરી બોજન શીજા ઉદાડ્યોતી નાક- આગ-
 બોટના ટેમન ઉપર મેમીને ન લેતા પોતાની કેમીનમાજ એકના
 લવાનું ગાખ્યું હતું. વિનાયતમા તેમણે ૧૭૩ કે મામને સ્પર્શ પડ્યું
 નો ન હતો પણ આ નર્વ ગાજીની કાષ્ઠજ અમર તેમના મુખે
 આ રૂપી ગાતિનધુન. પર થઈ નહી પોતાના આ પ્રવામ વિષે
 તેમણે ઇગ્નાડની સુમાકરીનું વર્ણન " નામનું પુસ્તક લખ્યું ૬
 ત્યાની ટ્રેનીંગ ગનેજેનો અભ્યાસ કરી પાઠ આવતા તેમને અમદા
 વાની ટ્રેનીંગ કલેજના પ્રિન્સીપાલની જગ્યા મળી તે જોડેજ
 ગુજરાતી કેમવણી ખાતાના લાખાતરકારનું કામ તથા ગુજરાતી
 શાળાઓ માટે મગ્દાર તગ્દથી શરૂ થયેન ગુજરાત શાળાપન "
 માસિકનું તંત્રીપણું પણ તેમને મોપાયું હજાર જાં આન્યા પછી
 તેમને નાત મદાર રહેતું પડ્યું હતું પણ તેથી તે કે તેમના પત્ની
 બિનકુન ડગા નાહ. પરંતુ આ મમમમા તેમના પિતાનું અવમાન
 થયું અને તેમની ઉત્તરક્રિયા કરવા તેમને મુગ્તમા કાષ્ઠ બ્રાહ્મણ
 મળ્યો નહિ તેથી મમને લગાધને તથા " નાત આપ્યો તરછોડે
 પણ નાતને આપણે તરછોડી નહી, " એમ માનતા હોવાની મે
 ૧૭૬ દેહ શુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરી તે ન તમા દાખવ થયે ઇગ્નાડ
 ગયા ત્યારે તેમની સ્તુતિ કરતા દવપનગમે ૧૮૦૦ ના એપ્રિલના
 શુદ્ધપ્રગય"મા નખ્ય હતું —

નાગર નર હારે નહીં હારે હોય હનન
કહેવત તે સાચી કરી રાખી દલપતરામ

ત્યારે તે પ્રાયશ્ચિત કરી નાતમાં દાખલ થયા ત્યારે આ દોહરો
યાદ લાવી નર્મદે ગ્રાડીયામાં લખ્યું—

નાગર નર હારે નહીં હારે હોય હનન,
ઈત્યાદિક ફેરવ હવે ગણા દલપતરામ +

આવી ટીકાઓના જવાબમાં મહીપતરામે જાપામાં ખુલાસો
કર્યો કે “મે કાંઈ મારા મનની માન્યતા બદલીને પ્રાયશ્ચિત કયું
નથી” એટલે એમને કરીને નાત બહાર મુક્યા અને ચાર વર્ષ
પછી વળી ફરીથી પ્રાયશ્ચિત કરાવી અમુક મયોદામાં નાતમાં લાધા
પગદેશમનના પ્રાનનો દ્વે આપણા સમયમાં લગભગ નીવડો આવી ગયો
ગણાય તે એવી રીતે કે જે નમણા છે તે પોતાની જાતે પ્રાયશ્ચિત કરી નાખે
છે, ત્યારે પ્રાયશ્ચિત નથી કરતા તેમની તરફ નાત આપ આગ
કાન કરે છે પણ શરૂઆતના સુવારકોને ઘણું મહન કરવું પડ્યું
હતું હનનરામ મુજબ મગ્ધપર્યંત નાત મહાર રહ્યા હતા તેજ
પ્રમાણે આ સમયે મનોરદામ (કપોળ) માણેલાલ (મોહ) ડા. એ
વાણીયા અને મુજબ ઠાકરસી તથા ગમદામ બાલુજી એ એ બાદીયા
વિલાપત જવા માટે નાત બહાર રહેલા. તેમણે કદી સતિમાં દાખલ
થવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો ન હતો.

અમદાવાદના માળ વગ્ર નિષેધક મડળના મહીપતરામ સંબંધ
થળ હતા, કારણ પગલાવવાની ઉમર વિષે તેના ધારા ઠીક હતા
જતા પગલા પછી પતિ પત્નીના કાચી વયે થતો મગ અટકાવવાનો
કાંઈ નિયમ તેમાં હોયો નહોતો, તેટલું તેનું જામ તેમને અધુરું લાગતું
હતું ૧૮૮૫ માં અમદાવાદમાં “ધર્મ સભા” નામનું મડળ હતું

તેનું રૂપાંતર ગી ૧૮૭૧ માં પ્રાપ્તના સમાજ' નામનું એકેશ્વર
નાદીઓનું મંડળ સ્થપાયું તેમાં મહીપતગમે બોળાનાથ સાગભાઈ
માથે આગેવાનીભર્યા ભાગ લીધો હતો. અમદાવાદની સુધાગની
મર્વ પ્રવૃત્તિમાં મહીપતરામ પૂર્ણ ઉત્સાહથી જાગ લેતા રા. દ્વારાગમ
ગીદુમલે શુ દત્ત નેમ 'અમદાવાદ માં એક પંથુ નાની ૩ મોગી
મલા કે સુધાગની વ્યવસ્થા એની નહી હોય કે જેમાં એ- અથવા
મીજે રૂપે મહીપતરામ પ્રત્યક્ષ ન હાય અને આ દ્વારાવતા ન હોય' +

મહીપતગમે અનંત પુનઃકે નખા છં તેમાં કરમનદાસ મુળજી
ચગિત્ર નામુ વઢુની લાઈ વનગજ આવડો અને મિધ જા જેમગ
મુખ્ય છે આ મવ પુગતકેથી તમળુ સુધાગના મમ । પુ કળા મન્દ
કરી છે જો કે જના પોતાના મમયમા પ્રચરિત રિવા તે વનગજ
આવડા મા લખન ઝગી તેમજો સુધાગની ઉનમા અનિદાસિ-
દષ્ટિત વિમાગી મુજ છે આ અનિગત લલોમગીન ગ્વરેશ પ્રેમી
સુધાગક વીગ અનેક શિષ્યો તથા મખધીએ તે ગડના મુકી ૧૮ ૧
ના મેની ૩ મી તારીખ ૫ વાની વડે સ્વર્ધવામી થયા

મહીપતગમના સુધાગના ભોમા તેમના પત્ની પાર્તીકુવર

તમને ધણી મદાય આપી તમાનુ કન્તુ

પાર્તીકુવર વિષર જોડ થયા તેમના જમાનાના પ્રમાણમા

પાર્વતી કુવરના વિચારો ૫ જા આગ

રધેના ગણી શકાર તમખ ગુજગતી ઉપગત અગ્રેજી જારાનું પખ
થોડુ જાન મેગીજુ દત્ત પ્રાર્થના મમાગના દામમા ત ઉપદમે
ભાગ લેતા રતા અને ૧/૭૮ મા મોજીયા પટવાદ વડાગ ભર્ય
જોડેશ્વર વગેરે રેકાલ નખજો કુટથી જાલ ધર્મના મિદાના
મમતજા રતા અમદાવાદમા નાથી ગંધવ જો મુધગજ તથા
જો રેજરજીના દામમા તમખ ઉત્સાહથી જાગ લીધો હતો

પ્રકરણ ૫ મું

પસરતો જીવાળ

મહીપતરામ સુબાઝની જીલ્લિવર્ધકમલાના ત્રીજા કર્મવીર ગણાતા હતા. પણ તેમનું સુધારાનું કાલ ખરે જામગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં થયું હતું. મુખ્યમંત્રી સુધાગનો પ્રવૃત્તિ જીલ્લિ વર્ધક સભાના પુરાન મધ્યોએ કરી હતી તે મલાની મરામરી કરે એવી એ તત્તની એકે મલા તે સમયે અમદાવાદમાં ન હતી અમદાવાદમાં સુધારાની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે ભોગાનાથ આગલાઈ નિ દ્વપતરામ ડાહ્યાભાઈ મહીપતરામ અને નવલગમના કાયોમા મમાયેલી હતી.

દ્વપતરામનું જીવન ગુજરાત વર્નાક્યુલર માસાઈગીની પ્રવૃત્તિ માથે અને ભોગાનાથનું પ્રાર્થના મમાજની પ્રવૃત્તિ માથે મળાયેલું કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમાઈટીની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન પ્રચાર કરી તે દ્વારા દેશીઓને તેમની રિથિ સુધારાનો બોધ આપવાની હતી તેથી દ્વપતરામની સુધાગની પ્રવૃત્તિ સુધારાના મોધ આપતા પુસ્તકો-ગદ્યમાં અને પદ્યમાં ગ્રંથવામાં મમામ થાય કે પ્રાર્થના મમાજના ઉદ્દગ એકેશ્વરવાદનો કેનાવા કરી ધાર્મિક એક્ય આણુવાનો હતો તે વાર પ્રાર્થના પુસ્તકો અને પનો દ્વાગ થતું આ સર પ્રગતી પ્રવૃત્તિમાં ભોગાનાથ આગલાઈનો દ્વાથ મુખ્ય

૧ " ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કન્વો, ઉપયાયી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો અને સામાન્ય રીતે દેગવાળીની વૃદ્ધી કરવી એ કોર્મ આહેબનો ઉદ્દેશ હતો તે માટે પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ ઉપનાવ સોસાઈગીએ હાકરા હાકરી ઓની સાગઓ રચાવી, વર્તમાન પર કાદ્યુ અને પુસ્તકાલય કરાડ્યુ હતું હાલ પણ મોસાઈગી રિથિલુ સસ્થાઓ, પુસ્તકાલયો, તથા ઈનામોના કંડોનો વરીવર કરે ૩

હતો. મહીપગમ અને નવવરામ ગુજગતી દ્વેતીગ કાલેજમા શિક્ષકે
તેવાર કરવાનું કામ કરતા હતા. મહીપતરામના ઘણા શિષ્યોમા
તેમનો સુધારાનો જીરસો મકાન્ત થનો હતો, 'પણ ઘણાખરાનો જીરસો
મે ચાર વર્ષમા ઉતરી જતો છતાં મહીપતરામના નામને જેમ આપે
એવા મે શિષ્યો થયા — વાલશક્ટ ઉમિયાશક્ટ અને દગ્ગોવિદ
દાસ દારમાદામ કાટાવાળા

નિ દત્તપતરામનો જન્મ મામનેદી બ્રાહ્મણ શ્રીમાળી '
સાતિમા ' એક આમનીના ગ્રાડ નીએ
દત્તપતરામ ડાપરી કે જેના ઉપર મે શેરીઓના કુતરાની
ટાળીઓ મળીને વડતી હતી એવી નીચી
છાપરીમા ૮૦૦ ની માનમા થયો હતો ' ૨ નેમજે સ્વામીનારા
યજ્ઞના સાધુ દેવાનંદ ગ્વામી પાસે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો અને
તેમની કવિતાથી રજીત થઈ ગ્વામીનાગયજ્ઞના આચાર્ય અયોદ્ધા
પ્રમાદજીએ વરાનન આપી તેમને અમદાવાદમા મરફૂત અબ્બાસ
કગવાને ગણ્યા ત્યાં તેમણે કવિતાથી નામાકિન ગૃહસ્થામા
ગણીતા થયા

૧૮૫૪ મા અમદાવાદના આમિરદદ જલ્દા એનેકઝા-ડર
કિનાડ ફાર્ગમ માહેમે બોગાનાથ આગબાઈની બનામજૂથી દત્તપત-
રામને ખાનગી પઠિત તરીકે પોતાની પાસે ગણ્યા ૧૮૫૫ મા
તે ગુજગત ૧૧ ક્યુગ નામાયગીમા જોડાયા ત્યાં નેમજે સોસાયટીને
સાગ ચાવાપગ નાવવા માટે અધ્યાસ મહેનત કરી અને તેના મટે
મારે બડોગ એકડુ ગુપ્ત નેમજુ મૃત્યુ ૧૮૬૮ મા ૩૮ વર્ષની
વયે થયુ મુનર્ગમા જેમ સુધારાના કારિ નર્મતમગ દતા તેમ
અમદાવાદમા નિ દત્તપતરામ ગણાતા

નેમજે બોસાયગી મારફૂત રેશમા જ્ઞાન દેશાવરાનો આખી
છદગી પ્રવર્તન કર્યો હતો તે ઉપરાંત તેમજે જૂત નિબધ જ્ઞાતિ

બધન, બાળવિગદ, પુનર્વિવાહ પ્રગ્નધ વગેરે સસાર સુધારાના નિગ્ધો
 લખ્યા હતા. ૧૮૪૯ માં લખાએલ બૃતનિગ્ધ, 'કવિ દલપતગમની-
 સોમાષ્ટી માટેની પહેલી કૃતિ હતી, પણ વિષયના મહત્વને લીધે
 તથા કવિની લખાવટને લીધે તે ઘણું અખ્યાત થયો હતો. તેનું
 અંગ્રેજી ભાષાતર ફ્રાન્સ સાહેબે કરી છપાવ્યું હતું અને તે ઉપરથી
 દિલ્હીની એક મંડળીએ તેનું ઉર્દુ ભાષાન્તર છપાવ્યું હતું. તે આખો
 વાચતા તે મમયનું લોકમાનસ સારી રીતે મમગ્ન થયે. પ્રસ્તાવનામા
 કવિએ લખ્યું છે, “અમારે જૂન નજરે જોવાની પ્રત્યક્ષ ધણી હતી.
 અને કાંઈ કહે કે અહિં આયા વીમ ગાઉ ઉપર ફલાણે ઠેકાણે જૂત
 ગહે છે, તો તે જોવા સાર તાહા જવું, એવો અમારો સ્વભાવ હતો.
 એ રીતે વર્ષ ૨૮ ની અમારી અવસ્થા થઈ, પણ એ જૂત આદિકની
 વાત સાચી જોવામા કાંઈ ઠેકાણે આવી નહીં .. ફેટલાએક પ્રકારના
 મત્ર સાધવા મારૂં ઢાળી ચઉદશની ગને તથા અદલ્યુવેળાયે કાંઈ
 જતીના પ્રમત્રથી મેં પ્રથમ ધખ્યાએક ઉપાય કર્યા હતા. તેમાથી
 ફેટલાએક તો મોઢેથી ઢટેવા લાયક તથા લખવા લાયક નથી
 એ મત્ર આદિકમા કંઈ મારાસ પણ હોઈ નહીં ”

દલપતરામે ‘વેન ચગિત’ માં વિધવા વિવાહનો વિષય ચર્ચો
 છે વળી “શુદ્ધિ પ્રકાશ” માગૃત અને વધો સુધી તેમજ સુધાગનો
 બોધ ગુજરાતી પ્રગ્નને આપ્યો હતો. દેશમા વ્યાપી રહેલ કુધારાનું
 દિગ્દર્શન તેમજ નીચેની ઝમકદાર લીટીઓમા કરાવ્યું છે

ગામમા કુધારો કેન્દ્ર નામમા કુધારો,
 કેક કામમા કુધારો કોટી કષ્ટ કળાગે છે,
 ન્હાવામા કુધારો ખાતુ ખાવામા કુધારો,
 ગીત ગાવામા કુધારો છે તે કહો કળામાગે છે,
 પીવામા કુધારો પાણી પીવામા કુધારો દીસે,
 દીવામા કુધારો નકી ગળત જે નદારે છે;

કહે દસપતરામ ફરી રહ્યો ઠામ ઠામ,
ક્યાથી ક્યાંથી કાઢીયે જ્યાં ધાદંત્યાં કુધારો છે.^૩

અને કુધારાની નિંદ્રા પણ તેમજે મખત સજ્જમાં કરી છે.

છોટા છોકરાં વરાવી કાવીશું કુસાવવાનું છે !
કુસાવાનું ફેંકે એ તો કાંટા છે કલેસના;
મવાસની ના પાડે તે દેશના શું દિતસ્વી છે !
દિતસ્વી ન હોય એ તો કુનમનો દેશના;
ધર્મનો ન મર્મ જાણે તે શું ધર્મશુરો છે !
શુરો નહીં દગમખો છે દંમેશના;
વનિતાના વિદ્યાબ્યાસ વાગે તે શું વિદ્વજ્જન !
વિદ્વજ્જન નહીં મોટા વૃષભ મહેશના.^૩

કુધારાનો ઓધ કરતાં પુસ્તકોમાં સોફિને રૂએ એટલા મારે
જ્યાં બની શક્યું ત્યાં દસપતરામે ગમુજી સંવાનો ઉપયોગ કર્યો છે.
વિધવા વિવાદની દિમાપન કરનાર પુસ્તક “વેન ચગિત્ર”માં દયકા
વર્ણની વિધવાઓનું પુનર્વસ બચ્ચણોએ નધ કરાવ્યું ત્યારે વસ્તીના
સોફિમાં મચી ગયેલ કોવાદયનું વર્ણન કરતાં કવિ લખે છે.—

મોચી કહે અમે કાપ્યા ને, હિંગે એના આટા;
ખગે બપોરે જનુ પડે ના પગે બાધસે પાટારે,
વસ્તીના સોફે વિષ્ર માથે પાડ્યો વાંધો
કહે દગમખ દવે બાહ્યજનના, કદીએ વાળ ન લેવા
કાદાં વધવાથી રેખારી, બધાય જકરા જેવા.

તેજ પ્રમાણે બોળાજનોને જમાવનારા ઢોંગી જોગાઓની
ગાદકણી કાઢતાં “દેવર દર્પણ”માં કવિએ લખ્યું છે.

નમે એકે જમ નવ આપજો જમ જોશીને,
 દમ દેજો પૈસા પાચ ડોસા ડોસીને;
 કામ કાલા કુવામા ઠેલીયે જમ જોધીને,
 નિત નિત કંગીએ નમસ્કાર ડોસા ડોસીને.

આ નિબંધના મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર મુકેલો દ્વિઅર્થયુક્ત શ્લોક પણ
 કાવ્ય આતુર્યથી ભરેલો છે.

ગણીકા ગણક: સમાન શીલો
 નિજ પચ્ચાજ્ઞ નિદર્શકા કુમો ।
 અધમોત્તમયો પ્રકામ તુષ્ટયૈ.
 ૪ (જન માનસ મોહ ફારિ જો તૌ)
 વિધિના વિત્ત હરો વિનિમિતૌ ॥

ગણિકા અને ગણક એટલે જ્યોતિષી અને મરખા લક્ષણવાળા
 છે અને પોતાના પંચાંગ બતાવ છે (ગણિકા પોતાના પાચ અંગો
 બતાવે છે, જ્યારે જોતિષી પાંચાંગ ટીકણ બતાવે છે) મારા નરસા
 મૌને ખુશી કરાના કષ્ટાવાળા આમને (માણસના મનને મોહ પમાડ-
 નાર તે લોકોને) વિધિએ પૈમા પદ્મી એવા માટેજ જાનુ ઉત્પન્ન
 કર્યા હોય નહીં એમ લાગે છે

હવેપત કાવ્ય ભાગ ૧ વાનુ ચોથુ પ્રકરણ ' સસ્થાન મુધારા
 વિષે " આખુજ મુધારાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના વર્ણનથી રોકાએલું
 છે. તેમા કવિએ શુજરાત વનાઝુવગ સોસાઇટીનો વિકાસ પદમા
 વર્ણવ્યો છે. ભાર્ય મઝદસ્થાનનું વર્ણન કરતા કવિ વિઘાર્યિ અને
 ભરતજૂમિ વચ્ચેનો મવાદ લખે છે તે દ્વપતગમની હાવડી અને
 મમાંગી શૈલિનો સુંદર નમુનો છે વિઘાર્યિ ને સાહેબ લોકા ભરત-
 ખંડમાં લઈ આવ્યા ત્યારે ભરત જુમિએ નેનો તિરસ્કાર કર્યો,
 અને કહ્યું—

૪ મરખા ત્રીજી લીલીને બદલે આ લીલી મુકે છે.

સેડિ ટળી લાડી ચના આવી તુ આ કાગ
તો તુજને તુજકાર છે, પેડી નહી પાતાળ

તેને વિદ્યા રૂચિએ જવાન આપ્યો—

તુ તુજકાર મને ન કરીય તને અગણીત જને કરી એડી
ગણી મગી મુમપાણી ચઇ વટલાણી વળી તુ મનાણી મરેડી
વર્ષ વિશેષ વીત્યા કુ ખદાયક, લાયક સેડિ હવે બની બેડી
આપણી એજ સલાળ તુ આપણી પાપણી કેમ પાતાળ ન પેડી

હિંદુસ્તાનના રીતરિવાજો હમેશા ફગતાજ આ-આ છે છતાં
કેટલાક ભદ્રભત્રો અપણા મર્ફ રીતરિવાજોને અને આચાર રિયા
રોને સનાતન તરીકેજ ઓગખાવવાની જક પકડી ગયે છે તેવાઓને
દલપતરામે કહેલી આ વાત રાગ રાગ યાદ દેવડાવવા લાયક છે

સુધારો શબ્દ દનપતર મ ઘણા વિશાળ અર્થમાં સમજતા
હતા તેમાં સામાજિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા સુધારવી એ ઉપરાન્ત
કુન્નર ઉદ્યોગનો વધારો કરવો રેલ્વે જાપખાના વગેરે યત્રો દાખલ
કરવા તેનો મગ્ન સમાવેશ થતો હતો સુધારો એટલે સંસ્કૃતિ
(Civilisation) સુધારો એટલે ઉત્ક્રાન્તિ (evolution)
એવો વિશાળ અર્થ દનપતરામના મનમાં હતો સ્વદેશભિમાન ધરો
ચીનને વિનાયતી કુન્નર લાવો આગગાડી જેવા યત્રો દાખલ કરો
અથ સળે કેફ તળે સ્ત્રી કેનવણીનો ફેલાવો કરો માળસાન તળે
જતી રિક્તિને દૂર રસ્તેથી રોકો બ્લેમ છાડો ચીન વિલાયત
જવ મડળીઓ જમાવો ખોટા ચાલ બધ કરો એવો વિશાળ
ઉદ્દેશ દલપતરામે સુવારો કરના વિશે પ ની કવિતામાં આપ્યો
છે તે કવિતાને છેડે દલપતરામ કહે છે—

ધાસ માદિથી ધઉ યયા પરુથી મનુષ્ય સમાજ

એમ સુધગતુ આવીશુ છે નમુના હજી આજ

આ લીંગીઓમા કાર્વિનના ઉત્કાન્તનાદનુ અષ્ટ દર્શન થાય

આવો વ્યાપક સુધારો ધીમે ધીમેજ દાખલ થઇ શકે એમ દલપતરામ માનતા હતા નર્મદાશરણના “યા હોમ કરીને પડો” એ અભિપ્રાયથી આ તદ્દન ઉગરોજ અભિપ્રાય દલપતરામે અનેક સ્થળે દર્શાવ્યો છે ‘સ્વદેશ વાત્મલ તથા કળા વૈશલ્ય’ના પ્રકરણમા શરૂઆતમાજ કવિ કહે છે, “ધીમે કામ કરો” આ પ્રકરણનુ એક કાવ્ય જેનુ નામજ ધીમે ધીમે કામ કરવા વિશે” છે તેમા કવિએ બખ્સુ છે—

ઝડ ફેરવી શકાન નહી, સદા ચાનતો નહ,
હાજે ફેરવતા ફેરે, પાણી તણો પ્રવાહ

વેન ચરિત્રમા ‘ધીરે ધીરે સુધારાનો સાગ સજન મમજન ને રે’ એ કાવ્યમા અનેક દૃષ્ટાંતો આપી કરીશ્વર પોતાનો પ્રિય સિદ્ધાન્ત મમજાવ્યો છે

“અગ્રેજી રાજ્ય પ્રકરણ”મા દલપતરામના રાજકીય સુધારા વિષેના વિચારો દેખાય છે અગ્રેજી કાયદાની જાગ વર્ણવતા કવિએ બખ્સુ છે,

કાયદાની કલમો ને આકટ અનેક થવા
નિર્ણય તેથી સમજી શકાય ન્યાયનો,
જેમ સમાર્ત ધર્મ તણી સ્મૃતિયો અનેક ધર્મ,
નિર્ણય ન સમજાય સમાર્ત મંત્રદાયનો,
કાયદામા સબ્દ પણ એવા તો દહણુ છે કે,
મોટા મોટા વડાનો ન જાણી શકે માયનો,
વેદના વચન વિષે ઉપજે અનેક અર્થ,
એવો કાયદો છે આજ અગ્રેજી રાજ્યનો

કાર્વિસંવિલાસમા પણ એક જગાએ દલપતરામના રાજકીય

વીર વર્ષમાં જની જશે એમ કહે છે. પણ તેમને એક ધાસ્તી રહે છે, કે લોકો વણા નાસ્તિક થઈ જશે. છતાં ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, કવિ લોકોને ઉદ્યોગ કરવાની ભલામણ કરે છે. ઇશ્વર કૃપાથી દેશની સ્થિતિ અદ્વૈત રીતે સુધરી જશે એમ કવિ કહે છે ત્યાં અણધારી રીતે કાસ્ય સ્ફુરે છે. " અગ્નિદેવ, વાયુદેવ, અને વરુણ દેવ, એવા તો વિવાદનના લોકોના તાબેદાર રહ્યા, કે તેઓની માઠી પણ તે દેવોએ ખેચવા માઠી. ત્રીજી દેવી તેઓના કાશદાં કરવા લાગી એજ રીતે સખળા લોકો નો વધારે ઉદ્યોગી થાય, તો હાલ જેમ નેત્રના કુત્રા મળ્યા છે, તેમ કુષના, દહીના, અને ધીના કુત્રા મળે, અને જલેમી લાકુઓનો વરમાદ થાય. મતલબ કે કાલ આપણે જે વાત અમલવિત કહીએ તેવી વાતો અને માટે દમાગ દેની મિનો પરમેશ્વરની મપૂર્ણ કૃપાને અદાતા હો; તો ખૂબ ઉદ્યોગી બના, અને તમારી સ્થિતિ તથા નમાગ દેસિયોની સ્થિતિ સુધારવાની મહેનત કરે. "

ભોજાનાથ સારાભાઈ.—(૧૮૨૩-૮૧) નવા જમાનાના પ્રથમ ભક્ત કવિ, પ્રાર્થના સમાજના મર્યાપક, માત્વિક સુધારક ભોજાનાથનો જન્મ વડોદરામાં સુપ્રસિદ્ધ દીવેટિયા કુટુંબમાં થયો હતો તેમના પિતા તે વખતે વડોદરા રેસીડેન્સીમાં ફક્તરદાર હતા. ભોજાનાથે મરદૂત, અગ્રેજ અને કારસી બાધાનું સાફ જ્ઞાન મેળવી મુનમત્તની પરીક્ષા પાસ કરી ન્યાય ખાતામાં નોકરી લીધી. અમદાવાદ, ખેડા, સુરત વગેરે સ્થળે નોકરી કરી ૬૩ વર્ષની વયે અમદાવાદમાં તેમણે સ્વર્ગવાસ કર્યો.

તેમનું ચારિત્ર્ય તેમના કનિષ્ઠ પુત્ર કૃષ્ણરાવે એક વાક્યમાં સચોટ રીતે દર્શાવ્યું છે " બાળપણમાં જ્ઞાન સંપત્તિએ ભોજાનાથમાં રહતવ અર્ધું હતું; રહાવસ્થામાં સુશીલપણાએ સિદ્ધાત્વ સમર્પ્યું હતું. " ૧ આ બાળકના જેવા વિશુદ્ધ અને કામળ સ્વભાવને લીધેજ

અમાજના દાનિજાગક અને દુષ્ટ રિવાજો તરફ તેમને તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો, અને ઝેરી અધમ સ્થિતિમાંથી તેને ઉઠારી લેવાની તેમના મનમાં તીવ્ર લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી. પણ તેમનો સ્વભાવ શાન્ત અને ધર્મિક હોવાથી તેમણે ધર્મ સુધારણાનું કામજી મુખ્યત્વે કર્યું. તેમણે સુધારાના ઝીમ્મત પણ અનેક કાર્યો કર્યા હતા. મદીપતરામ ઈશ્વારજી જીવ આગાથી નાતબદાર રહ્યા, તેમની સાથે બેસી તેમણે બોજન કર્યું હતું; અને તેથી લગભગ સાત વર્ષ સુધી તે નાત બદાર રહ્યા હતા. આગણનના તે મુખ્ય વિરોધી હતા, તેથી પોતાના પુત્ર અને પુત્રીઓના વગ્નની વધમાં તેમણે ધીમે ધીમે વધારો કર્યો હતો. અમદાવાદની “આગણન નિર્બંધક મંડળી” ના તે મહામંદ હતા. અને મહામંદ લેવાની પ્રતિજ્ઞા-પુત્રને મોજ વર્ષની પહેલાં પરણાવવો નહીં અથવા તો તની વધુ વયે ઓછામાં ઓછું પાંચ વર્ષનું અંતર મળવું ” તેમણે જીવન-પર્યંત પાળી હતી. વિધવાની ઈચ્છા હોય તો તેને પુનર્લગ્ન કરવાની છટ હોવી જોઈએ એમ એ માનતા. “વિધવા” વિવાહોત્તેજક મંડળી ” ના તે આગેવાન સભામંદ હતા અને તે મંડળીના આશ્રય નીચે જે જે વિધવાઓના લગ્ન થતા તેમના લગ્નવિધિ સમયે તે મહાનુશૂતિ દર્શાવવા દાજ્જ રહેતા વિધવાઓ પ્રત્યેની તેમની લાગણી નીચેના અર્જંગ પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

વિધવા સ્ત્રીઓને પીડે છે અપાર કરે છ ધિક્કાર તેનો લોક.
નહિ તેને આપે પુર અન્નપાન, પશુની સમાન ગણે તેને.
તરણુ સ્ત્રીઓના કાવે છે કેશ બદલાવે વેશ બગાડકારે.
કેશવ વપનના વિરુદ્ધ વચન, કીધા છે કથન સ્મૃતિ શાસ્ત્રે.
તથાપી છ લોકો રૂઢીને આધીન, દુ.ખ ? છે અજાણે
ધિરે આપેલું સુંદર સ્વરૂપ, જગાડી કુરૂપ કરે તેનું.

અમમાં મિત્ર તના જોધને વન કરે છે રૂન આકોશથી
 ડોહલી એ વળા ન થાય રહન, ક્રુણ જાય તન મન તેનું ૧

ગુજરાતના બીજા સુધાગ્રંથ ક્રાંતા બોગાનાથ સાગનાર્થનું
 સુધાગ્રં - તરીકેનું જીવન સધારે જાણના ૧૫ કે, ૧૨૭ બહોળું
 કુટુંબ લાવાથી નેરને સુધરેના વિચારો અમનમા મુ નાના અને
 પ્રસંગો આવના અને ત દરે અમરે તેમજો તે વિચારાને અમનમા
 મુ વાનો મનના અવ પ્રયત્ન ઝર્યો છે લગ્ન પ્રમથે નાથ ગાવના
 નરથોજ ચકાનનાના અને નાત કરાવનાના ચાલો તેમજો પોતાને
 લાથી જાદી નાખ્યા હન ચાનુ જાતિ વ્યસ્થાના તે નરોધી હતા
 કેળવણીના અને ખામ કરીને સ્ત્રી કેળવણીના તે હિમાયતી હતા

બોગાનાથનું બોગમા મોટું મર્થ પ્રાર્થના સમાજ ' ની
 સ્થાપન છે નેમના મિત્ર ગા ૧૧ ગ્લડો
 નાર્થના સમાજ નાન જાનનાનની મ લ્યી તેમજ ધમમમા
 નામની મુળી ૧૮૫૮-૫૯ મા અમલ ૧૧૬મા
 સ્થાપન કરી હતી આ મળ્યું ક્રમ ૧૮૭૦ સુધી ચાલ્યું એ રામા
 બોગાનાથને મહીપતરામનો સધારે મહારાસ થયો અરે ૧૯૦૦
 લાગ્યું કે દેશની ધર્મ મ લ્યી દશ સુધાગ્રંથો પ્રયત્ન ૩ વા ૧
 ૧૮૭૭ છે નથી ૧૮ ૧ ના હીસેખગની ૧૭ મી તારીખ તમપા

અમલાં પ્રાર્થનાસમાજ ' ની સ્થાપના કરી આ મમાજના
 મન અને હવું જાહમમાજના જોવાજ નાખ્યા હતા ૫ ૧ ત ૧
 જોટત દગ્ગે વ્યવહારમા સુધારો દાખવ કરવારે મારે માસ કરીને
 જાતિ બન્ધ ૧ તોડવાને ને સમરે ક્રમ ક્રનાગજોમાના પળાખગ
 તૈયાર ૧ હતા તથી તેનું નામ બહસમાજ ન રાખ્યું પ્રાર્થના
 સમાજના ધમ મિદાન્તો ઉચિત પ્રાર્થના ૧ગમા આ પ્રમાણ
 દર્શાવ્યા છે -

* ૧ ઉપર એક છે તે સુદિ ૧૧ ઉત્પન્ન ક્રનાર, ૧૨૫૫મા રાખ

મહીપતગમને માથે આવે તેમણે “જ્ઞાનસુધા” નામન માપ્તાદિક પત્ર સહ કથું “જ્ઞાનસુધા” આગળ જતાં દર પંખતાડીએ અને પગીથી દર મહીને માસિક પત્ર તરીકે આવતુ હતુ.

૧૮૭૭ મા મહીપરામની અને લાલશકરની મદદથી બોળાનાથે પ્રાર્થના મમાજના મળ્યો પાસે નીચેની પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી —

(૧) બનિત્યોપામનામા ઈશ્વરની પ્રતિમા અથવા સુષ્ટ વસ્તુની આરાધના કરીશ નહી

(૨) રોગ અથવા રિપતિના કાગળુ વિના પ્રતિદિન શ્રદ્ધાથી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ

(૩) મન્યારે આલવાનો તથા પાપથી મુક્ત થવાનો વત્ન કરીશ

(૪) કોષ્ટની માધ્યગથી વિના કેવળ ઈશ્વરનીજ શુદ્ધ ભક્તિથી મારો મોક્ષ થશે એમ હુ માનીશ

(૫) પ્રતિવર્ષે મમાજમા કાષ્ઠ યથાશક્તિ દ્રવ્યની મદાયના આપીશ.

પ્રાર્થના મમાજના ઉપરોક્ત માટે બોળાનાથે “ઈશ્વર પ્રાર્થના મળા” ગ્રંથી ધર્મ સુધાગ્રંથના અંગે કરના આ કારે તેમને ગુજરાતી માહિત્યમા પણ ધિગ્રંથારી ગ્યાન અપાવ્યુ છે

પ્રાર્થના મમાજના કામમા મી ન પણ ફેટવાકે શૂદરથોએ

બોળાનાથને મદદ કરી હતી મમાજનું મકાન

લશકરી માધવાના કામમા કડવા કબુલી ગાતિના મે

મેચરદામ અ મહદામ વરકરીએ મારી અર્ધિ

મદદ કરી હતી તેમના પાપ હાઓ પેશાક અ મેજી અને માપડરડી

લશકરના અનનદાગેને નાજી ધીરવાનુ કામ કરના દના તેરી તેમને

લશકરીનું નામ મળ્યુ હતું બેચરદામે સરખાનમા ૧૮૩૫ થી ૧૮૪૦

સુધી લશકરમા અમેજી કાગુનનું પામ કુતુ હતું, પણ પાળગળે

તેમના વિનાનુ રીગ્યાનુ મમ તેમજે ઉપાગી બીજુ પળવના

શિખ વિમરના વખતમા અને ૧૮૫૬ ના મિપાડી વિમરના મમરે

• બોળાનાથ આશાભાવનુ જ્ઞાન ચરિત.

તેમણે કાન્દાકટર તરીકે કામ કરીને કંપની સરકારને ધણી મદદ કરી હતી તે મુંગઈમાં યુરોપિયન પેટ્રીઓને નાણાં ધીરાવનાર દલાલ તરીકે કામ કરના હતા. વળી ધોલેરા, વઢવાણ, નસીરાબાદ વગેરે ઠેકાણે શાખાઓ સ્થાપી તે પરદેશ અનાજ તથા રૂ મોકલવાનું અને ધાતુ તથા કાપડ આયાત કરવાનું કામ પણ કરતા હતા. અમદાવાદમાં તેમણે " બેચરદામ સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મીલ " નામની મીલની સ્થાપના કરી હતી.

તેમણે ધર્મશાળા, ફાખાના વગેરે કામો માટે લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયાની મખાવત કરી હતી. અમદાવાદની મહાલક્ષ્મી શીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજનું અસ્તિત્વ તેમનીજ મદદને આભારી છે તેમની નિમણુ- ૧૮૭૭ માં મુંગઈને ધાગમખામા મરકાર તરફથી કરવામા આવી હતી. તેજ પ્રમાણે તેમને મુંગઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો પણ નીમવામા આવ્યા હતા. મગકાર તરફથી તેમને જુદે જુદે વખતે રાવમદાદુર અને સી એમ. આઈના ખિનાગ તથા સોનાતો અને રૂપાનો ચાંદ મળ્યા હતા. તે મળવાનું ખાસ ડારખુ એ હતું કે તેમને જ્યુબી કોમમા પ્રત્યક્ષિત આગવત્યાનો ડિવાજ બધ કરવામા મુંગઈ સરકારને ધણી મદદ કરી હતી.

ઈન્ડિયન સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષા પમાર કરનાર પહેલા હિન્દી, મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરના દ્વિતીય પુત્ર અને સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર કવિનર રત્નિન્દ્રનાથ ટાગોરના મોટા ભાઈ શ્રી. મત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર આ મમયે અમદાવાદ- મા ડીરટ્રીકટ જજના હોદ્દાપર હતા. તેમણે પણ પ્રાર્થના સમાજના વ્યાખ્યાનો આપી તેનો ઉત્કર્ષ કરવામા મદદ કરી હતી. કોટ પાટલુન પહેગી, ઉગાડે માથે ઊભા ગહી વેવના મંત્રોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી ઉપદેશ આપનાર આ મંગાળી વિદ્વાન અમવદારના ભાષણોમા ઓતાઓનો

મારા જમાવ થતા નેમની મહત્તી બોળાનાયલાએ કેવલા
 યગાળી ભજના ગુરુનીમા ભવાન્ત-ગીને કિતાવો દત્તા

ગુણકાંડનાવ મૂળથીજ બોળાનાયની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમા મદદ

કરનાર દત્તા પ્રાર્થના મમાજની પહેનની

ગુણકાંડનાવ ધર્મ મલાગના આ મે મુખ્ય મુચાનકો દત્તા

ધર્મમમામા ધાર્મિક વિગ્યા ઉપર વાદવિવાદ

કરનામા આવતા તમા ગુણકાંડનાન ઉત્પાદપૂર્વ ભાગ લેતા દત્તા

ગુણકાંડનાન હોળનાય અમદવાદના સાકોદગ નાગર દત્તા
 તમજા કેટલો મમય સુગમી નોકરી કરી દત્તી પણ પછી આપણા
 મપડ ઉદ્યોગના મદ્દલાખે તમને તે ડાહી પડી તેમણે ૧૮૫૦ ના
 ભયમા મી તાડનને મળી પહેનરનેની મપડ નુતંગની નીક
 કિરાની હતી પછી ૧૮૫ મા અમદવાદના મીન ઉદ્યોગનો
 પાયો નાખ્યો

સાર્થના મમાજની સરઆતની પ્રવૃત્તિમા ગુણકાંડનાદએ મ
 ભાગ તાવા દત્તા અન કેટલાક મમય તેના ઉપપ્રમુખ તરીકે પણ
 ગણા દત્તા પણ ન મૂર્તિકૃતમા માનત હાવાથી તેમનો મદગ
 ધીમે ધીમે ઓગ થતા ગયો તે ગમે તેમ હેમ છ અતરતુ
 અમદવાદ ધડવામા ગુણકાંડનાદ અને તેમના કુટુંબનો ફાગો માથી
 વિગાન જ એમ કોઈ પણ અમદવાદના વતની કે પ્રવાસીને પણ
 નાગ વિના ગે તેમ નથી અમાવ ની મગી દાષ્ટકુન એવે
 ગુણકાંડનાન હોળનાય દાષ્ટકુન તેની હોરોતુ નામ માધવવાન
 ગુણકાંડનાન મેલેન અમલામા દુનગ ઉદ્યોગનુ સિદ્ધાન્ત આપનાર
 મગ્યા ગુણકાંડનાન હોળનાય નીકન ઇન્સ્ટિટ્યુશન બોમ્બે માટેનું
 સુનાયક ખાતુ અને વાખાતુ માધવવાગ વિગાનના અભ્યાસ માટેનું
 માધવવાન ગુણકાંડનાન ઇન્સ્ટિટ્યુશન અને તેની જોડે આવ જોગ

ચક્રો તેટલો અભ્યાસ ૧૭ વર્ષની વય સુધીમા કરી અઢારની વયે તેજ નિશાગમા તે શિક્ષક થયા ૧૮૬૨ મા મહાગજ લયનન કેસ વિષે ૨૫૦ પાના ભરી કવિતા લખી તે થયી તેમનો સુધાગ વિષેનો ભુરસો દેખાય છે હાઈસ્કુલમાંથી તે સુરત ટ્રેનીંગ સ્કુલમા ગયા અને ત્યાંથી ૧૮૭૦ મા તેમની બદલી અમદાવાદ ટ્રેનીંગ કોલેજમા વાઇસ પ્રિન્સીપાલની જગ્યાપર થઈ તે સમયે મહીપરામ એ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ હતા અમદાવાદ મા આવી નવવરાએ ગુજરાત રાજા પર"નુ તત્ત્રીપણ અને "બાળ વિવાહ નિષેધક મલા"નુ મત્રીપણ સ્વીકાર્યું આ ગીતે તેમણે જાહેર જીવનની શરૂઆત કરી આ મતે કામ તેમણે ૧૮૭૬ મા અમદાવાદ ઝાડ્યુ ત્યાં સુધી પૂર્ણ થતથી કર્યા 'માળ વિવાહ નિષેધક મલા નુ મત્રીપણ કરવા ઉપરાત નવલગમે મીજી ગીતે પણ સુધારાના કામમા મળે કરી છે તે લેખનથી માગતમનિષેધની તરફેણમા લોકનાયણી ફેબ્રુઆ માટે તેમણે માગતમ મત્રીમી નામનુ નાનડું પ્રવિત્તાનુ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું કવિ શ્રી નગમિદગવ નખે છે તેમ એ પુસ્તકમા માગ લમનો નિષેધ ઇચ્છતા સુમારકનુ હૃદયમગ અમર્થ કરિના પ્રવિત્ત જોડે સરોગ પામ્કુ છે સુધાગનુ મગ આદિત્યમા પ્રગટ છે ને આદિત્યનુ મળ સુધાગમા પ્રગટ છે ૧૦ માળ વિવાહ નિષેધક મલા તરફથી પ્રગટ થતી 'માગતમ નિષેધક પાત્રક'મા પણ તેમણે ગદ્ય લેખો લખી સુધાગની સેવા કરી છે વળી 'માળ મગવાળી' માની બેપગ સાફ જોડેલી ચાગ પાની જનની નરિના માગતમનો ઉપહાસ કે વા મારેજ ગ્યાઈ છે

દાથી ઘોડા નો છે ઘણા દાર રોખતા પાસ
કાળા દગાને ચયા, ખડ આઈ જડ ગડા
આખ ફાળી જાતી નિસરી કરતા ખુન ખુખાગ
દીડે ઉછળતા ઘોડાના, ચલામન થઈ સાગ

દદુઓ દગુમગુ ચાલતાં, પુઠે ગરીમ ગધેડાઃ
લાજી લાજી કહી હીડનાં, ડીકાં વિના અતેડા,
વાંદરીઓ નથી વીસવો, દસ વીસ આ કુદે.
સાથે સામટાં ગામને, માતે સુરને છુદે.”

X X X
વદરાગ્ન બે મામનું, બાળ બેં બેં કરતું;
ઝડપાયું ઝટ ઝોળીમા, મન માડીનું કરતું.
X X X

ચારપગાંની જન આ જોડી બે પગા મારુ,
સમજે તો માર નવલ જડુ નહિ તો હમવુ વારુ.

આ વગેરે લીટીઓ તેના નર્મદાસ્ય અને કટાક્ષ માટે ગુજ્જાતી સાહિત્યમા અમર રહેશે

કવિ નર્મદાસકગ્ના વિચારો ક્યા અને તેમણે સુધારા ગિરદ્ય લેખો બખવા માડ્યા ત્યાં નવવગમે સુધારા પક્ષ તરફથી પ્રત્યુત્તર વાળવા માટે “સુધાગનું ઇનિદાસરૂપ વિવેચન” નામનો ગભીર લેખ શરૂ કર્યો જે કે તે અપૂર્ણ છે તોપણ નર્મદાસકગ્ના “સુધારો પડી જાયો” ‘સુધાગે ૧’ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

૧૧ “જે ઈમેલ કેળવણી એમ સુધારાની જીવન શક્તિ છે એમ સ્વીકાર્યું છે, તો પણ કવિને સમજો વાદ આપોઆપ તુટી પડે છે, કેમકે ઈમેલ કેળવણી તો પ્રત્યક્ષ જીવતી, ને હસતી ફરતી, પૂગ જોરમા છે. સુધારાની જીવન શક્તિ હયાત ■ તો તે મરી ગયો એમ કહેવું એ દેખતી આખમા મૂળ નાખવા જેવું થાય છે જીવન શક્તિ નિર્જય જોરમા છે, તો સુધારો, પણ નિર્જય જોરમાજ છે. કદાપિ જે દહાડા દૈવચોને થોડો કાઠ મંદવાડમા સપડાયો હશે તો પણ ફિકર નહિ. તે મંદવાડ આટલીએ જનો રહેશે અને સુધારો પાછો ઘોડા જેવો દોડતો થશે.”

યુગાનોને શિમાણા ॥ મેં સખ્દો મળ્યાની નેમણે પોતાની ગબીર
 વિચાર શતિનો પુગવા આપ્યા છે વિધવાનો રજીવ ના લખડને
 નાત મહાર મૂરો બંધો ત ર નખતા નરનગમે રખ્યુ હતુ
 આ ન્સો તો નાતે મેશક જુનમના પડો છે છતા આ
 પ્રમગે આના જુરાનીઆઓ પશુ એ મે શિખામગુ દેસાં છે
 ભાઇઓ નમે આના છે ને નિરૂદ્ધ ડા જ નખાણથી રો
 માગ કાઢવાની આશા ગમા ૧૧' યુ આના નખાણથી તોડા મુધા
 ગમા ગેડા આન. એમ નમે ધરા છે' પરનો કુચ્છની રાતનો
 સાગ કમ મૂની ઓ છો' ૧૮ આ ઉપગથી નરનગમ ધીરે
 મુધાગતા આ ગે સુત્ર માનના હોન એમ સમ જન તેવુ
 પશુ તમ નરી નરલગમનુ મૂત્ર સ્તવ્ય જયતિ હતુ માનનુ
 તેનું મે નવ ગવા નમનો મત હતો ૧૧૧ ક ત ધાધન મવા
 ખન ૧૪ આ રા નખા. નખા ત તેમને પમ ન હતુ મુધા લે
 ધીરે ધીન કરન જોછા. એમ જા પ્રાપ્ત માગમની અત રણની
 મા તા ડાન નેરી ને તે પ્રમાડ નમ તા મરા ર રે પશુ ક ત
 ત્રતિપદીને ૨૭ ગખના ખાતર એવા બોધ આપવો ત નમન પનદ
 ન હતુ અ મામત પગે પતાના અભિનાય વશારતા નમણુ રખ્યુ
 છ ટલાડ હે છે ધીરે ધીરે મુધાગો સાગ મળ્જન સ્નેહ સંદિત
 પભા ૧૧૪ અ. કેના મડે ૧૬ મહેના મમવુ તારે તો એમ
 મગની જે કાડ જ પ્રોત અ લી આ ૧ ન રાત રથાર્થ
 મમજામા આવ તે ખરી છે અને ગે મન્નેમા પ્રશા વિરોધ નથી
 પશુ ત ઉપગથી રોમ અર્થ નીકળત નથી કે પ્રાપ્તએ પશુ પોતાના
 વિચાર રડામા રાખો મજા ખતુજ મોનવ એતો ચોખ્ખુ
 જુગણુ છે ૧૫

નનવરામની પત્ની બાળવિવાહ નિષેધક સભા 'નુ મત્રીપણુ

મનાગ મૂળ મનાનના પણ પત્રીથી અમદા

કેશવનાલ વડીલ વાદના આવી ગહેના ખડાનતા વણિક કેશવના

૧૮૫૩-૧૯૦૭ મોતીનાન વડીલે બુદ્ધિ અને ડિટીની કથા

નામની નાનડી ચોપડી નખો હતી તે

એક રૂપાંત્રથી અને તેમા બુદ્ધિપૂર્વ વિચાર કરીને ચાલવાને

નહલે માત્ર જૂની મૂર્ખ રૂઢિઓ અનુસાર ચાલનાથી ગુલગતીઓની

કેવી દુર્દશા થઈ છે તે દર્શાવ્યું છે

સસાર મુધાગના ભાવનાવાળી આ ચોપડી કદમા ના

છતા ગુલુમા મોતી છે ૧૮૮૩મા પ્રથમ પ્રન્ટ થઇ ત્યાં આપણા

વિવચક શિરોમણી નનગમભાષ્યએ તના ખૂબ વખાણુ યાં દત્તા

માત્ર બત્રીસ પાનાની છતા બાળકાલના ધણાખગા પુસ્તકો

છપાય છે તેના ૩૨૦ પૃષ્ઠ મળતા પણ એ વધારે કીમતી છે એવો

અભિપ્રાય આ સમગ્ર ની ખરે દર્શાવ્યો હતો

કેશવનાન જન્મથી જ મુધાગક દત્તા ઉપર લેખિત પુસ્તક

સિવાય બીજા પણ કેનાક મુધાગના પુસ્તકો તેમણે લખ્યા છે

૧૮૮૩ મા ગુજરાત વનાકયુતર મોમાઈની માટે બોજન બનદાર

ત્યાં કન્યા બ્યવહાર અથવા રાત્રી ત્યાં બેળી નામે એક મોટું

નિબંધનુ પુસ્તક તેમણે લખ્યું હતું તેમા જોમના માથે બોજનનો

વહેવાર હાથ નમની માથે કન્યા લેવા દવાનો વહવાર પણ ગંખી

સકાય તે સચાસ્ત્ર છે એટલુજ નહિ પણ પ્રાચીન કાગમા આ

રિવા ૩૯ હતો એવું પ્રમાણ આપી સિદ્ધ કરવાનો તેમણે ઠીક

પ્રયત્ન કર્યો છે આ કીપગત કબજા કુખ દર્શક નાટક નામનું

૧૮૮૫ પુસ્તક તેમણે લખ્યું છે 'બાળવિવાહ નિષેધક સભા'

તરફથી નીકળતી બાળ સભા નિષેધક પત્રિકાના તત્ત્વી તરીકે પણ

તેમણે કામ રજૂ કર્યું

“બાળ લગ્ન નિષેધક મંડળ”ની સ્થાપના ૧૮૭૧ માં કરવામાં આવી હતી. પોતાના છોકરાને સોળ વર્ષ પહેલાં નહિ પરણાવવાની અને વરકન્યા વચ્ચે ઓછામાં ઓછો પાંચ વર્ષનો તફાવત રાખવા એવી (તે મમયે આકરો વાગતી) પ્રતિજ્ઞાઓ લેનારજ આ મંડળના મધ્યે થઈ શકતા સ્વ. નવજરામે કૃત્યુ હતુ તે પ્રમાણે આ મંડળ બોલનારનું નહિ પણ કન્યારનું હતુ. છતાં તેમાં લગભગ ત્રણસો સભ્યો થયા હતા તે નિના નોંધવા લાયક ગણી શકાય. આ મંડળને પછીથી “ગુજરાત હિંદુ સંમાજ સુધારા સમજ”ના રૂપમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યું હતું તેના ત્રૈમાસિક જ્ઞાન પગથી માત્રુમ પડે છે કે બાળલગ્ન અટકાવવા, મર- પરણતા ઉડાઉ ખર્ચો બંધ કરવા, સ્ત્રી કેવલણીની વૃદ્ધિ કરવી, અને એકદરે હિંદુ મસાદમાં પેમી ગયેલ નકારા રિવાજો દૂર કરવા ન આ મંડળનો ઉદ્દેશ હતો મંડળનું કાર્ય આગળ વધારવા માટે પત્રિજા ઉપગન્ત ગુજરાતમઃ ગામે ગામ પ્રચારકો મોકલી લાપણો કરાવવા એવી યોજના મંડળે રાખી હતી. તે પ્રમાણે સ્વ. કેશવલાલે તા. ૨૬ મે ૧૮૮૮ ના રોજ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના પ્રમુખપણા નીચે બાળ લગ્ન નિષેધ વિષે નડીયાદમાં લાપણુ આપ્યું હતુ એવું ત્રૈમાસિક ઉપરથી માત્રુમ પડે છે. મંડળના એક ઉત્તમાહી મત્રી પ્રતાપ નાટકના લેખક કવિ ગણપતરામ રાગ્નરામે ઉમરેઠ, ગોધરા, ઠાસરા વગેરે મ્યજોએ જઈ લાપણો કરેલાં તેનો જ્ઞાનન્ત ત્રૈમાસિકમાં છપાયો છે.

સ્વ. કેશવલાલે માત્ર વાણીથી ને કલમથીજ નહિ પણ ક્રિયા દ્વારાયે સુધારાના કામને અનેક પ્રમજે ટેકા આપ્યો હતો. પોતાના ન્હાનાભાઈ જોડાલાલને સને ૧૮૯૩ માં જેરિસ્ટરની પરીક્ષા આપવા માટે તેમણે ઈંગ્લાંડ મોકલ્યા હતા, અને આ રીતે ખડાવતા વાણી-યાની નાતમાં પરદેશ ગમનનો પ્રતિજ્ઞાંધ તોડવાની પ્હેલ કરી હતી. તેમની આ દિગ્મતભરેલી શરૂઆત પછી ગુજરાતની સર્વ વશિક

હિંમ્મતિએ બાજીગર બીજાના સેનાપતિ બાપુ ગોખલે પાસે ૨૧
 ફેબ્રુઆરીની રાત્રીએ મેળવી હતી આ અપરાધથી પુરખને ત્યાં
 ગોપાળગવનો ૧૮૭૭ માં થયો હતો તેમજ મદ્રાસ આ
 અંગ્રેજોએ ૧૮૮૨ ની ૧૧મી ડિસેમ્બરે મદ્રાસની નોકરી સીકાગી
 તેમાં ધીર ધીરે આગળ ચલતા ન મામિક અંત હતોના પગારથી
 અમનારા તી મોખદાઝ કોર્નના નાના સીધની પ રીએ ચકરા હતા
 પ્રથમથીજ તે મમાર મુધાગના કામમાં એ નેના હતા ૧૮૯
 માં મુખ્યમાં મોગેમાની પુત્રી મારામાઈનું પુનઃનગ્ન થયું હતું તે
 પ્રમણે એમણે જમવામાં લાજ લીધા હતા અમદાવાદમાં ઉપર
 દશાબા પ્રમાણે મુધાગની દિનચાલમાં અહીં ૩૨૪ ઉપર ન્ત નમણા
 પુનર્નિવાસોત્તેજક મમા સ્થાપી હતી પુર્ણિવાહના કામમાં મદદ
 કરતા થઈ પડે તેવા ઉદ્દેશની નેમણે ૩૧ ફેબ્રુઆરીમાં પાસે જૂના
 આખ્યાનોની દમ પડે નનચરિત્ર " ગ્યાલુ હતું અમનારા" હતું
 પશુ નરી પડે નાપા જનારે અત સૌની માથે મગનાથી વા ।
 કરી ભોળી નનગ અ મા । ન્યાસધીસન રમેદ અતે માનપૂર્વક
 સભારે ઇ

પ્રકીર્ણ — ઉપર મહાવવા નામો મિયાલ મી ન પાલ કેટલાક
 ગૃહસ્થાએ અમ ।રામાં મુધારેફેવાનાના પ્રાત્ન કયો હતા અમદાવાદના
 સાઠોદરા નાગર ગા મા ખુશનગર નારાજાઈએ ગામ્બુ
 વિને નિમધ " મન મીજા હેમ વિતાગ પુસ્તક વખવા હતા
 આ વિષય પોત ફેલા સરેગોમા હાથ ધરા તે નામે તેમણે લખ્યું
 છે " ગામ્બુપણ એ પણ વહેમની શાખા ૭, એવું મારા ચુનેગ
 ગુરૂએ [ભોળીતાલે] મને કહેતું ન રચન ઉપર મને મ પૂર્ણ આસ્તા હતી
 માટે મેં વિમન ૨ બીને તપાસ કર્યા માડે ત્યારેના જુદું ગામ
 ૪ એમ માલુમ પડવા માલુમ તેથી અધિક મોધ કરવા મને નિમ
 વધી ન શકે હતા મારા ક્રદ્દે મહત્ત્વ ન મમાન મારી ખાતર

યહ, ત્યારે મારા મનમાં ધણી દવા ઉત્પન્ન થઈ કે અરેરો નિચારી
 નિગમપગથી ઓથોને માથે નાનાન પોકાએ પ્રાચીન કાગળી રેરો
 અટિત દોષ લાગુ ક્યો છે, ને તેથી નેમને તથા બીજા લોકને
 કેટલું બધું દુખ થે... એ વહેમ સીરે ધીરે સ્ત્રી યતો જવ
 ને આગેગ ઉપર કાઈ વખતે પણ એ દુખ દુર થાય ને મારા
 સ્વચ્છિ મનો મુધાગે ધાવ એમ મમજીને જીવ મને માત્રમ પડેલ
 તેવું આ મથ દારે વિદિન ક્યું છે " સાકરેશ્વર અસાગમ જોનાએ
 ' હીમીસાગર ચગિત ", સોની વિશે નિમિષ " અને " ગાગ
 વિવાદ નિમિષ " નામના પુસ્તકા તે સમયે વખ્યા દતા લોકા
 કેળવણીમાં પડેલ દતા તેથી ધણ પ્રશન્ના નહોતો આ મમો
 પ્રચલિત દતા પોકેની શક્તિ મદુ મુ. ચોટ મ. જત્ર વગેરેનાં
 વિશેષ દતી કોઈ માણસ મદુ પડે ત્યારે તા કરતા મત્રેયા પાણી
 અથવા કોમ ધાગા પર લીકાને નિશામ વધારે દતો સુરતમાં
 માનવધર્મ મમામાં દુમાગમ મકેનાજીએ જાણુ જોપડુ ખુલ્લ
 પાડ્યુ હતુ તમમમ ને ત મમર અમ્મવાત્મા નવપવગમે જૂન
 નિમિષ " અને ખુલાસાએ કાગળ નિમિષ " વખી આ ગેરોને
 દેલો વચાના દતા અમલાર દતા મેલાગ જાણેતુ ગામ પ્રજાગકર
 અમથારામે જાણુ કપડ પ્રકાસ " નામનુ પુસ્તક પ્રવદ ક્યું તતા
 જણુ જાગ છે તમા સુ. અને રમુજ સંધિમાં ગાજગર જાણુ,
 હીમીસાગર વાલી માતાની ગુદડી કાલનાર જલામાંથી મમા કાલ-
 નાગ વગેરે એ / ૧ લોકાને કમનાર અનેક-ધુતગતના પેલગ જે
 ઉચાગ, કપા, છે એ પુસ્તકે ન પ્રવદ મધુત્ત્યારે મરો જગમત
 મમાએ દતો અને દણુ જણુ તે રચના જૂન જાત પડે તુ છે
 તેના જેટુ માનદની માથે નેપ અપનાર ને રર્નનું બીજુ પુખા
 દજ સુધી ચાલનાની કાલમાં પ્રવદ થયુ નથી હજીજકર પડેત.
 અમાનાદમ મુજબન લનાગુપર એમ્માવલીયા કાલના દ. પ. જાણી

તેણે જાદુના ખેત્ર દગ્વાનો ધધો સર ધ્યો અને તેમા તેને કીક ૧૩
 વૈસો અને આગર મળ્યા હતા જાદુના ખેત્ર કી રહ્યા પત્રી તે
 પ્રેક્ષકોને તે ખેત્રોનું રહસ્ય નમ વસ્તો અને બતાવતો કે તેમા કાથ
 ચાવાકી સિવાય બીજી કંઈ નથી, તેથી સુધારાગળાઓ અને
 દગ્વાયયા ગૃહસ્થો તેને સારી મદદ કરતા.

શર્યાતમા રીંગી ગઢના મળધી લોકોમા પુષ્કળ વહેમ હતો.
 રીંગી દાંતરનું નામ માલગી બાગકો તો હજુએ ડરે છે પણ તે
 મમયે તો તેમના મામાપા પણ એવું ક્રોધના કે દાંતરના આવતા
 પહેલા ગામના ગામ ખાલી થઈ જતા આના લોકોનાં વિચારો વ્ય-
 પતરામે 'ગજ નિદ્યાબ્યામ' મા દશાન્યા છે.

બગીચા કાઢે નીમરે ફરી, માતા રે કાપજ કરી
 જેને ફરી બગીચા નિમરે, તેન દાંતર એવું ડરે
 ખૂન ખાટના માથે ઘસે જના સુધી જીવથી ન જગે

લોકોના મગજમારી આવા ખોટા ખ્યાનો ગઢી નાખના માટે
 “ગુજરાત વનાક્યુન સોસાનગી” એ મગનનાન રખતચદ પાસે
 શીળા વિષે નિમઘ’ લખાવેલો હતા કાળીની બીમસ મમો
 હવ નો નૂનક મનો વાના જેની મના ગઈ ૪ પણ પહેલાના વખ
 તમા એનાક કાદન મેલ અને ગગથી સ્ત્રી પુરુષો એક-મીનને
 ધોંગામસ્તી કરી ખરડી મૂકતા છોકરાઓ છાણા અને લાકડાની
 ચોરીઓ કરના માટે મહીનાઓ અગાઉથી ગાનના વખને નાકગી
 પડતા, અને અંશબદો ના મોટા નાના નૌજ ઉ સાહપૂર્વ મોનતા
 આ જગની રિવાજમા સુધારો કરવાનો જનામણુ મગનનાન રખતચદે
 “હોળા વિષે નિમઘ” મા કરી છે.

અમદાવાદમાથી તે સમયે નોકમતા તર્તમાન પત્રોમા ‘અમદા
 વાદ વર્તમાન પત્ર’ અને શમગેર બહાદુર
 વર્તમાન પત્ર એ બે જાનાં ખેત્રોના છે મને પત્રો સુધારાના
 હિમાયતી હતા, અમદાવાદ વર્તમાન પત્ર’
 મન ૧૮૪૬ ના એપ્રિલ માસની ૪ થી તારીખથી ગુજરાત

વનાકુલ સોમાઈની પ્રકટ કરતી હતી તે છ બુધવાર નીકળતુ
તે ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાનપત્ર માટે બુધવારીયુ ”
સન્ પ્રચલિત થયો છે ન મગ્ગ અને પ્રજના દોષો નિકરનાથી
પ્રચલિત હતુ તેની રીતે નેના એક અડમા અમલદારની જેનના
વચ્ચે ઉપર ગી । ની રી, તમા પગિજાએ મરદારી નોંધેલો તેમા
વખરાની અધા કરવામા આવી અને સોમાઈનીની પ્રમિતીમા મગ
ગની નાકગે હતા ની નામાઈની નરદથી પત્ર રડા કરવાનુ મધ
થયુ આ પત્રી તના નવરચ્યા અમલદાર ના પ્રથમ છાપખાનાવાગ
માછલાઈ અગ્રીચદ પોલના હાથમા આવી ત્યારે પણ રતમાન
પત્ર ના લેખા એવાજ મુખત આવવા લાગ્યા એટલે તેના વિરોધી
ઓએ વર્તમાન પત્ર ના એક ગિષ્ટોટ્તર વસ્તુભાષે ગાયચદને
કયુ હ કોઈ સમગ્ર મદાદુર જે વર્તમાન પત્રની મામે ટકા
ગી । નામાઈએ કયુ , સમગ્ર મદાદુર, મને મદ
આપો । એમ ૧૮૫૪ ના જુનાઈથી મમસા મદાદુર પ્રકાશ થતા
આડયુ ‘ સમગ્ર મદાદુર ’ ના મુખપૃષ્ઠ પર તેનું સુધારાનુ
અનુદિમાનીપણ ત્યાંની નીચેની લીટીએ મુદ્રામા
આવતી હતી

નિત કનમ અમારી આપ્ત એક ધરી

વગર નગરદારી લોકમા લાલકારી

પણ મમસા મદારી નાથુ જે તમારી,

અહ કમમ ચિનારી રોષ રોષે છિતારી.

પિતાનગરમ ત્રિજુવતમ મહેતાના ” દિનચુ પત્રે પણ
સસાર સુધાગની મારી સેવા મળતી હતી

અમદાવા મા પહેલવહેલો ક્રાંધાશળા સન ૧૮૪૬ મા યુ ૨

આમાઈએ ન્યાયી હતી અને તમ

શ્રી કેળવણી સરમાતમા રહી એકજ આગા રાખવ મર્ક

હતી. વધ આખરે વિદ્યાર્થિનીઓની મુખ્ય

હતી થય હતી. મોઆઈનીની નિનિતિથી અર્જુન મખ્યાર મદાદુર

લગ્નકાર શેકાણી" ને એક હકીસીંગ કેમરીમીગના વિધવાએ આ
 યાજ્ઞાને પોતાને હસ્તક લીધી જે અઘાપિ કાળુપુર દરશાળામાં એક
 ઝમિદારીનો દેખરેખ નીચે ચાલે છે. મ ૧૮૫૦ માં રા. ૫ શેક
 મગનભાઈ ડરમચદે ૨૦ હજાર રૂપિયા બક્ષીસ કરી છોકરીઓ માટે
 જે નીશાણો સ્થાપી તેમાં શરૂઆતથીજ પ્રગ્ન ઉત્પાદ લેવા લાગી
 હતી તે તેના પહેલા પાંચ વર્ષનો પ્રગતિના નીચેના આકલ
 મતાવે છે—

નિશાણનો નંબર	સને ૧૮૫૧	૧૮૫૨	૧૮૫૩	૧૮૫૪	૧૮૫૫
નંબર ૧ બો	૨૩	૩૬	૮૮	૬૫	૧૧૫
નંબર ૨ બો	૧૩	૩૦	૩૭	૩૫	૩૫

આમાંથી પહેલા નંબરની નિશાણ હજુ પણ રાવપુર જીલ્લામાં
 ચાલે છે ૧૮૭૫ માં મહાવક્ત્રી દેનીંગ કોલેજને વગની પ્રેક્ટીસીંગ
 ઝકુબની કન્યાશાળા ઉઘાડવામાં આવી હતી આ સમય પછી કન્યા
 શાળાઓની મજબૂત વધતી ચાલી મીસનરીઓ તરફથી આ સમયે જ
 કન્યાશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી જેમાં એક મુસરમાન છોકરીઓ
 માટેની ઉર્દુ કન્યાશાળા પણ હતી ૧૮૬૨ માં ગળ ગણુકોડલાવ
 ઝોટાવાયે ખાડીવામાં કન્યાશાળા સ્થાપી હતી જે હજુ પણ ચાલે
 છે આ ઉપરાંત કેટલોક કોમી કન્યાશાળાઓ પણ ગથપાપ હતી
 ૧૮૭૭ માં અન્નુમન ગ્રામે મુસરમાન કન્યાઓ માટે નિશાણ
 ઉઘાડી હતી અને ૧૮૬૫ માં જોન કન્યાઓ માટે ફત્તામાની પેશવા
 એ કન્યાશાળા ઉઘાડવામાં આવી હતી

મોટી ઉમ્મરની સ્ત્રીઓના જ્ઞાનમાં વધારો થાય અને તેમના જીવનમાં વિદ્યામનો મચાવ થાય તે માટે પણ કેટલાક પ્રયત્નો અને સમયે કરનામાં આવ્યા હતા. ૧૮૮૭ માં અમદાવાદમાં “ સ્ત્રીઓ માટે કન્યા ” ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી આ ક્લબમાં સરસ્વતીમાં પાઠમી અને યુગેરિયન માનુષ્યો વધારે રમ લેતા અને સ્થપાયા ૪૫ વર્ષ થયા છતાં હજુ પણ તેમાં ગુજરાતી હિંદુ બહેનો જોઈએ તોટલો નથી પેતી હોય તેમ લાગતું નથી ક્લબ સ્ત્રીઓ માટે ટેનીમ્સ મેડમીન્ટન વગેરે ગેદાના અને કેરમ પીગપાગ રમેરે ઘરમાં રમવાની રમતા નજીવા વચાએ પૂરી પાડે છે વળી ક્લબના મહાનમાં લાયબ્રેરી તથા સાયનાનન પણ ગણવામાં આવેલ છે જેનો લાભ સભ્ય બહેનો નહ શકે છે

૧૮૮૮ માં નેશનન ઇન્ડિયન એમેરિસિયેશન ની ગુજરાતની શાખા અમદાવાદમાં ઉદ્ભવામાં આવી હતી આ મંથાને “ ભોગા નાથ મારગમાઇ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ” નામે યોગાનું મંથન છે. મહાન મહુમ ગા બોગાનાથ મારગમાઇની સામગીરીમાં સ્ત્રીઓના ઉપયોગ માટે મધ્યસ્થતામાં આવ્યું હતું ઉપર દર્શાવેલ નેશીમ ક્લબ ’ આ મહાનમાં જ મળે છે

૨—કાઠિયાવાડ

હિન્દુસ્તાનમાં જેમ મત્રમ પાઠેનગ પ્રાન્ત ગણાય છે તેમ ગુજરાતમાં કાઠિયાવાડ ગણાવો જોઈએ મસા સુધાગની દિલચાન મુમ્મ અમદાવાદ મુગલ રમેરે મથમે ૧૮૫૦-૧૮૬૫ માં મપુર્થ જોસમાં હતી તે વખતે કાઠિયાવાડમાં માઈ પણ ગ્વરુનિ નવની પણ ૧/૮૦ પગીથી નમ્મ મુધાગ વિરુદ્ધ મોધ ગર કયો તે વખતમાંજ મહુશના રણીક વચલાસ પોપગભાગ્ગો ‘ સુમોધ ચિન્તામગી ’ નામનું કરિતાનું પુસ્ત- લખી દરિયાપાગના મુધાગો જોધ કર્યો આ પુસ્તખને નવલગમ મહીઆગડમાં સુધાગનું

આય ય પેદુ નેની. અચુક સાખીતી' ૧૭ માને છે આ પહેલા
ઝાકિયાવાડમા સુધારાની પ્રજ્ઞા નહિ જેનીજ હતી છતાં એક
નકિયાવાડીએ તો આખા ગુજરાતમા સુધારક તરીકે ખ્યાતિ મેળવી
હતી-તે મણીશ - મીનાણી

કીનાણી — [૧૮૨૨-૧૮૮૪] આ જુનાગઢી નાગરે બોળાનાથ
સાગભાઈને જનારે મકીપતગમ આથે જમના માટે નાત મહાર
મુકવામા આવ્યા હતા ત્યાજ તેમનો પક્ષ અદલ્લુ કર્યો હતો મીનાણી
વેદાન્તના પ્રખર અભ્યાસી હતા તેમના વેદાન્તના જ્ઞાનથી મુખ્ય
થઈ દરપતગમે તેમને એક મંડનામા શકગચાર્જની માથે મંડનામા
> ૧૮ તે જી કેશવસીના સુન્ત હીમારની હતા સુધારાના વિધનમા
પહેનેરી ખુબ વિચાર કરી કમ ભર નાનાઓહો એવા તેમનો
મોન હતો એમ ને જેમ માગરમની નિરૂદ્ધ હતા તેજ પ્રમાણે
વિધનવિનાશના પણ વિરોધી હતા પેતાન ઉદ્દેશો ફળીશૂન કરના
અર્થે તેમને ૧૮૫૪ મા મુપથ નવર્ત મકમ આપેનુ
તે પહેલા ચાગ નો પોતાની જાનિની સરા પ્રવાના ઉદ્દેશથી
તેમણે 'નાગર ૧૬ગી આપી હતી ઝાકિયાવાડના તે મમના
સૌગંદૂ પંચુ વિજ્ઞાન વિનાસ ગેરે મામિકેની યોજનામા
તેમનો હાથ હતા આપણા પ્રમિદ્ધ વિનય નવનગમમાઈએ તેમને
કાલનાનાના મનોપરિ વિજ્ઞાન નગીકે ઓગળા સ હતા તેમનુ
મનિદામ અને બાપાશાસ્ત્રન જ્ઞાન ધણુ અક હતુ ઝાકિયાવાડ
એજનીના ટ્રેઝરગના ૫ ઉપરથી નિરૂત થઈ ને પોતાના નતન
જુનાગઢ આવ્યા ૧૮૬૭ ત્યાના નરામે તેમન પ્રાચીન મનિદામ રી

૧૭ નવસય યાવલી ભા ૧૭ પાનુ ૧૨૧

૧૮ વે તણા બહુ બેદ વિચનણુ લગલ શુદ્ધ ચિત્ત ચતુરાઈ,
સરાય દાગી કરે ના સરાય હમ જમા જળ ફૂધ જુદાઈ
સ્વાત્મકજ્ઞાન તથા પરમાત્મક જી ત્રીગુણાત્મકના ગુણુ ઠાઈ,
બાની ગે જમભાવ બચકર, ચકર કે મણીશકરભાઈ

દલપત કાવ્ય ભા ૧ લા

શ્રાધ્ધોગનુ કામ યોગ્યુ હત તેમણે એકડી કડેલી દર્શાવેલો
 ઉપરોક્ત મહિલાવાડ જેઝેગીર અને ભગવાનના મંપનગમ કૃત
 મૌગધૂ રેશનો ઇનિદામ એ પુનઃકામ કરવામા આવ્યો હતો
 પતિન ભગવાનના ઇચ્છની મુધા તરીકે ખામ મળુના થતી
 નથી પરંતુ મુધારો એને પ્રગતી નવ
 પડિત ભગવાન જગૃતિ એવા વિશાગ અર્થ લખએ તે
 લાવ ૧૮૩૮-૧૮૮૮ ભગવાનનાને તેમા વધુ અત્યંતુ અધાન
 મળ એ પુગતન શોધખોળનુ કામ કરી
 તેમજ આખા ભાગનવજમાજ નદિ પણ પુરોપમા પણ નામના
 મેગરી હતી

ભગવાનના જુલાગદતા પ્રમાણ નાચર હતા જુલાગદમા તે
 વખત અગ્રેજી સિમજીની મગલ ૧ લાસથી તેમન અગ્રેજી જાન
 મગી સમ્યુ નહતુ પાછળથી તમણે કામપુનુ અગ્રેજી જાગી
 લીધુ હતુ વિદ્યાવિનાગી કાખર્મ માદેમ કાકિલાવા ના પેરિગીકલ
 એજટ થતા ત્યાર તમણે પડિત ભગવાનનાની જુના સિવાઈએ
 જાણના નરીકેની ચક્રિ એછ આ નેથી મુ વ થઈ તમણે નેમને
 મેગાપ કાકર ભાઉ લાજ માથ કગી અપ્યો નેમની અં જુલાગદ
 ગાળ્યની મ થી પતિ પેતાની એધખાગના પ્રગતિને ખમવધારી
 જુલા અને જો પેપાગ તથા પીમે સુધી જઈ મારી તેમણે
 દિ હુસ્તાનના પ્રાચીન ઇનિદામ અને મસ્કુનિને નમની અનંક મારો
 કરી મુગલ જેઝેગીરમા ૩૫ ૧૫ પ્રાચીન મુગલના ઇનિદામનો
 વિભાગ પડિતજના પાંચમનુજ પગિતુ મ કે પડિતજને પુરોતી
 અંતુ પુગતત્વની મગ્યાએએ ના મજગ નતાલી માત અનુ
 હતુ વને ૧૮૪૪ ના ૫ નના વુનિરિંગીને તમને ૬૬૦૦ ગ્રાંથ
 લીટરેચની પદરી આથી હતી

*પુગતત્વના આ પ્રમ પુગતત્વેતાનુ અધાન અંતુ મુધી
 ખાલીજ ૭

નમાન સુધાગના વિરમ્ભા નેમના વિચારા ઘણા આગળ
 વરના હતા, પણ પોતાના ખામ નમ્ભા રોકાએલા હોવાથી નેમને
 સુધારાની ચગતગમ્ભા ભાગ્ય હોવાનો 'નવમ્ભા ન હોય એ દેખીતુ
 છે. છતાં તેમણે " હિન્દુઓના નરેન્દ્રવાર રીત રિવાજો" ૧૮ વિષે
 પોતાની ગાનની દ્રષ્ટિથી જે વિચારો દર્શાવ્યા છે, તે ઘણા જાણવા
 વાચક તેમજ સુધાગના કામમા ઉપરોક્ત છે નેમથી એ આગ
 દૃષ્ટાનો અર્થ આપાશુ

' થોડા રૂબો પહેલા (હિન્દુઓ) જ્યારે મુસલમાનો પાસેથી
 જનેમી અને દોકળા (નાન ખગર્) માંખરા તારે તે પાણુ ધોણુ
 અપવિત્ર અને મ્ભગ્યાગ ગણાતુ હતુ પણ આ મી, કાગંત્રીથી
 દરે નો દેવતાના ભોગમા મુખ્ય વસ્તુ જનેમી તે દોકળા ધમ
 પડ્યા છે નેમજ કાલના પાઉ સ્પિરિટ આનાગ 'ગ્લેન ગણાય
 છે (તે) માથ બેમજે '

" મોનાતુ' વામણ મોંથી પવિત્ર નેથી ઉતરતુ કપાનુ
 નેથી ઉતરતુ ત્રાણુ નેથી ઉતરતુ પિંગળુ ન નના કામુ નેથી
 જમન, નેથી કનર્ધ ને મર્ નના મીચાર મોડીનુ નો મારજ
 કોમન વગરનુ જગ વાપર્ડ કે નન અપવિત્ર આનુ ગંગણુ શુ
 નો ઉત્તર એ કે મગીમને માન અપાર નર્દિ ને પમા જેમા મચે
 ને વધારે ધરમ "

" દક્ષિણના પ્લાઝિલાને રૈખ્યના દર માટે પાણી લાદના
 જોડાને અડરી ગરા ચામડાનો સ્પર્શ થયો નો અપવિત્ર થતુ ગતુ
 માને છે પણ મગની રૈખ્યના જોડા પહેરી પાગી ભગ ના જ
 નેનુ પાણી દેવતાને મામ લાગે છે '

" ગુજરાત અને મીજ ઘણા ખગ પ્રાનમા લોકા દુધ આ
 ધી મુમનમાનના ઘરનુ દરે નો પણ લેગે પણ માગના ના નાકા
 બીનના ઘરનુ પણ ધી દુધ અપવિત્ર માને છે

ગુજરાત અને ઠાકીયાવાડના લોકો વિધવાએ ૧૭૧૨ ગન
લુગડા પહેરવા એ તેમનો મોઝ પોપાઝ ગને છે પણ મહારાષ્ટ્રના
લોકો તથા ઉત્તર ભારતે છે કાપો પોપા એ તેઓ મૌખિકપ્રતીત
ચિન્હ માને કે બીજે ગગ તેઓની વિધવા પહેરે પણ કાળો
દી પહેરે નહીં

શુદ્ધ બ્રાહ્મણ અને મગજની વૈશ્વવૈભા એવા માન છે કે
ધામેન અને મ ચક્રન જેના વચ્ચે નાલા વિનાનો કોઈ મોઝ
અડખી જાય તે નન નાહીને દેસેસા વખતે અથવા જમવા વખતે
પહેર ન તેનો ધર્મ માન નાસી ત પણ કપડાની જાત જોઈ
લાજ ન ઉપર એ જોઈ ત એ જાલવા વિના પાણીમા બોળી
ગંગા સુધવાથી આમડા જેવું કાણુ થરેલું હોય અને મધથી
પાસ પણ ન લેરાય તુ જોઈ ન મોળીન સુ વતુ પહે વાથી ધમ
જગ પણ દુઝ થાય નહીં એમ હુજે કે એનથી તે જોઈ નહીં
ના દિક્રો પુરાર્થ જનાથી નર્મ તેમથી ની જી નહીં
ગમતો હોય

ઠાકિયાવાડમા સુધારાના બીજા વાનના કાકીઆવાડી મથિરા
મઠાણી દના પણ ત્યાની જમીન મહારા પ્રુતો એ આરી માફ
કરી હતી

પ્રાણનાથ મયુગે ૧૫ જુનાગઢના નવામને ત્યા
પ્રાણનાથ મયુરાદામ આરી રહ્યા ને તેમણે એ નિશાગ કઢાવી
નેતુ ઉપરીપણુ ગી ૧૫ ત્યાથી કાકિયાવાડ
મા અર્ચાગીન સદ્ગતિની કેળવણીની શરૂઆત થઈ એમ મમાન્ય
રીતે કહેવાય છે ન મુરતના જલસાજન દના અને તેમના પિતા
મુ મધની મહા અનાતમા વજીરાત ગતા દના તેથી તેમનો
ગુજરાતી અને અંગ્રેજી અભ્યાસ મુ મધમા જ થયા હતો મુ મધની
પ્રખ્યાત શૈક્ષણિક મહાના ત પહેલા પ્રમુખ દના પણ જીવનના
પ્રવૃત્તિ નના જલસામાજ તેમને જુનાગઢના નવામના શિક્ષક
તરીકેની નોમરી મળી તેથી તેમને મુ મધ ડાડવુ પડ્યું જુનાગઢમા

કેટલોક સમય મપૂર્ણ માન માથે કામ ક્યા પછી ૧૮૫૪ મા સરદી સી હોયે તેમને મગકારી કેળવણી ખાતામા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગા આપી. હોપની બદલી મુકી ખાતામા થઈ ત્યારે તેમણે નદશકરની માફક પ્રાણનાથને પણ તે ખાતામા ખેચી લીધા તેમણે કેટલાક પુનતકો લખ્યા છે, તેમા કાલજમનો વૃત્તાત " અત " ચરિત્ર નિરૂપણ " મુખ્ય છે

બોગીવાન પ્રાણવલ્લભદાસને સગદારે કામિયા બોગીલાલ પ્રાણવલ્લભ- વાડમા નિશાળે કાઢવા અને તેની ફેખરેખ દ્વારા ૧૮૧૮-૧૮૮૯ ગખવાને નીમ્યા ત્યારે કામિયાગડના ડેકગ એએ નિયમિત રીતે ગુજગતી અને અગ્રેજી શી મના માડ્યુ

તેમણે એન્ડ્રીન્સ્ટન ઇન્ડીટયુડમા અગ્રેજી ભાષાતુ શિક્ષણ લઈ કેટલોક સમય મુગધની શાળાએમા શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતુ છ મ ૧૮૪૫ મા તેમણે મગન ૧૨૬૧ા કાઈરેટન સ્થાપી અમદાવાદમા અગ્રેજી કેગરણીનો પાયો નાખ્યો અમદાવાદમાં મગેની ગદ્યગતિ બેધ તેમને કામિયાગડમા અગ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિનો આરભ કરવા માટે મોડનનામા આના ત્યા તેમને મલ્લિશકર જટાશકર ઠાકાણી ત્રેરે ગડિયાવાડી ગૃહસ્થો તરફથી મારી મદદ મળી હતી કામિયાગડમા સારી રીતે નોની મળી તે અમદાવાદમા નિવૃત્તિનિવાસ કરી ગયા હતા ત્યા પણ અધ્યાનિક સ્વગત્ય ની ચચામા ભાગ લઈ તમણે તહેર કામમા પોતાનો ફાળો આપ્યો હતો.

પ્રથમ ગુજગતી નિશાળ સરજાઈમા મ ૧૮૩૭ મા સ્થપાઈ હતી ૧૮૫૦મા વઢવણ અને ૧૮૫૧મા ચુડામા નિશાળે કેળવણી ચાલુ થઈ ભારન્ગર અને જુનાગઢમા નિશાળોની શરૂઆત ૧૮૫૦ મા થઈ ૧૮૫૭-૫૮મા ભાવનગરની ગુજગતી નિશાળમા ૧૫૦ ડેકગઓ ભણતા હતા ૧૮૬૫ સુધીમા.

ભાવનગરમાં ૮ નિશાળો સ્થપાઈ અને તેમાં બહુનાર વિદ્યાર્થીઓની
 ૨૧ માં ૭૪૩ હતી પ્રથમ અગ્રેજ નિશાળો ભાવનગર અને
 રાજકોટમાં નીચી અને ત્યાં પછી વઢવાણ ગો ૧ જામનગર
 વગેરે સ્થળોએ તેની નિશાળો તીકગવા માડી કાઢીઆવાડમાં કેળ
 હીનો ફાના કરવાનું માન ખાસ કરીને ગોપાળજી મુગલાઈને કે
 પ્રાણનાન મયુગલાસનીજમાએ તે કળવણી ખાતાના કેપ્ટુરી ઇન્સ્પેક્ટર
 નીમાપો ન વખતે કાઢિયાવાડમાં ૫૫ નિશાળો હતી ગોપાળજી
 મુગલાઈએ ૨૦ વર્ષથી મહેનત કરી તે મખ્યાને ૮૫૩ સુધી વારી
 મુકી ૫ મે ૧૮૯૧ માં ગોપાલજી મુગલાઈએ રીપોર્ટ કરેલો તે
 ઉપરથી માર્ચ ૫૩ કે ૩૬ તે મમેરે કાઢિયાવાડમાં કળવણીની સ્થિતિ
 આ પ્રમાણે હતી

કેંદ્ર	નિશાળો	વિદ્યાર્થીઓ
જુનાગઢ	૧૩૮	૭૮૫૪
જામનગર	૧૦૬	૭૬૮૦
ભાવનગર	૧૫૫	૧૧૫૪૧
ધ્રાગધા	૪૦	૨૪૫૫
ગોહળ	૭૫	૪૬૭
પોરબંદર	૩૦	૧૮૨૦
મોરબી	૨૭	૧૬૦૫

કાઢિયાવાડની નિશાળોને કેળવાવના સિમ્કો પુરા પાડવા માટે
 રાજકોટમાં હટ મેન ટ્રેનીંગ કોલેજ ઉઘાડવામાં આવી તેના
 પ્રોન્સીપાલના હોદ્દાપર ગ મ હરજોનિદલામ બારકાદામ કાટાવાળ
 નનનરામ વક્ત્રીગમ વગેરે ના પુણા મસાં સુધારકો આવી મયા કે
 તેમના વર્તન તથા ઉપરેશની અપ મહેતાજીઓ ઉપર પડ્યા વિના
 ગંદી નહતી

કાઢિયાવાડના ગજકુમારેને ગિલ્ડે અપવા માટે રાજકોટમાં

રાજકુમાર કાલજ [૧૮૭૦] અને નાન તાલુકાદારોના પુત્રો માટે
વહવાણ કાપમા તાલુકદારી ખરાસીયા રકમ સ્થાપવામાં આવી

કાઠીનાવાડમાં કન્યા કલવણીની શરૂઆત કરવાનો વશ લગભગ
પોણોમો વય પર થઈ ગયેન પોણોનીકલ એજટ ઝર્નલ વેગને
ધટે છે તેણે પોનાના ખર્ચથી ગજકોટમાં એક કન્યાશાળા ઉઘાડી
હતા, જે તેની સ્ત્રી કલવણી પ્રત્યેની તીવ્ર લાગણી દર્શાવ છે.
આ કન્યાશાળા, જેને “વેગ કન્યાશાળા” કહેવામાં આવતી હતી તેનું
ખર્ચ પેઢીથી રાજકોટના કાકા મારાજગજ ઉઘાડી રીધું એટલે
તેનું નામ “મારાજગજ કન્યાશાળા” પડ્યું. તે હજુ પણ ચાલે
છે ૧૮૮૧-૮૨ માં કાઠિયાવાડ એજન્સીના કેલવણી ખાતાના
તામામાં ૨૨ કન્યાશાળાઓ હતી અને તેમાં ૧૪૬ કન્યાઓ ભણતી
હતી આ વચ્ચે ખાનગી શાળાઓ ૩૦ હતી અને તેમાં ૭૨
કન્યાઓ શિક્ષણ પેતી હતી શરૂઆતમાં છો-ગીઓની નિશાળમાં
છોકરાઓને પણ ભણતરમાં આવના તે પ્રમાણે ૧૮૬૬-૬૭
માં છોકરીઓના નિશાળમાં ૧૧ છોકરા ભણતા હતા પછીથી આ
પ્રથા મધ્ય કરવામાં આવી છોકરાઓની નિશાળમાં તેા હજુએ
છોકરીઓ ગામડાઓની પ્રાથમિક નાળાઆમાં મળે છે માધ્યમિક અને
ઉચ્ચ શિક્ષણની છોકરાઓના મરચાઓમાં પણ છોકરીઓ ધીમે
ધીમે દાખલ થઈ અને ૧૯૦૬-૭ માં કાઠિયાવાડ એજન્સીમાં કુલ
૧૧૨૧૫ કન્યાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવતી હતી માધ્યમિક
શિક્ષણ મેળવનાર માત્ર ૫૬ કન્યાઓ હતી જેમાંની ફક્ત એજ
લામરકુવમાં ભણતી હતી, માટીની ૪૪ મિણલ નકુધમાં હતી આ
સખ્યામાં હાલમાં તેા ઘણેજ મુધારો થયો છે.

શરૂઆતમાં કન્યાશાળાઓમાં પુરૂષ શિક્ષકો કામ કરતા હતા,
તેમાં સ્ત્રી શિક્ષણની પ્રગતિ ધીમી હતી, એટલે કન્યાશાળાઓને માટે
શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવા માટે ૧૮૮૬ માં ગજકોટમાં બાર્ટન શીએલ
ટ્રેનીંગ કોલેજ ઉઘાડવામાં આવી.

અન્ય સ્થળોની માફક કાઢિયાવાડમાં પણ સુવાગના પતનનો
અસર થતા મલાઓ અને મડળીઓ નીકળવા
સલાઓ લાગી તેમાં ગજોની વિદ્યાગુણ પ્રકાશ

સભા મુખ્ય હતી ત મરિયાવાડના મધ્ય સ્થળ
ગજોમાં હોવાની તને મહાગથી આનના મુધારકોની સેવાનો લાભ
મળતો હતો કરમનામ મૂળજીએ તેના મમમાં બાવણ આપીને
તથા મુખપત્ર કહાનવામાં મ કરો ભાગ નોમ હતો કરમનગમનો
પહેના ભોમીનાન આચુવલભામ તથા દુર્ગારામ મહેતાજીએ સભાના
કામને મ મગે હતો કાઢિયાવાડી મુધારક મરિયાવાડી મિ. ડી
ઉપગાન આ મમના મમમાં ભાગ નાગ તરોકે ઉત્તમરામ નગમે
રામ નગીનનામ ધોજીમુખજીના અત જગતાથ હરજાગમના નામે
મળી આવે છે

જુનાગઢમાં ગાગણનોન નામની મજા હતી જેવું મળ્યું
મનિ કવપત્રગમે જાન લખેને મ નમાણે રજુ હતું —

ધરા ધણા મારા જેના મુધરે નકારા જન
જેમાં મેમનારાઓની ક્ષમા ના અસર છે
જેવામાં કિશોર પણ અમર ચકાર ધણા
દીસે ફેડા ફોગ જેની વાણીમાં નિતય છે
વાપરો બના કરે છે કેડ કવિતા કરે છે
કેડ સ્વર ગાવામાં સરસ અતિશય છે
જ્યા વિદ્યાગ જાની પણ મેમને વિદ્યાગ જાન
ગાગકને નામે સમા ગાગ જાનોદય છે

પોરબંદરમાં મુખોધ પ્રકાશ હીમેષગીગ મોમાવગી
જામનગરમાં અધ કવિ પ્રતાપરાવ ચિત્રનાનની મનોરજઃ મમા
ચગેરે સમાઓને આજ ક નમો ઉત્પન્ન કરી હતી મોગ મોગ
તો વાળી નાની નની સમાઓ ગામોગામ સ્થપાની હતી પણ

તેમની ઘણી માળિકાના ચર્ચા મડળો ડગતા વધારે મહત્વ આપવા
યોગ્ય નહતી

પત્રો — કેળવણી વધરા માથે લોકોમાં વાચનનો શોખ પણ
વધ્યો, અને પુસ્તકો તથા પત્રો છપાવા લાગ્યા કાંકિરાવાડમાં
શરૂઆતમાં પ્રતિદિન ચર્ચના પત્રોમાં મેં માસિકો ખાસ ધ્યાન ખેંચે
તેના છે — ‘ વિદ્યાન વિદ્યામ ’ અને ‘ મનોરંજક રત્ન ’ ‘ વિદ્યાન
વિદ્યામ ’ ગજકાટમાંથી નિકળતું હતું તે સ્થાપનામાં મણીશંકર
કિકાણી, કચ્છનદાસ મુગશ તથા ઝવેરી શાહીગમ શંકર શેઠે
મદદ કરી હતી તે રાજકાટની ‘ વિદ્યા ગુણ પ્રદાશક મંજા ’
પ્રસ્ટ કરતી હતી મનોરંજક રત્ન લાવનગરમાંથી તથા
ભાપામાં પ્રતિદિન ચલતું હતું તે કાઠનામાં મુખ્ય હાથ ભવમાન
ચર્ચાગરેન અગ્રેજ મીરજા મુગદ અનો મેમનો હતો તેને લાવનગર
ના નાગ રતિવાન છોળવાન દંપત્ત તથા ગણપતગમ વણીગમે
માર્ગે મદદ કરી હતી જુનાગઢમાં ‘ મૌગણ્ટ દર્પણ ’ નામનું
પત્ર નીકળતું હતું તેમાં આચાર્ય વલ્લભજી દર્શિતના નિહતા
ભર્ગ અને કદરૂક સુગુ ગણના મસર સુધાગળા લેમો આરતા
કાંકિરાવાડમાં સુરાગનો પીનચાન ખરા જોમમાં તો મ્હી પણ
આલોચ નથી તેનું ડાંગણ ધગખરા મુધાગકો માત ચોપડીના
જોર ઉપર કુનાગ = દતારે તે હતું

સ્વામી નારાયણ — જા કાંકિરાવાડે કછળ કર્યું નથી એમ
નથી અગ્રેજ કાંકિણીથી તદ્દનજ અજાણ્યા એ મદદ પુરૂષો જેમણે
મદાન ધાર્મિક અને નામાગિક સુધાગણા કરી છે તેમનો કાંકિરાવાડ
માથે નિહટ મર્મ છે કાંકિરાવાડમાં જન્મી પગ્નમાં ‘ આર્ષ
સમાજ ’નો પથ ફેલાવનાર દયાનંદ સગસ્વની અને ઉત્તર દિ દુસ્તાન
મા જન્મી કાંકિરાવાડમાં રહે સ્વામીનાગણ સપ્રદાયનો બોધ કરનાર

૨૦ નવલ મયાવલી (શાળાપયોગી આવૃત્તી) લા ૨

૨૧ સ્વામી નારાયણ સપ્રદાય સુજરાતમાં પણ ફેલાયો છે પણ તેનું ખર
જોર કાંકિરાવાડમાં છે કાંકિરાવાડના ધાડપાક કાંકિઓનો સુધારો આ પંથની
ખાસ સેવા છે.

‘ માણુમનો દેહ કેવો સ્વચ્છ મુર છે ને જીવુ કેવું અશ્વિર
 તે નિરો ઉપગરૂપરી મેઝાગે વિચાર આવવા લાગ્યા પૃથ્વ
 ઉપર કોઈ પ્ર કૃતિ એવું થયું તરી ને થવાનું પણ તરી કે જે મોનન
 પદ્મામાથી તમે મને પણ તે મોત ગમે ત્યા નઈ જઈ સકે લે
 ત્યારે આ મોનરી થતુ દુષ્ણ એણુ થવાનો ઉપાય શોધવા વધા
 જતુ ‘ અતકાનનું અખડ સુખ જે મુખિન તે મેળવવાના સાધન
 શી રીતે મને ‘ આ જગ્યાએ ને આજ વખતે મે માગ મન માથે
 હાથ કપો કે ગમે તેમ કરીને પણ આ સાધન માધ્ય કરવા કે
 જેથી નાસ્તિક માણુમને મરણુ સમરે જે અમૃતો ને અધીગધથી
 માનમિક દુષ્ણ ઉત્પન્ન થાય છે તે ન થાય ૨૩ મૂળસકગના
 વૈગરના વિચારો જાણી જવાથી તેમના માતપિતાએ તેમનું લગન
 કરવાની ગોઠવણુ કરી પણ તેમને આખી જીવગી બ્રહ્મચરીજ
 ગહેવું હતું તેથી તે ઘર છાડી નાથ અને મન્યસ્ત્ર મદલુ કરી
 તેમણે સ્વાનંદ નામ ધગણુ પુ’ હિન્દુગનાનના જુ। જુ।
 જાગોમા પ્રવાસ કરી સ્વામીએ વેાન્નનું અને સાન્નોનું ઉકુ જ્ઞાન
 મેળવ્યું પ્રથમ તે અમસ્ત્ર વે ને મશ્વિર વાક્ય માનના લતા પણ
 ઉત્તર ાળમા તેમના મતમા ફેરફાર થયો અને કેવળ મજરાગ જ
 મશ્વર કૃત છે એમ તે માનવા નાગ્યા તેમની જુદિ મનિ અને
 અગ્રાધ પાડિત્ય જાણ જેમના જેમના પગિચગમા આવના ને પર્વ આશર્વ
 ચકિન થતા ને ત્રિવિજય કરવા મોનરક દિત્તમા ફરતા લતા
 અર મજાઓ ભગે વાદવિવાદ કરતા લતા સ્વાન ૨૪મા ટો ટો
 આર્મિમાજની સાખ્યાઓ સ્થાપી સુધાગનો મુડો ઉ નો કરો
 તેમણે ૧૮૮૩મા અજમેરમા દેવવાગ કરો મ પાર્થ પ્રકાશ
 ‘ ઋગ્વેદ જાખ્ય વગેરે કુસ્તકે તેમણે લખ્યા છે તે પેતાનું આત્મ
 અગિત ખજુ લખી મવા ૨

૧. જો કોઈને હિંદુ પ્રજાને સહિના દાસત્વમાંથી છોડવાનો બની-ચ
 અપત્ત આજીવન જોઈ હતો તે કહેતા, “ મેં દુનીયાકુ કેદ કરીને
 નહિ મગર છોડાનેકુ આવા હું ” સ્વામી દયાનંદનો જીવન ઉદ્દેશ
 વાના લજપતગર આ પ્રમાણે દર્શાવે છે — ધાર્મિક વિષયોમાં
 જગતને જીતવું એ તેમનો ઉદ્દેશ હતો તેથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે
 હિન્દુઓને તેમનું હિન્દુત્વ પાછું આપવું જોઈએ એટલું જ નહીં પણ
 તેમને પરધર્મી દમ્પત્તવાગઓની માથે થઈ હિન્દુત્વનું સરક્ષણ
 કરતા શીખવવું જોઈએ ૧૨૪ વિધવા વિવાહને મળે સ્વામીએ પ્રાચીન
 આર્યોમાં પ્રચલિત નિયોગનો ઉપદેશ આપ્યો હતો નિયોગમાં વિધવા
 વિવાહનો જે અર્થ ગ્રહેલો છે તે પછી કેટલાક સુધારકોએ તેને
 અનુભવ ન આપ્યું હતું પણ મોટા ભાગે આ ગિરાજને જગતની
 અને ગિર નહીં તેનો તિરસ્કાર કર્યો હતો પણ નિયોગનો ગિરાજ
 ગિર નથી પ્રારાન્તરે અન્યદેશમાં પણ તે પ્રચલિત હતો યાહુદી
 સ્ત્રીઓને પોતાના મૃતપોતાના ભાગ માથે પછ્છાની ફગ્ગ પાડવામાં
 આવતી ૧૧ીં અત્યાગ્રે પણ આપણા દેશમાં ભરનાડોમાં દેરનાડો નો
 ગિરાજ છે છતાં આ ગિરાજ નિષ્ઠ કે વધુ એ મિનડન છે
 એ ભાવનામાંથી નો જન્મ થયો હતા એને અવાચાન ન્યાય
 સ્વાન્યના જમાનામાં તે કદી પણ સ્વગારાઈ રહે તેમ નથી
 દેરનાડાના ગિરાજ વિશે માધ્યમમાં મેં જગ્યાએ ન્યપ્પટ ઉત્તરેષ
 છે ભાષા નિમત્તાન મગી જન તા તની વિધવાને મીઠા ભાષાએ
 પરણવું આ જે પ્રથમ મત્તાન ઉત્પન્ન થાય તેને મરના નો
 વારમ હરાવવો કે જ્યો તેના ભાષના નામનો નાશ થાય નહીં
 આમાં ના કહેનાગને અપમાનકાર પ્રાચલિત લેવું પણ હતું મનુ
 સ્મૃતિમાં સગાઈ કરવા ૧૨ના ભાષને માટે પણ નિયોગની ફગ્ગવાત
 આના છે યાહુદીઓમાં આ ગિરાજ માત્ર દુનિયામાંથી નામ ન

આ સંપ્રદાયની અસર થતી હતી એમ દેખાય છે. ૨૨

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી.—સ્વામી દયાનંદનું સંસારી નામ મૂળશંકર કુલુ તેમને જન્મ મોરમી નાંખાના ટકારા ગામમાં એક ઔદિવ્ય ક્ષાત્રજી કુટુંબમાં સને ૧૮૨૫ માં થયો હતો. તેમના પિતા ચુસ્ત શિવમાર્ગી હતા, તેથી મૂળશંકરની પાસે નાનપણથી જ પુજા પાઠ કરાવતાં મહાશિવરાત્રીનું જાગરણ કરતા શિવલિંગ પર ઉદરકાને કરતો જોવાથી તેમની શ્રદ્ધા મૂર્તિપૂજા પરથી ઉડી ગઈ. એવામાં તેમની એક બહેનનું મૃત્યુ થયું એટલે તેમને ઘણા ગંભીર વિચારો આવવા માડ્યા. પોતાના આત્મવૃત્તાતમાં તે લખે છે: -

૨૨ શ. ઈશ્વરદાસ મરાઠાજીએ સહજનંદ સ્વામીના ફટાણા પ્રત્યેના વિરોધની વાત “ મન્યજનીન ગુજરાતી સાહિત્ય ” માં નીચે પ્રમાણે લખી છે:—

એક સમય રાત્રે પોતાના કુતારામાં મઢકામાં સ્વામીનારાયણ સુતેલા હતા ત્યાં તેમને કાને આવ્યા જીતેલા સખ્દો આવ્યા. તે સાંભળી ઉઠાસ થઈ ઘરેલજ શુપચુપ નેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા ને નદાળી ગામ ગયા. ત્યાં પત્ની લનનો પ્રસન્ન હોવાથી સ્ત્રી અને પુરુષો આવ્યા જીતેલા હુબ્બ થઈ રહ્યા હતા. એટલે ત્યાંથી પણ આવવા માડ્યું. ચાલી નીકળ્યા કે પેલા સ્ત્રી પુરુષોને બાળ આવ્યું ને પાઠ્ય પાઠ્ય તેમને પાઠ્ય લાવવાને ગયા, ત્યાં માર્ગમાં મઢકાથી પાછા જોવાવવા આવેલા જનો પણ મંજ્યા. બપોરે થયું એ સમજાવ્યા પણ આખોમાંથી અધુની નીકડા વહી રહેલી એવા તે દયાળુ પ્રભુએ તેમના અધોગ્ય વર્તન મટિ કપડો આપી પાછા ફરવા માટે ના પાડી, અને જ્યારે હાજર રહેલા સર્વેએ ફરીથી કહી પણ એવું ન કરવાનો, એવા પ્રસન્નમાં સામેલ ન થવાનો તથા એવું થતું અટકાવવાનો પ્રયત્ન સ્વસામર્થ્યાનુસાર કરવાનો નિયમ લીધો ત્યારેજ તેઓ પાછા ફરી મઢકા આવ્યા, અને ત્યાંથી સવારમાં પોતાના દેરા દેરાના અનુયાયીઓ હપર પત્ર લખી તેની બધી કરી. તે દિવસથી આજ પર્યંત તેમના સત્સંગીઓ તેમની આ આજ્ઞા બદલ ચીવટથી પાળે છે, ને પાળવાને મથે છે.

બુઝાપ એવા પાથીવ હેતુથી પગાતો ત્યારે હિદુઓમા પિતૃઓનું
શ્રાદ્ધ ૨૦નાર જોષએ એવા ધાર્મિક હેતુથી નિયોગની આજ્ઞા
કરવામા આવી છે ૨૫

સામાજિક સુધારણાના સીધા પ્રયત્નો કરવા ઉપરાંત તેને
સહાય ૨૦નાર મુખ્ય વસ્તુ કેળવણી પર પણ દયાનંદ અને તેમના
અનુયાયીઓએ પુષ્કળ ધ્યાન આપ્યું છે. આર્યમંત્રાજનો વધારે
ફેલાવે પાળવામા થયેલો છે ત્યાંના આર્યસમાજીઓએ ૧૮૮૫મા
બાહોરમ દયાનંદ ઔગો વૈદિક કોલેજ "રથાપી આર્યમંત્રાજની
ધ્યાન કેળવણીની સ્વસ્થા કાગડી ચૂરકુન છે તેમા કેટલાક શુજગતી
બ્રહ્મચારીઓ પણ અભ્યાસ કરે છે નર્મદામંડિ શુક્લ સ્મૃતિમા ૭૨કોલી
તાનુકામા તુષામા તથા કામિનાવાડમા સોનમદમા ગથપાચેલા ચૂરકુળો
ચિસ્ટાના ક્ષેત્રમા વિશિષ્ટ કાર્ય કરી રહ્યા છે આર્યસમાજ અસ્તાન
અને પછી ત વર્ગના હિદુઓને સુધારાનું માર્ગ માધન છે એમ ધીમે
ધીમે સંકેતે ખાતરી થતી ગય છે દયાનંદ સંસ્કરતીનું નામ હિદુ
ધર્મનું રક્ષણ ૨૦નાર વિશ્વામિત્ર કૃષ્ણ અને સિવાજીના નામની સાથે
અવિખ્યના ઇતિહાસકારો મહારશે એમ કહેવું ત બી નકુપ અતિશયોક્તિ
ભરેલું નથી

વળી સમ્રાટ સુધારાનું નમસ્કાર્ય પણ કાઠીઆવાડમા કેંક
થયું છે પરદેશમન રિધવા વિવાદ બાજવઅ
નમદતાર્ય નિષેધ વગેરે બાબતોમા કેટલુંક ટોપ ભેવા જેવું
કાર્ય થયું છે મોદ વચ્ચેક કામના હાનસામ
હિંદાસ વદારા અને પોતમદગની મોદનવાસ કામચદ માધી (દાસ

૨૫ Among the Jews the great stress laid upon
father—right gave rise to the so—called "levirate"
—that is to say, a widowed wife was compelled to
marry the brother of her deceased husband in order
that the race of the dead man should be continued
The sexual life of Our Time: Ivan Bloch.

—આત્મા ગાંધીજી) અને લાયનગરના છોટાલાલ ઇશ્વરદાસ પરીખ
 ઘણીવાર યુરોપ જઈ આવ્યા છે. મહુવાના પ્રખ્યાત જાદુગર નથુ
 મંજાચંદ અને ચિકાગોની સર્વધર્મપરિષદમાં જૈન ધર્મના
 પ્રતિનિધિ તરીકે ગયેલા તેજ ગામના વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીને
 યુરોપ અમેરિકા જઈ આવ્યા બદલ જૈન સંઘે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું ન
 હતું. ઔદિચ્ય કામના બેરીસ્ટર ડી. શ્રી શુક્લને વિલાયત જઈ
 આવવા માટે ફરલોકે વખત નાત બહાર રહેતું પડ્યું હતું પણ
 પાછળથી તેજ જ્ઞાતિએ લીબર્ટી મુકામે ભગાયેલ તેમના ૧૭ મા
 સંમેલનના પ્રમુખનું પદ તેમને આપ્યું હતું. ૨૬ ધોગજીના મોઢ
 વાણીયા વકીલ દામોદર દેવચંદ તેજ નાતની વિધવા માણેક બાઈ
 માથે ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં પોતાની જ મંસાર સુધાગની ભાવનાથી
 ગ્રેગર્જને લગ્ન કર્યાં હતાં આ લગ્નને તે મમ્મે ઘણી ચકચાર ઉત્પન્ન
 કરી હતી હિંદુઓએ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે આ વકીલને કોઈએ
 કેસ આપવા નહીં આ વખત સહેજના મુમવમાતોએ મળ્યા કેસો
 તેમને જ આપવા માગ્ય વળી વકીલ દામોદરે હિંદુઓના કેસ મક્કત
 લેવાનું જાહેર વ્યુ અને આ ગીતે હિંદુઓનો એક મંપ તૃપ્ત્યો
 અને વકીલનું કામ આગળ ચાલ્યું બારણાના જ્ઞેશ ગકાર્થ ત્રીકમ-
 લાલ પટેલ નામના “ કવિ ” એ તે વિષે “ પુર્નલગ્ન કરના
 પગકમી પુરુષ ” નામનું દળદાર પુસ્તક લખ્યું છે. તેજ ગીતે જામ-
 નગરના “ આત્મકનિઝલ ઔપધાય ” ના સ્થાપક વૈદ્યશાસ્ત્રી
 મણિરાકર ગોવિંદજી, ગજકાદના વલ્લભદાસ પીતાબરદાસ અડાલગ
 અને કુંડાલાના વનમાળીદાસ વાઘાબાઈએ પુર્નલગ્ન કર્યાં હતા.
 વનમાળીદાસે તો પુર્નલગ્નની માથે વળી સાહ્યલગ્ન વ્યુ હતું.

૨૬ તેજ પ્રમાણે રા. બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાઠાવાળાના સંબંધમાં
 બન્યું હતું. જ્ઞાતિઓ આ પ્રમાણે રહી રહીને પણ પોતાના સુપુત્રોની કદર
 કરે છે એ તેનું મુકદ્દાસ સ્વરૂપ જોવા પડ્યું કહેવાય.

૩-૬મી સુરત ।

સુધાગ્રી અમદાવાદ અને કાચીઆવાડમાં સુધાગને અગે ૧૮૮૦ સુધીમાં થયેલ પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરી ગયા હવે એ વખત ફરી પાછું સુરતને જ યાદ કરીશુ દુગોરામ નર્મદ નવવગમ દાકતર ધીરજરામ મહીપતગમ એ મર્વ સુધાગવીરો સુગતનાજ હતા પણ તેમની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર સુરત નહતું પણ ગોડ મે નામો તો સુરતમાં મૂકી શકાય તેવા છ વળી 'ગ્લેઝમત' જેનાથી સુધારાના ઇતિહાસનો ઉત્તગર્હ શરૂ થાય છે તે પણ સુગ્રી નર્મદે ફરી સુરતમાં જગ્યાએ હતો એટલે જે સુગતવાસીઓના નામ સ્મરણથી આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ તો કંઈ ખોટું નહિ

નંદશાકર—(૧૮૩૫-૧૯૦૫) નર્મદ અને નવલસરમની માફ નંદશાકર પણ સુરતના નાગર હતા તેમણે પોતાના જમાનાને યોગ્ય શિક્ષણ ૧૧ વર્ષની વયમાં જ પૂરું કરી નોકરીયાત જીવનની શરૂઆત પોતાની શાળાના મોનીટરપણાથી કરી હતી ૧૮૫૨ માં તેમને ઉત્તર-વિલામની શાળાના સુપરિન્ટેન્ડન્ટના ઠારકુનની જગા મળી ત્યાંથી સ્વપરાક્રમે જ આમગ વધી થોડા સમયમાં તેમણે સુગતની હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરની પદવી મેળવી પત્ની હોપ મારેને તેમને ગાંધના મુક્તિ ખાતામાં દાખલ કર્યા પણ યુગશત્તો હતું પણ તેમને 'નંદશાકર માસ્ટર'ના નામથી જ ઓળખે છે જે તેમને શાળા ખાતામાં કરેલ મદાન મેવાની પ્રતિષ્ઠા યાદ આપે છે

મુક્તિ ખાતામાં ધંધુકાના મામલતદારમાંથી આમગ વધી નંદશાકર નારીય મુંઝગમપુર અને લુણાવાડાના એડમીનીસ્ટ્રેટીવીમાં હતા ૧૮૮૦ માં તેમણે કચ્છ રાજ્યનું દિવાનપદ પ્રાપ્ત કર્યું પણ થોડો સમય રહી તે સરકારી નોકરીમાં પાછા ફર્યા ૧૮૯૦માં આખનો બ્યાધિ થઈ આવવાથી ૫૫ વર્ષની વયે તેમણે પેન્શન લીધું અને ૧૯૦૫ માં ૭૦ વર્ષની વયે તેમનું અવસાન થયું

યુરોપિયન શિક્ષકો અને આસપાસના વાતાવરણને લીધે નદ-
સરખાં નાનપણથી સુધારાનો જુરસો પ્રકટ થયો હતો, અને
કાર્ષિક કરી બનાવવાની ઇચ્છા તેમના મનમાં પ્રવળ થઈ હતી
તેથી મહીપતરામ વિલાપતથી પ્રાણ આવ્યા ત્યારે ભોળાનાથની
માફક નદરા કરે પણ તેમની સાથે એક પદ્ધતિએ બેસી આમજીવ
ગાળના વાડામાં જમ્યા દોલતરાય, કેશવરાય જયરાકર રાવળ, નદરાકરના
ટેલકાકે સાથીઓ વગેરે પણ આમાં ભળેલા આથી નાતમાં તડ પડી
ગયા ભારે કલહ આપ્યા બાદ લંગભગ ૨૭૦૦ રૂપીઆનો દડ લઈ
મહીપતરામને નાતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા આ સમયે નદરાકરે
ભારે શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો તેમણે કરણધેલામાં પોતાના સુધરેલા
વિચારો દર્શાવ્યા છે ને ઐતિહાસિક નવલકથામાં કાલબ્યુત્ક્રમનો દોષ
ઉત્પન્ન કરે છે પણ જીવનચરિત્રની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે કરણ
ધેનામાં ગુણસુદર્શી મતી ચતા પહેના 'હવે જીવવું' જીવીને ધરેણાનો
ત્યાગ કરી રૂદ્રાક્ષની માગા ધાગણ કરવી અને મારા નહાલા લુગડા
બચાડે બાધી ધોળુ વસ્ત્ર પહેરી ફરવું, હવે જીવવું / જીવીને સધળા
બનાવવાથી દુઃગહેતુ અને સધળા શુભકામમાં મારો ઓળો પડવા
ન દેવો હવે જીવવું / જીવીને ગડ કહેવાડાનવું અને રમ્તામાં કાંઈને
મળુ તો તે અપશુકન સમજી પોતાના ધર્મમાં પાછા ભગાઈ
મળ્ય તે સહન કરવું હવે જીવવું / જીવીને ધર્મમાં મોળો થઈ
પડવું, અને માનાપને દુખનું મૂલ્ય થવું હવે જીવવું / જીવીને
ભાઈ ભોગપ્રદના ઠોંગ ખાના અને પેટને સાફ દનમાં દલકી
પરત્રાજીની અવસ્થા ભોગપ્રદી હવે જીવવું / જીવીને શુ સુખ
ભોગવવું ? જીવવાથી ફળ શું ?" વગેરે વાક્યો બોલે છે તેને નવલ
રામ બહુજ નકારે મળે છે ૨૭ રસરાજની દૃષ્ટિએ ને ૧૧
બ્યાજખી છે ૫૨૬ આ પરથી વિધવા સ્ત્રીઓની કંડોડી રિયત

માટે નદશંકરની અંત-કચ્છની લાગણી ફેટવી તીવ્ર હતી તે દેખાઈ આવે છે તે વિધવા ત્રસાહના પક્ષપાતી અને વિધવા—રખનાના વિરોધી હતા સરસ્વતીમા તે ઉચ્છેદન હતા પણ ઐનિહામિક વાયનને લીધે પાઞ્ચગી તેમના વિચારોમા પરિવર્તન થયું હતું અને ' પડો બાઝરા છે તેને ઝાઢી નાખો, અન્નના ધાટવુટની રચનામા ફેરફાર કરો પણ મૂળ અશસ્ત્રમા જેથી ને જર્જરિત હાડપિન્ન મજબૂત રહે છે, તેનો નાશ ન થરા દો ' ૨૮ એવો તેમનો અભિપ્રાય બધાયેો હતો.

કાળાભાઈ લક્ષ્મીભાઈ—(જન્મ મ. ૧૮૪૫) મુસ્લિમના વાંમિની કાયસ્થ શાંતિના વડીલ કાળાભાઈ લક્ષ્મીભાઈએ મદારાજ લાખનકેમ વખતે ૧૬ વર્ષની રૂએ ગ્વનદામની તરફથી મદારાજની વિરૂદ્ધ માફી આપી મુધાગક નરીકેનું જીવન રૂઝ કયું હતું આ માફીમા તેણે જણવ્યું હતું કે ત્રણ વર્ષ પર તેને મદારાજ સાથે પુનર્નિરાલ રિયે વાનચિન થઈ પની ૨૦ તેનામા આપી નાની રૂએ સુવાગનો આદરો ઉઠાવે ઉમંગ હોય તેમ નવાઈ જેવું પણ નરી નગર તે પ્રજ્ઞાન મુધાગક ઝાંખર ધીરજરામ દરખતરામનો ભનાને હતા ડા ધીરજરામ મેડીકન કાનેજમા જનાર પહેલોજ ગુજરાની હતો ૩૦ આજકાલ મેડીકલ કાનેજમા દાખલ થયું એ કાર્ષ મહત્વની માનત નથી પરંતુ આજથી પોણો સો ર્ષ પહેલા દાખતરનો ધરો— ' મહા ચીરવાનુ કામ '—શીખરા મહા પડનાર મા અમાધ રજુ દિગ્મનનો જરૂર હતી એ દાકતર થવા પડી બીજાઓ બાધ નથી જણી પોતાના ડાકરાઓને મેડીકન કાનેજમા મોખતા થવા એ દાકતર પોતાના લાખજોમા જીવ અમર નથી એવું સૂચવ્યું હતું તે પોતાના પરિચરમા આવનારાઓને શાંતિ વિરૂદ્ધ

૧૮ નદશંકર જીવનચરિત્ર પાનું ૨૩૨

૨૬ મદારાજ લાખજલ ફેસ પાનું ૧૦૭

૩૦ ૫મું વિચાર

ઓધ આપતા તેમણે વૈદ્યકશાસ્ત્ર વિષે અનેક ભાષણો આપ્યા હતા. આવા કુટુંબમાં જન્મેલ કાગાભાઈમાં સુધાગર તરીકેનો જીવસો નાન પળ્યથીજ ? માન તે સ્વાભાવિક હતુ મોટપણમાં તેનો સુધાગનો જીવસો દશાવનાર એક મીઠો વખતો છે તે મમયમાં તરેહ તરેહની ધુનનાગા મુગેપિયન સીરીનીયનો હિંદુસ્તાનમાં આપતા આવા એક સીરીનીયન પિન્હેને એરીજ ધૂન હતી કે જેને તેને પોતાને ત્યા જમવા મોકાવતો. પણ નાતગતની બીજી કાંઈ હિન્દુની હિંમત આ નિમનણ સ્ત્રીગરનાં થતી નહી કાગાભાઈએ આ હિંમત કરેલી ૩૧ નર્મના શ ૨ ધર્મ વિચારમાં તેન નામ હિન્દુ સ્ત્રીઓને છુટ આપતી તથા તેમના પોશા માફેરફાર કરવાનો હિંમત કરનાર તરીકે ખામ ગણાવે છે.

તે ગયચ ૮ દીપચ ૩૦ ન્યાશાગાના તથા નેશ ૧ એસોસિએશનની મુગની શાખાના મત્રી હતા લલાદ કોટો સ્થાઈ ત્યારે તેમાં આગેવાનીભર્યા ભાગ લઈને અને સુરત રાજ કેસ વખતે વકીલ તરીકે ઉભા રહીને તેમણે મારી લોખીતિ સંપાદન કરી હતી.

મુગાઈ મુગત અમદાવાદ વગેરે મુખ્ય શહેરોમાં થતી હીન આનના ભણકારા ગુજરાત કાઠિનાનાડના દૂર દૂરના ગામે મા નાગતા હતા અને ઠેઠ ઠેઠ સમાજો સ્થપાતી ભાવણા અપાના અને પુગતકા તથા ચોપનીના કપના મહીપતગમ ગળઓમાં પેના બ મ નડીનાદ વગેરે ગામેમાં પ્રાર્થનાસમાજની શા માઓ આપવાના ઉદ્દેશની કૃતા અને સુધાગનો જીવો અથગે સ્થગે રોપના.

વિભાગ ૨ નો.

સમુત્તો ધીરાનું ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયરનું.

—નર્મદા..

Let us attack, but let us distinguish. The characteristic of truth is never to run into excess. What need has she of exaggeration? Some things must be destroyed and some things must be merely cleared up and investigated. What power there is in a courteous and serious examination serious. Let us not therefore carry flame where light alone will suffice—Victor Hugo

વિભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું

પાછાં પગલાં ?

સુધારાના મહારથીઓએ ખુબ લાવણ્યો કીધાં, કાબ્યો લખ્યાં, વિવાદો કર્યા અને કેટલુંક નગદ કાર્ય પણ કર્યું, છતાં ૧૮૬૪-૬૫ના શેરમેનીયાના સમયમાં ગુજરાતમાં સુધારાનાં પૂર એક વખત ઓસરતાં લાગ્યાં. કરસનદાસ મૂળજીની સાથે નિડરપણે ભોજન વ્યવહાર રાખનાર કરસનદાસ માધવદાસ અને તેમની નાગર વાણીયા યાતિએ પ્રાયશ્ચિત કરી મૂછ નીચી તો શું પણ મૂળમાંથી કઢાવી નાખી. કરસનદાસ મૂળજીએ મહારાજ લાવણસ કેસમાં મહાન વિનય મેળવ્યો ત્યારે પણ કોઇ સુધારકોએ કે સુધારક સંસ્થાએ તેમને ગતહેરમાં માન આપ્યું નહતું. એટલે સુધારકોમાં ઉપર લખ્યો તે સમય પહેલાંજ શિથિલતા આવી ગઇ હતી એમ લાગે છે. તેનું એક કારણ એ હતી કે આ સમયના સુધારકોમાં કામ કરી દેખાડવા માટે તત્પર એવા તો માત્ર કેટલાક નાયકો જ હતા, ત્યારે તેમના સાથીઓનો મોટો ભાગ તો માત્ર લાવણીયા સુધારકોનોજ બનેલો હતો. જે થોડા સુધારક વીરો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દેશની સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ સારી કરવાની તાકાત ધરાવતા હતા તેમના મનમાં પણ સમાજનો સાંઘ નહોતો ત્યાંસુધી બહુ જોખમ ઉપાડવાથી લોભ નથી, તેનાં કરતાં તો સમાજમાં રહી સુધારો કરવો એ ઠીક છે.

એની જોગી માન્યતા ભગાઇ મેડી હતી ‘ તમે પાણીમા નો રોષ માનતા નથી તો સર્વનું કેમ પીતા નથી ? ’ એ પ્રશ્નના જવાબમા દુર્ગાગમ મહેતાજીએ કહ્યું હતું, આ વર્ષમા મારા લગ્ન થતી વેળા મારા મનમા એવું આવ્યું કે જેવો મારો વિચાર છે તેજ પ્રમાણે ધણુ કરીતે હું ચાતુ છું, પણ ખાવાપીવાનો મધો તોડીને જાતની બહાર નીકળુ પણ તે વેળા મારા કેટલાએક મિત્રોએ મને એમ કરવાની ના કહી ને કહ્યું જે તમારે મોટે મોટે ઘેર જોળખાણ છે તે તેના ઘરમા વગર અટકાવે જવ છો ને તેથી કેટલાએક જીવનુ કસ્યાણુ થાય છે માટે તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે ધણુ માણસોનો જથ્થો થયા વિના ઉતાવળ કરવી નહિ કમણા તો તમરે પોતાની જ્ઞાનમા ગી ઉપદેશ કરી લોકોની શુદ્ધિને પવિત્ર કરવી રહાગત છે ને જે એમ ધરજો તો આગળ જતે ધણુ જીવોનુ કસ્યાણુ થશે ને તમારા વિચાર પ્રમાણે મનને ને મને દાવમા હીઠ વાગી માટે જરૂર જેટલા હું પોતાની જ્ઞાતના ચાલ પ્રમાણે ચાતુ છું ’ આવી દલિલ ખીન્ત પગ અનેક અનુષ્ઠો કરે છે પણ તે ભ્રમમૂલક છે મહીપતગમ ભાઈએ ટીકા કરતા વખતુ છે ને પ્રમાણે મહેતાજીના જવાબી મારા મારા ધગના કેષ માણસો સુધયા નહિ ? અદિજ મહેતાજી અ ! તેમના જેવા સુધારકો રાજ ગમમોદનરાય જેવા ગયાળી સુધારકાથી જુદા પડે છે બગાળી સુધારકોએ નાતજનના મધનો તોડી નાખી પ્લાહસમાજની સ્થાપના કરી ત્યારે ગુજગતી સુધારકો મુખ્યત્વે પ્રગમત કેળવી રાકયા—જેના સુદ્ધ આપજો બોગવીએ છીએ—અ ! કામ તો પ્રમાણમા અસ્પ ગણાય નેડતું કરી રાકયા ?

૧ જ્ઞા મહીપતરાય પોતે પણ આવી મનોવૃત્તિથી મુખ નહતા

૨ નર્મદાગકરે “ધર્મ”વિચાર આ આયેડો ફાળવા આજ પરિસ્થિતી દરાવ છે “દા વિજયનને જયક ફેસવદ્રમેન અને દમની સુધારાવાળા મનેલા તે પ્રશ્નને કેટલાક જાતુ ચાલતુ કીયા હતા, ને દુષ્ટતાને પણ કમુ દત્ત કે જાનિને નુશ્વ મરજો છે મદિ સુધ સના સાધોએ ને જુદા પડ.

એમ માનતા હતા કે લોકો પૈકી કમાવાની ધૂનમાં લાગી નહીં છે
માટે સુધાગના કામો તરફ ઘણું આપના નથી પણ તેમને તે જૂલ
થોડા મમતમાં જણાઈ સુધાગકોમાં રાત નથી, તેઓ થોડી પુછાએ
ધણું દેખડે છે, કારણ જતા શૂનીય હોવાનો ડોળ કરે છે, આ
વગેરે મામલો કવિના મમજવામાં આવી હતી, પણ આમ જના
દિમનથી મદાર પડે તો આ સુધાગકો પણ ધણું ફરી શકે એમ
નર્મદાશકર માનતા હતા આ પછી થોડા મમરે એમને સાચુ કે
એમના પોતાના વિચારોનું જીવજરેવા દતા પણ એ જીવીજ
માનત છે

સુધાગકોએ જેમની આશા આપી હતી તેમજ કામ કર્યું નહતું,
તેમણે સદ્વિચારમાં જોડના જીવનો - શાંત્યો દત્તો તેટલેજો તેમજો
જીવનો તે કામમાં દત્તારી શક્યા નહતા, જતા સુધારો નિષ્ફળ પણ
ગયા નહતો અને તે પછી પણ જાગ્યો નહતો. નર્મદાશકરે પોતેજ
કેણું કર્યું છે તે પ્રમાણે સુધાગકોનું જમા પાસુ તીએ પ્રમાણે હતું
૧ બેકો એકજ મળી મ...ગીરૂપે વિચાર કરતા રહ્યા

૨ હોળી પ્રમગે મોસાતા અપશબ્દો અને લમમાં ગવતા

૩ ટાણુનો ચાલ ઓઠો થયો

૪ પડેશગમન વિશે મોઘાણુ લખાણુ, અને કેવું આચરણ થયું.

૫ વિધવા વિવાદ વિશે લોકમન કેળવાયો

૬ વસ્ત્રવપયના ગોમાઈઓના ગોપાળા ગાહેર દયા

૭ જાતિ જલન તે કરવા જોઈએ એવી ચચાં પણ થતા લાગી

૮ દેશી ગાજ્યમાં સુધાગ થતા જોઈએ એમ પણ કહેવાયું.

૯ ધર મમાગમાં થતા જોઈતા સુધાગ વિશે ખૂબ ઉદાપોદ થઈ

૧૦ કેવળી અને માદિત્યની રૂઢિ થઈ

૧૧ કામા લગ્નજગ એકે એક વિગતની ચચા થઈ હતી જોકે

પ્રમાણમાં કામ ઓછું થયું હતું

મકરણ ર જી.

રક્ષકમત.

Western civilisation, however valuable as a factor in the process of mankind, should not supersede, much less be permitted to destroy, the vital elements of our civilisation.

—Sir Asutosh Mukerji

“મૂળતઃ જ્યાર નથી નવો રગ વધતો એછો ભજે, રૂપાતર પામતી સ્થિતિમા ધોરણ મધાય નહિ, માટે છે તેનું રક્ષણ કરવું ને રક્ષણ કરતા તેને સમજા કરવું એજ દેશ જનતાને—દેશાભિમાનને—આર્યભિમાનને—ધ્વજનારા આર્યપુત્રોનો ધર્મ છે. નિઃસ્વેચ્છ પણ અમારું; અમે અમારું ગૃહસ્થાત્રમ સ્વરૂપ આદર્શ થયેનું ને નેને બદલે નવું સ્વરૂપ જોવાને ઇચ્છતા નથી. યુરોપની વિદ્યાનીતિને અમે માન આપીશું, પણ પૂછશું નો અમારીજ વિદ્યાનીતિને; કાળા બૈરીઓ માણુ લગાડવાથી ને વઆલકારથી ગોરી થનારી નથી, પણ તે બહારના કાળાપણામા અંદરનું ગોરાપણું દેખાડે તેનું અમે ઇચ્છીએ છીએ.”

“નર્મકવિના” અને “નર્મગદ્ય” ના લખાણોથીજ કવિને ઓળખનાર આ શબ્દો નર્મદના હોય એમ માનેજ નહિ. પણ “સમય એજ રહે છે અસામય.” કાવ જગવાને યુગ્મસુ દેશાભિમાની કવિને ચિંતનશક્તિ ધર્મરક્ષક જનારના આ ચમત્કાર વિશે થોડો

ઉક્લેખ કવિચ્છવનમાં અગાઉ આવી ગયો છે એટલે અહિં તે વિષે
 હુંકમાં જ લખીશું તો જસ થયે.

નર્મદાચંકરે સુધારાના કામમાં આગેવાની બરોબર લીધો હતો.

તેમણે લોકોને સુધારાના કામમાં ઉત્કેરતાં
 સુધારા વિદુદ “ચાહોમ કરીને પડો ફનેહ છે આગે ” એવો
 પેશકાર લુંસાંબરો ‘બોધ’ આપ્યો હતો. તેજ કવિએ

“રાજ્યરંગે” લખવા માટે જગતના જુદા જુદા

દેશોનો ઇતિહાસ વાંચ્યો ત્યારે તેમને પોતાના વિચારો ઉતાવળીયા
 અને ઉઝાંઝળા લાગ્યા. વળી તેમના બોધથી જ્યારે જુના મતના
 લોકોનાં મન ધણાં ઉત્કેરાઈ ગયાં હતાં, અને તેમની શુદ્ધી જોખમમાં
 આવી પડી હતી, ત્યારે ફક્ત પહેલવાન કરસનદાસ આવેજ તેમના પક્ષમાં
 ઉભો રહ્યો હતો. આ પહેલવાન જાવાના આહુત્યની ખ્યાતિ ને
 સમયે સમસ્ત ગુજરાત તથા સુખદમાં ફેલાઈ હતી. જ્યારે નર્મદા-
 ચંકરની પડખે કરમનદાસ જાવાને જોયો ત્યારે જુના પક્ષના
 શીડીઆઓએ રોકિલા પુરજીઆઓ કરી ગયા, અતે કવિની સામે તે
 આંગળી પથ્થુ ચીંધી સક્યા નહી. પણ આ અનાવધી કવિનો સુધારાપક્ષ
 પરનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો. ધીરે ધીરે કવિના વિચારો ફરવા લાગ્યા,
 અને ૧૮૮૦ થી તેમણે નવીન સ્વપાયેસ આડવાડિક પત્ર “ગુજરાતી”માં
 “સુધારો પડી જાંઓ ” “ સુધારો ૨’ ૨’ કરે છે વગેરે વિચારપૂર્ણ
 લેખો લખવા માડ્યા. “બો આર્” જેવા ઉજળની શૈલીમાં લખાયેસ
 લેખોએ લોકોમાં ભારે સંક્ષોભ ઉભો કર્યો. કવિના આ કંવટના વિચારોનો
 સંમલ કરી “ધર્મ વિચાર” એ નામનો ગ્રંથ જદાર પાડવામાં
 આવ્યો છે. તેને મણિલાલ નસુભાઈ વગેરે ભારે મન આપતા

સુધારાની પ્રવૃત્તિ તથા બિવિધ વિષે ઉપસંહાર કરતાં કવિએ
 આ પુસ્તકમાં લખ્યું છે, “ સુધારાએ ઘણાકનાં મન દોદરૂં ટીધાં
 ને ફટલાકને ફટાડ્યાં. પણ હવે ને ચોતે જ દોદરૂં થયો છે ને ફાડી

આખે જુએ છે તેણે જુદિયાંયત્ય, પૃથ્વીસકિત, માહસત્તિ
 દેખાડના છે, પોતાના નિમિત્ત અચવિદ્યા કેટલીક જાખવી છે વળી
 તેના કર્મમાથી કેટલુંક સાર રૂપ લેવા જેવું છે-દુકામા તેને
 પોતાને તો લાભ ન થયો પણ તેના સત્વનો જોઈતો ઉપયોગ થાય
 તો ખરે મોટો લાભ થાય મડળને માટે, હરે ગુજરાતી સુધાગરે
 પોતાને જુદો ન કહેનાડતા મહામડળમા મળી જવું, સ્વધર્મ ઉપર
 સ્થિત વધારી ને અત્ય સતોષ મર્યાદાએ ઉઘોગ કરના જુસ્મા ત્યાથી
 ફરી ગણો, મારો પડ્યા ધરથી, ઉઘમે છે સિદ્ધિ હારે તેને
 હરિમળો, નીતિએ નારાયણ વસે સાથે લક્ષ્મી સપે જ પ પાપે ક્ષય
 ને ધર્મે જય "

સ્વ મનસુખગમ તો પ્રથમીજ કાર્મિક આગ મતના હતા કવિ
 નર્મદાશકરે કહ્યું કે ગુજરાતમા મારી પાછી રક્ષકમતનો સાક્ષર
 મથન કરશે તેવા સાક્ષર મણિલાન નજીભાષ યથા દલપતગમ અને
 નર્મદાશકર પત્રીના યુગમા થયેલ મહાન ગુજરાતી નિકાનો મણિલાલ
 અને ગોવર્ધનગમ મન્ને સગ્ગ્રહ મતના હતા સુધારક " શબ્દ
 નો જો આપણે સકુચિત અર્થ દરીએ તો તે શબ્દ આ મન્ને
 ગૃહસ્થોને લાગુ પાડી શકાય નહી પણ તેને જહોળા અર્થમા લઈએ
 તો આ મન્નેને ' સુધારક ' નું નામ આપી શકાય

તે વખત સુધાગની નિરૂદ્ધ લડત ચવાવનારાઓની નોંધ
 ' સુમોષ મિતામણી ' ના ક્તા નલ્લતમ પોપટભાષએ મહીપતરામના
 મૃત્યુ નિષેની કવિતામા 'જુદિપ્રકાશ'મા લીધી છે

નર્મદ, મનસુખ, મણિ ગદુનાલા, ગુજરાતી,
 ગોવર્ધન વળી ગુપ્ત લડે, યદ્ય રક્ષક સાથી
 તેથી સુધારો થયો, જરા જખમી મુનર્ધમા,
 રક્ષક મત જગવાન, હુમ્મો નડીવાદ સુરતમા ૧

નર્મદાશકુના સુધારા વિરૂદ્ધના લખાણોની સામે મુદ્દ ૨૨૫૪ માટે ગુજરાતીના અધિર્ણતએ નવલરામને નિમત્રણ આપ્યું અને તેમણે તે સ્વીકાર્યું તે માટે ' સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન ' નામનો અતિસરળ વિચારણીય લેખ તેમણે પ્રૌઢ શૈલીમાં શરૂ કર્યો, પણ તે પૂર્ણ થઈ જાય ત્યાં સુધી નવનગમ જીવ્યા નહીં આ અપૂર્ણ લેખ નવન ગ્રંથાવલીના પહેલા ભાગમાં (શાળાપયોગી આવૃત્તિ) મૂકવામાં આવ્યો છે તેને માટે કરી રાખેલ દિપ્પલમાં નવલરામને લખ્યું છે - ધ્રુવેદીના દહાડે ઘેગમાં એકાં થઈ ફરનાર ભાડ બોલવાનો પક્ષકાર કરનાર નવા B A સુધીના માસ્તરો નિકળ્યા છે સુધારાનો મદ મદ પણ સતત પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે પણ તે દેશભળને પ્રતાપે સુધારાગાથાના જોરથી નહીં ' સુધારાનું જગ નરમ પડ્યું તેનું કારણ ડુનિયાથી અજ્ઞાન રેશી વિદ્યાથી અજ્ઞાનતા અને અભિમાનની મૂર્તિ જેવા જીવાનીયાઓ તેમાં દાખલ થયા અને તેમણે ધર્મખડન મઘપાન નગેરે ની મુધાગની આબરૂ ખોધ તે છે એમ નવનગમ માને છે તેના બે ફાટાઓ નવનગમે દર્શાવ્યા છે

૨ અમલાવાદી ટાહેલા ખોગ નીત ખરી પણ ડોગ પણ ખરી ગુજરાતી માઈ જોનેના પણ કુવાના દેડન નાહાડાપાહાડ અધ

' સુગતી ભરૂચી રવરુદી નીતનો બધે કે લાજ નદિ માધારણ અમેજી ભરેલા ગમ લીન પ્રેમ જ હર્ષાખોર પત રાજી બ્યભિચાર ગજકટાપકે પાચાબની વિચિતતા

ગુજરાતમાં આર્પત્તનું અભિમાન જાગૃત થયું અને જુના પંથોનો ગજકટો વાગવા માંડ્યો તે આખા ભાતવર્તના જરસાતા ચાતાવજણનું પગિજામ હતું પરમ સાધુ ગમકૃષ્ણ પરમદમે મેકમ મૂસર જેવા વિદ્વાન મુરોપિયનને પણ પોતાની સાધુતાથી મુગ્ધ કર્યો અને જગાળામાં પસરતા પાશાત્મ જડવાદની સામે પ્રચંડ જગ ઉમ્મ

કયુ. ૧૮૭૫ માં રાષ્ટ્રીયન મન્દારી મેડમ જ્યોતેશ્વરી તથા અમેરિકાના ગૃહસ્થ કેનલ આર્કાટે મદ્રાસમાં અઘાર મુકામે યીમોસોરીકલ સોમાયટી સ્થાપી. અને આપણા પૂર્વજોને માટે આપણા કેળવણેલ વર્ગના મનમાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરાવવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. વળી ચીકાગોની મર્વધર્મ પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદે મેળવેલ માન તથા અમેરિકા અને યુરોપમાં ભાષણો કરી તેમણે જમાવણ પ્રતિષ્ઠા તથા મેળવેલ શિષ્યોથી હિંદુઓના મન પર સ્વધર્મ મુંઝવી ઘણી પ્રમત્ત અમર થયું.

સુધારાની પ્રવૃત્તિને ધક્કો પહોચાડનાર એક ખીજું કારણ રાજકીય જાગૃતિ હતું. ન્યાયમૂર્તિ કાશીનાથ ત્રિપાઠી તેવંજે મુંબઈમાં એક ભાષણ કરી એમ મત દર્શાવ્યો કે ‘ મસાર સુધારાની પ્રવૃત્તિ કરતા હાલમાં આપણા દેશને રાજકીય પ્રવૃત્તિની વધારે જરૂર છે. ’ રાજકીય સુધારો પહેલો હાથ ધરવાના પક્ષમાં એને Line of least resistance એમ નામ આપ્યું હતું. આ, દેશમાં પ્રમત્ત રહેલ મામાન ત્રિયાગનો, પડ્યો જ હતો. લોર્ડ લીટનનો મરકાટે કોડો પર એક પછી એક અન્યાયો કરી પ્રમત્તમાં રાજકીય અસતોષનું ખીજરોપણ કયુ. લીટનની પછી ‘ પ્રાત.-સ્મરણીય ’ રોપન હિંદુસ્તાનના વાર્ષિકરોપ તરીકે આવ્યો. અને તેણે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપીને તથા ખીજા અનેક લોકો દ્વારા કામ કરીને દિલ્લા કોડોના હુકમ જીતી લીધા નો પણ તેના મમતમાં ફાગનગી કાપદામાંથી કાળાગોરાનો બેડ વાદી નાખવા માટે ધારામત્તમાં ગળુ કરવામાં આવેલું ‘ ઇન્ફર્મ ’ મીત્ર એ ગયો. ઇન્ડિયનોના વિરોધને લીધે પસાગ વમ સકયું નહી, નેથી પ્રમત્તનો અમતોષ વધ્યો. ૧૮૮૫ માં ઓક્ટોબરિયન લ્યુમ, વીલીયમ વેડર્નર્ન વગેરે અંગ્રેજો તથા દાદાભાઈ નવરોજી, બદુદ્દીન તૈયમજી, યોમેશચંદ્ર બોનર્જી વગેરે દિલ્લી ગૃહસ્થોએ મળી ‘ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા ’ (Indian National Congress) ની સ્થાપના કરી. તેમાં ચનાં વર્ષોવર્ષનાં ભાષણોથી ભારતીય પ્રમત્ત જાગી

હી, અને પોતાના હક્કો માગવા માટે તત્પર થઈ મમારસુધારો અને રાજકીય સુધારો જાતેની દેશને જરૂર છે એમ બહુખબર આગેવાનો માનતા હતા તેથી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની માધેજ દર વર્ષે હિંદી સસાગસુધારામમાજની મેડક થતી પણ પુનાની મહાસભા વખતે સ્વ લોકધાન્ય તીર્થ તથા નેમના જુના મતના માથીઓએ મહામહાનો મડપ મસાગ-સુધારા-મમાજ માટે શાપરવા દેવાની ના કહી આ પ્રમાણે મમાગ-સુધારો રાજકીય સુધાગો વિરોધક છે, એવી માન્યતા ગાખનાર વર્મનું અસ્તિત્વ મદાર આજુ ૩

કેવાક જુનાનીઆઓ સુધાગનું ગદસ્ય મમજના રિતા માત્ર પરદેશીઓની વાનગ્યાહી નમન મજામાજ કૃતકૃત્યતા માનતા હતા, તેઓએ સુધાગકોના નમૂનારૂપ ગણી ફેટતા લેખકો આ મમયે સુધાગની ટીકા કરવા લાગ્યા એક જણે રખુ

સતો સુધારે શું કરું, કરો જોજો વિચાર કે
માડી દશા થાય દેશની ક્યા કરીએ પોકારે,
ધર્મ જન છે દોન વામનો કે, રોજે મોની મણુ કે
સર્મ ગદી નથી આખનો મર્મ પહોંચ્યો મમાજુ કે ૧૪
ત્યારે ખીજએ ગાયુ—

મધગે જવાના સાધોમા મુખ્ય વસ્તુ આદર્શી
ધડીયામ અરમા કુરાય ટોપી ઠડી જીતેએ નાહલી,
રટાકીમ ચાલી દાદ ચાલી ખાતનામા ખાલી
પ્રમાદ વખતે પ્રેમથી એક દામે આમજ પાલી ૫

૩ નમદે અનાક આવેજ અભિપ્રાય દર્શાવે—

‘તીસ વરિા નનુમવ કહે છે કે સુધાગનું દેશાભિમાન તે સ્વદેગે ધર્મ-નીતિ-તીતિ વિષે દેગી સમસનું જલુ કાગનું જે કામ પ્રમાણ અભિ માન તેને નીંદી નિર્મૂલ્ય કરવાને મથન કરે છે.

—અમ વિચાર

૮ ફેરાવ ફૂતિ, ક્યા ફેરાવવાલ દરિયામ જલ

૫ જમાનાપરીઓ-કાંઈમંથી પુ જમાલમે કરમમાડી(સીવાકુર પ્રાધીયા))

આવું આવું લખનારામાના કેટલાક તો દેશહિત હોયે હોવાથી જીવાનીઆઓએ કરેલી માડી દસા માટે ખરેખરેજ ખરખરે કરતા હતા; પણ મોટા ભાગના માણસો તો આવું આવું લખી પોતાના નિંદા કરવાના સ્વભાવનું, ઇર્ષ્યાનું અને મિથ્યાલિમાનનુંજ પ્રદર્શન કરતા હતા. પારકી નિંદા અને પોતાના વખાણુ માલગવા સૌને ગમે છે. તે પ્રમાણે આવા લેખો પ્રગમમાં હોસે હોસે વંચાવા લાગ્યા. તેથી કહેવાતા સુધારકોની નિંદા કરનારા અનેક નાટકો, નવલકથાઓ અને કાવ્યો લખાવા લાગ્યાં. “ ગુજરાતી ” જે સરસ્વાતથીજ સુધારાનું વિરોધી હતું તેણે સુધારકોની આવી નિંદા કરનારી કેટલીક માણુ વાર્તાઓ આપી હતી, અને પાઠગથી તે પુસ્તકાકારે બહાર પાડી છે.^૧

સુધાગની દ્વિસચાલની જેવી જોઇએ તેવી અમર પ્રગ પર ન થઇ તેના ધરણોમા ઐતિહાસિક પદ્ધતિની ખામી એ એક મુખ્ય કારણ છે. જે પ્રાચીન રોતરિવાજો વિષે સુધારકો દીકા કરતા હતા તે વિષે તેમને બહુજ ઓછુ જ્ઞાન હતું. પ્રગના કયા રિવાજો ખરાજ છે અને તેમા કેવા કેવા સુધારા કરવા જોઇએ તે વિષે તેઓને કીક ખ્યાલ હતો. પણ પ્રગના રોગની ઉત્પત્તિ થાથી થઈ તેની માહિતી તેમને ન હતી. અને તે મેળવવાની ઇચ્છા પણ તેમનામા ભાગ્યેજ દેખાઇ છે. આજપણ, વૃદ્ધરિવાજ, રૂઝુઆત વૈધવ્ય વગેરે ડુગ્ગિવાજોની ઉત્પત્તિ શાથી થઇ તે વિષે શોધખોળ કરવાની ખામ જરૂર છે જ્યાસુધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આપણી આખી મમાજનો અખનામ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી

૧ આજકાલનો મુધારો કે રમણીય બચકરના ?

વીવાચની વિલાસમા ફેશન બા, ખવાચ.

નવો જમાનો અમૃત કે ઝેર ?

એમ. એ. બનાકે કયુ મેરી મીટી ખસબજી ?

તેમા કરવા જોઈતા સુધારા વિષે અથવા આસ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ ઉત્તરો
 વિષે જે કંઈ રીતે કહી શકાય નહિ આપણી મમાજ એ હમરો
 વર્ષોની પેદાશ છે. અને જે અનેક માગ તથા નગ્મો તત્વા મળ્યા
 સુધાઈને રહેના છે તે મદ્યોને માથવીને ખરાબ અગોને દૂર કરવા
 માટે ઉત્સાહના જોટીજ મહાનુભૂતિના જગ છે સુધારકોમા ઉત્તમા
 હના પ્રમાણમા વિચારનો ઉડાછ ન હતી તેનું એક માફ દૃષ્ટાન્ત
 આપીશ હોપવાચનમા ગાના રચનાગચોમા ધણાખરા સુધારકો હતા
 છતાં મહીપતગમ દનપતગમ અને દુર્ગાગમ મહેતાજીના હાથે રચા
 થેલા આ પાકક પુસ્તકોમા સુધારના વિરોધી કાચો શાખન પ્રવામા
 આવ્યા છે. મ ની મોની મુમયની ખાગ મચ્છા પામ, 'વાડા
 માથી પાકુ એક છુટ્ટ ચંદને નાકુ છેક" અને 'એક 'અડપનો
 છોકરો જીવો જેનું નામ, ' એ નવું કાચો વર્ણ છે કે જેઓ સ્વતંત્ર
 થવા ઈચ્છે છે તે નાશને માર્ગે જાય છે માનીનું મચ્છુ ગાનું કશું
 ન માની ઉડ્યુ નો ઉના માણીના પ્રેમમા પડી જાયો મુતુ, તાજા
 માથી નાઠેલું પાકુ નાનના મ્હોમા પડો નાચ પામ્પુ, અને હોમાના
 ખૂન ખાડામા ચરમા નહિ ચઢાવી તપખીગની જાનવી જોવા જોડી
 જગેક જીભમાટ્ટી. તૂમ કરવા જતા જીવાનો ખરાબી થઈ આવી
 આવી કવિતાઓ શીખેલા બાળકો નાનગતનના મધને કઈ ગાન
 તેડવાના હતા ? અને મમાસુધારના માર્ગમા નિડપજે રી ગો
 ધુમનાના હતા ?

અને ૧૮૫૦ પછીથી સુધારામા સુધારાની પ્રગતિ મે માર્ગે
 ચાલી જુની પદ્ધતિ પ્રમાણેના આગળ ચળાવેલા
 સુધારાના એ માર્ગે સુધારકોમાની કેટલાકની ઉત્તગચ્છાનું માર્ગ
 આ અમલ દરમિયાન થયું છે તે મિરાષ
 આ વર્ષમા મળાવવા વાપક નામો નાચકર ઉચ્છિસાચકર, દર
 મોરિદામ કાગવાળા મમજીમાઈ અને નગમિદગારના છે મગ્નક

સુધારા પદ્ધતિમાં ગણાવવા લાયક નામો મણિલાલ નળુભાઈ, ગોવર્ધન-
રામ ત્રિપાઠી અને અંગાલાલ સાકરલાલનાં છે. આ ગૃહસ્થોએ કરેલાં
કાર્યો નિવાય આ સમય દરમિયાન અનેક સ્થળોએ અને પત્રો મારફત
સુધારાનું કાર્ય ચાલુ રહ્યું હતું. તેમાં અમદાવાદની સંસારસુધારા
સમાજ, અંધુ મમાજ, તથા ચનિતા વિશ્રામ અને મુંગાઈનાં ગુજરાતી
હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, ભગિની મમાજ, ચનિતા વિશ્રામ અને સેવાસદન
આમ ગણાવવા યોગ્ય છે. આ સમય દરમિયાન સમતિવચનો કાયદો,
રૂપમાનાઈ કેસ, આર્યનબંધનહટ્ટ અને વર્ણાંતર લગ્ન માટે સરકારી
ધારાસભામાં રજુ થયેલા ખરડાઓ એ મુખ્ય બનાવો બન્યા છે.
નામદાર ગાયકવાડની નરંગરે આગલગ્ન નિષેધ, કન્યા કેળવણીનો
ફેલાવો, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને ફરજિયાત કેળવણીના વિષયમાં
પ્રથમનીય પ્રયત્નો કર્યા છે. તે રિવાજ ખામ નોંધ લેવા લાયક વાત
એ છે કે જુની જુદી સાતિઓએ પોતપોતાના મંત્રેણનો ભરી
કન્યાવિકલ્પ, આગલગ્ન વૃદ્ધ લગ્ન, નાતવરાનાં વધારે પડતા ખર્ચ
વગેરે અનાચરો બંધ કરવાના અને કેળવણી ફેલાવવાના હંગામો કર્યા;
એટલુંજ નહીં પણ તે ઠરાવાનો અમલ કરવા માટે પણ બનતા
પ્રયત્ન કર્યા.

મણિલાલ નળુભાઈ, અંગાલાલ સાકરલાલ વગેરે ગૃહસ્થોને
સમાર સુધારાના ધણા અશે હિમાયતીઓ ગણી
સુધારાની પદ્ધતિઓ શકાય. તેમના અને જુના મતના

સુધારકો વચ્ચે, કરવાના સુધારાઓ કરતાં
વધારે મોટા વાંચો પદ્ધતિ મંજૂરીનો છે. સુધારાની પદ્ધતિ
મંજૂરી મનભેદ હોવા છતાં આ મર્મને સુધારકોએ પોતાના મંડળનાજ
મણવા ભેષ્યે. પણ દુર્ઘાગ્યે જૂનકાળમાં મોટેભાગે આમ માનવામાં
આવ્યું નથી. આગલગ્ન નિષેધ, કન્યા કેળવણી તથા સ્ત્રીઓની ઉત્તરિ,
ચાનિવરા ઓછા કરવા, પરદેશ ગમનની રૂટ વગેરે સુધારાનાં કાર્યો

method for a third, and the legislative method may be the final solution of a fourth reform. There may be all these different lines not parallel but tapering towards one point in the end; but till they meet we must work together separately."

"હિન્દુસ્તાનમાં સુધારના પ્રયામ જે રીતિઓથી થાય છે તેમાંની એક તે જાંડની પદ્ધતિ છે, તેમાં આપણે ધર્મને આધારે રચેલી નથી મંથામાં જઈ બેસીએ છીએ, અને તે પાયા ઉપર મમાજની નથી ઘટના ચોજરામાં આવે છે સુધારો મખમ કરવાની એક ખીજી રીત એ છે કે સુધારા માટે નાતનાં અધાગણોનો ઉપયોગ કરવો ત્રીજી પદ્ધતિ એ છે કે ધર્મના આચારો પાસે જવું અને તેઓ ઉદાર હેતુથી પ્રોત્સાહિત થઈ દેશમાં મર્દન કરે તથા આપણને શુદ્ધ કરે અને તે સાથે પોતાને પણ શુદ્ધ કરે એવો પ્રયત્ન કરવો. ચોથી પદ્ધતિ એ છે કે સુધારાના અમુક વર્ગો માટે લોકો પાસે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડાવવી પાચમી રીત ન વાવડાની મદદ લેવાની છે અને તે મૌધી ઓછી પસંદ દેવા યોગ્ય છે. પણ, આ પદ્ધતિઓમાંની કોઈ પણ પદ્ધતિએ સુધારાનો પ્રયામ કરવો હોય તો આપણે મર્દને સાથે મળી કામ કરવાની આવશ્યકતા છે. આપણે ઓછામાં એ. છું વર્ષમાં એકવાર મળવું જોઈએ કે એક જીમના અનુભવનો અને તેટલો જ્ઞાન લઈએ અને એક જીમને મદદ કરીએ અને સમભાવ દર્શાવીએ. પરિપક્વમાં આવી આપણે એકઠા થઈએ છીએ તેવું આ કાગળ છે. અમુક સુધારાના માટે જાંડની પદ્ધતિ, સૌથી વધારે યોગ્ય હોય, અમુક સુધારા માટે પરપરાથી ચાલતી આવેલી સરથાનો ઉપયોગ કરવાની પદ્ધતિ મૌધી વધારે યોગ્ય હોય, અમુક સુધારા માટે કાયદાની પદ્ધતિ એજ છેવટનો ઉપાય હોય. એમ જુદા જુદા સુધારા માટે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ અનુદ્રવ હોઈ શકે છે. એમ અને

કે બધી પદ્ધતિઓ હજી અદ્યતન રહે એવો સમાનનર લાંડીભાઈ
સરખી તથી, પણ આખરે એક મિંદુએ આવી મળે એવી અર્થ.
નિકળતી આકૃતિમાં આવેલી છે; પણ તે એકઠી આવી મળેલાંતુથી
દરેક પદ્ધતિ પ્રમાણે લુદ્ધ કાર્ય એક સાથે કરવું જોઈએ." [જ્ઞાન મુધા
૧૯૦૮]

સ્વ. રાનડેએ ઉપર ગણાવેલી પાંચ પદ્ધતિઓમાંથી બેડની
પદ્ધતિનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં કરવામાં આવ્યો નથી એમ કહેવું
જોઈએ. જંગાળમાં જાહસમાજની સ્થાપના ધાર્મિક અને સામાજિક
મુધારા માટે કરવામાં આવી હતી, અને તેનું મુખ્ય પરિણામ તે
પ્રાતમાં આવ્યું છે. આપણે ત્યાં જાહસમાજના અનુકરણમાં પ્રાર્થના
સમાજ સ્થાપવામાં આવી છે, પણ તે માત્ર ધાર્મિક મંસ્થા તરીકેજ
કામ કરે છે. જેવી રીતે સ્વામીનારાયણ જેવા સંપ્રદાયને માનનાર
માણસ નાન મનના બંધનો પાછી થકે છે, તેજ પ્રમાણે પ્રાર્થના-
સમાજના સંબંધમાં પણ આપણે ત્યાં બંધન છે. જ્યાં પ્રાર્થના-
સમાજે સમાજ મુધારાની જાવનાઓ પ્રકાશી છે એ સત્યનો અંદાજ
સ્વીકાર કરવો જોઈએ. સ્ત્રી સન્માન, સ્ત્રી કેશવંશી, અત્યંતજેદાર
વગેરે દિલચાસોને પ્રાર્થના સમાજે અપનાવી લીધી છે અને આ
રીતે સમાજમુધારાના કામમાં તેણે અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે.

સ્વ. રાનડેએ ગણાવેલી બીજી પદ્ધતિઓમાંથી જ્ઞાતિ મારફત
મુધારા કરવાની રીતનો ગુજરાતમાં સારી રીતે ઉપયોગ થયો છે.
આપણે ત્યાં સંસ્કૃત અને ઉચ્છેદક એવા મુધારાના બે માગો ગણાય
જે તેમાં આ જ્ઞાતિ જાગવીને અને જ્ઞાતિ મારફત મુધારો કરવાની
રીતને સંસ્કૃત મતની રીત કમી સકાળ ઉચ્છેદક માર્ગવાળાઓએ
સરકારની મદદ લેવાની પદ્ધતિ જુના વખતથી સ્વીકારી છે. સ્ત્રી
ધવાની બધી, વિધવા પુનર્વિગ્નનો કાપદેસર સ્વીકાર અને "એજ એજ
-કન્વેન્ટ બીજી" વખતે આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

જાતિ માગ્ધત સુધાગ ટરનાગઓ આચાર્યોની મન્ન વારંવાર સ્તીકારે
 ડે. ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનો ઉપયોગ તો મગ્ધક અને ઉચ્છેદન બન્ને પ્રકારના
 સુધાગકો કરે છે

એટલે રક્ષક અને છેદક એવા આપણા પ્રાતમા સુધારાના જે
 એ બે પડ્યા તેમા આ પાચે પદ્ધતિઓનો સમાવેશ થાય છે આપણા
 પ્રદક સુધારકો પોતાના અભિપ્રાયોને આચારમા ઉતારવા તત્પર હતા
 પણ પ્રતિકુલ સંયોગોને લીધે ને તેમ કરી શક્યા નહિ ખરા સુધાર-
 કોની સખ્યા બહુ નાની હતી એટલે ગમે તેટલો જુસ્સો છતાં તે
 જુદી મમાજ સ્થાપી શક્યા નહિ. આપણામા શરૂઆતમા " વીમે
 ધીમે સુધારાનો સાર " અને " વા ટોમ કરીને પડો " એવા જે
 બેદો હતા તેમા પદ્ધતિ મળધે બેદ ન હતો, પણ માત્ર ગતિ વિષે
 જ મતભેદ હતો. પણ રક્ષક અને છેદક એવા જે તદ્દારનો
 પડ્યા તેમા મૌનિક બેદ હતો. હિંદુ મમાજના મદશે, હિંદુધર્મની
 ઉન્નત લારાઓ એ મર્વ જાગીને સુધારો થવો જોઈએ એવો
 સમજક મતનો અભિપ્રાય હતો કયા અશોને સારા ગણાવાએ વિષે
 મગ્ધકોમા પણ મતભેદ દેખાય છે કોઈ જાતિવ્યવસ્થાને સારી માને
 છે, કોઈ આગળ વર્ણુ રાખવાની હિમમ્મન કરે છે, કોઈ રોટી વ્યવ-
 હાર ત્યા કન્યા વ્યવહારની દિમાયત કરે છે વગેરે, છતાં રક્ષક અને
 છેદક મતને તદ્દારન સ્પષ્ટ છે છેદકો હિંદુ સમાજને સુધારવા માગે
 છે, અને તે માટે તેના ગમે તેટલા પ્રાચીન અશોનો નાશ કરવો
 પડે તેની તેમને પગવા નથી રક્ષકો પ્રાચીન મગ્ધો જાગીને થઈ
 શક તેટલોજ અને તેવોજ સુધારો કરવા માગે છે

૭ " આપણો સસાર એટલોજ સુધારો માન ૩ કે જે જે લાવનાઓ
 અત્યારે પથ, સપ્રદાય, ધર્મ, નાન, બન, કર્મ ક્રિયા, ઈત્યાદિમા રહેલી છે.
 તેમને તેમના પૂર્વના શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપર લાવળી. એમાજ આપણ અને સર્વનું
 કલ્યાણ છે." મહિલાલ.

છતાં અર્ધ-એક અમત્વની જાગતનું ફરીથી રપટીકરણ થતું
જોઈએ. છેલ્લા પશુ આચારમાં તો જોડુંજ ઉતારી શક્યા છે. એટલે
એમ કહી શકાય કે રક્ષકો આચારી શકાય એટલુંજ જોડવા અને
વિચારવા માટે છે; ત્યારે છેલ્લા કહે છે કે વચન અને વિચારમાં
પશુ શા માટે દારિદ્ર્ય રાખતું? ધારો કે આપણે હાલ આદર્શને
પહોંચી ન શકીએ તો પશુ શા માટે આદર્શો ઉન્નત ન રાખવા?
આદર્શો મહાન હશે તો કાંઈ કાળે કાંઈને કાંઈ તેને પહોંચશે. અને
તેમની આ ભાવના કેટલેક અંશે સિદ્ધ થતી હાલ દેખાય છે.
વર્ણાન્તર લક્ષો અને વિધવા વિવાહની ગુજરાતમાં હાલ જે કાંઈક
છત દેખાય છે તે આ છેલ્લે મતના સુધારકોનાં ઉપદેશને ધણે અંગે
આભારી છે.

હવે પછીના સુધારાનો વિચાર સુધારાની આ બે પદ્ધતિઓ
લક્ષમાં રાખીને કરીશું.

શાંતિ મારફત સુધારો કરવો એ પશુ અમુક અંગેઓમાં ઘટ છે
એમ સ્વ. રાનડેના સખે પાછળ દર્શાવ્યા
શાંતિ મારફત સુધારો છે. શાંતિના લોપની જરૂર નથી પણ તેમાં
સુધારો થવાનીજ રીત જરૂર છે, એમ માન-
નારા અનેક શિક્ષિત જનો ગુજરાતમાં છે. રા. આનંદરાવે કુદ
લખે છે “સર્વ અંલકાર વસ્તુતઃ સૌનુંજ છે. સર્વ શાંતિ વસ્તુતઃ
મનુષ્ય આત્માજ છે, એ સમજણ ખરી; પણ રાષ્ટ્રીય ભાવનાની
ભટ્ટીમાં સર્વ જોડેને જોગાળા નાખવા એટો મને પાતતાલીના લાગે
છે..... સ્વયંત ઉચ્છેદ પદ્ધતિએ પણ આપણા કાર્પમાં ઘટ પદ્ધતિ
નથી. ખરું કર્તવ્ય શાંતિના લોપનું નંદિ પણ તેને રાષ્ટ્ર દેરીને ચરણે
ચડાવવાનું છે.” આ મતને ધણું દેશી, વિદેશી વિદ્વાનોનો ટેકો છે.

સર હેત્રી કાઠન જેવા હિંદુસ્તાનના પગમગિન અગ્રેજો વખતુ છે, કે
કે શાંતિ વ્યવસ્થાએ જૂતકાળમા હિંદુધર્મની ઘણી સેવા બખાવી છે
તેને મૂળથી ઉખેડી નાખવી એ અતકન છે અને તેમ કરવા જતા-
અપકર પરિણામો આનસે કેટલાક આમ માનત હોવાથી અને
બીજા અનેકે જુદા જુદા વાગણોથી શાંતિમાગફત મુધાગે કરવાનો
પ્રયાસ કર્યો આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પણ વણી જરૂરની છે દિ. ના
અબાલાલ માકગલાલે ઈ મ ૧૮૭૪ની જાહેર પ્રવૃત્તિઓનું મિહાવ
લોકન કરતા કહ્યું હતું- વણી વ્યાગને જતા આપણો ઉદ્ય નક્કી
થગે એમ માનનાનું એક કાગલુ એ લાગે છે કે હાલ કેટલીક
નાનવાગાઓએ પોતાની નાતના કથાલુ માટે સભાઓ ઉભી કરી છે
વડનગરાઓએ પોતાના માટે માડોદા એ સાઠોદા માટે
ઉદિઓએ ઉદિવ્ય માટે સભા કરી છે" ૧૦ આ પછી ઔદિવ્ય,
બ્રહ્મક્ષત્રીય શ્રીમાળી વગેરે શાંતિઓએ સમેનનો લરી તેમ જ ન્ય
વિકન શાંતિવગ બાગતમ વગેરે કુગિવાળે મધ કરવાના અને કન્યા
કેગવણી છોકરાઓની કેળવણી મોડીંગે વગેરેને ઉત્તમન આપવાના
કરાવો કયા છે કચ્છી દશા ઓશવાન મડલે પોતાની જાતનું વસ્તી
પત્રક બનાવ્યું અને મજાજને દગાર ક્યો કે વમ અને આદનુ અર્થ
કમી કરવું અને એ રીતે જે રકમ મચે તેનો ઉપયોગ કેગવણીના
તથા તેવા મીજા ઉપયોગી ભોમા કરવો આ શાંતિએ પોતાની
કામના ગરીબ નિધાર્થીઓ માટે અગ્રેજ શાગા તથા મદી હતી

સુરતની અનાનના દેશાર્ધ સભાએ પણ અમાર મુધારાના પ્રયાસો
કયા છે

જુદી જુદી શાંતિ માટે માસિકા અને ત્રિમાસિકા ઘણા
સમયથી નીકળના માડયા છે તેમા સમાર મુધારાની ચચો વથા

શકિતમતિ કરવામાં આવે છે. , અત્રે તેમનાં નામજ મહાવવાઃ
અસ. યશો.....

ઔદિચ્ય, આદિચ્ય પ્રકાશ, ઔદિચ્ય વર્તમાન (અદ્વારીક).
મોહમિત્ર (પાશ્વિક) મોહ માર્તક, પ્રભાપતિ, અલક્ષ્યવિય (ત્રિમાસીક).
શ્રીમાળી શુભેચ્છક, સ્ત્રીય, અદ્યતના મિત્ર, ઉત્તેજાળ અબુદ્ય, વાયડા
મિત્ર, વગેરે. જાતિ મંડળો આરક્ષત સુધારો કરવાનું કામ આપણી
હાલની સ્થિતિમાં થણ અનુકૂળ છે, તે સંબંધમાં ૧૯મી દિંદી
સંસાર સુધારા સમાજના પ્રમુખ જ્વાલાપ્રસાદે પણ કહ્યું હતું:—

“જેઓ જ્ઞાતિના મંડળો દ્વારા સંસાર, સુધારો કરવામાં
નુકશાન માને છે, તેઓ ખૂલ કરે છે. એ મંડળોને એના બળથી
સંસાર સુધારાનું કાર્ય કરવા દેવું એ ઇષ્ટ છે.”

મણિલાલ:—(૧૮૫૮-૧૮૮૭) મણિલાલ નરુભાઈના સમય-
માં સુધારાનો પ્રવાહ અટકી પડ્યો હતો અને તેની વિરુદ્ધમાં સખ્ત.
લોક લાગણી હતી, તેનો કંઈક ખ્યાલ રા. બળવંતરાય ઠાકોરના.
નીચેના શબ્દો પરથી આવે છે. “કુળવણી અને જગૃતિની પહેલી-
પેઢીમાં સંસાર સુધારો જન્મ્યો, ત્યારે સુધારકોનું નામ ધારણ કરનારા.
વલ્લેલ આચાર વિચારના નીકળ્યા. તેમણે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિ ન્યાય,
વ્યક્તિ પ્રેમ, વ્યક્તિ સુખ અને વ્યક્તિ હક્કની લાવનારોને જ જીવન.
સર્વસ્વ માની; મતાન્તરે ક્ષમા તેમણે પોતાના આચાર વિચાર માટે
માગી, પણ સામાજિકજીને એવી ક્ષમા આપવાની ઉદારતા તેમનામાં
માલુમ ન પડી; અને હિંદુ સ્ત્રી પુરુષોની ધર્મની, પતિવ્રતાની,
સુશીલતાની અને કુટુંબસેવાની લાગણીઓની તેમણે ગંભીર
અવમાનના કરી. ધર્મિષ્ઠ અને કરેલ સ્ત્રી પુરુષો ‘સુધારા’ના નામથીજ
લાડતાં થયાં. સુધારાના દુરાગ્રહની સામે સંરક્ષણનો દુરાગ્રહ ઉત્પન્ન
થયો”^{૧૧} આવા સમયે ધર્મ નીતિ અને ઇતિહાસના સનાતન પાયા

ઉપર દિદુ મમાજને સુધારવાનું કામ મણિવાલે ઉપાડ્યું. આપણા જીવનના ધાર્મિક, આર્થિક, માસાંગિક, અને ગૃહકીર્તિ દરેક પાસામાં નોંધ પ્રકાશ ઝગકાવવાનું કાર્ય તેમણે આગંબ્યું.

મણિવાલનો જન્મ ૧૮૫૮ માં તેમના મોસાળમાં થયો હતો. એમના પિતા બ્રાજ વટતગનો ધધો દરતા હતા. ૧૮૭૬ માં નડીયાદ હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાઈ કરી તે મુંબઈની એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં ભેડાયા, અને ત્યાંથી બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી કોલેજમાં ફેસો તરીકે રહ્યા તે સમય દરમ્યાન તેમણે ધણું પુસ્તકો વાંચ્યા અને ભવિષ્યની અચકાઈ તરીકેની જીવનની પાંચે નાખ્યો. કેટલોક સમય ભાવનગરની શામળામ કોલેજમાં સરકૂતના અધ્યાપક તરીકે કામ કર્યા પછી ગળામાંથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ન થઈ શકે તેવો સ્વજનનો બાધિ થવાથી તેમણે તે છોડી દઈ પેતાનો બધો સમય વાચવા લખવામાં ગાળા માડ્યો તેમણે અનેક કથો લખ્યા છે, તેમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

ઉત્તરરામ ચરિત અને માવતી માધવ નાટકોના ભવશ્રુતિ ઉપરથી કરેલા ભાષાન્તર, મન્તા (નાટક), લોર્ડ લીટનની નવલ-કથા જેનોનીનું રૂપાંતર ગુનામસિંહ, નાગી પ્રતિષ્ઠા, સિદ્ધાન્તસાર, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ભાષાન્તર, પ્રાણવિનિમય, Imagination of Shakti વગેરે.

મણિવાલના જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ “અભેદાનુભવ” હતો. તેથીજ તેમને ‘અભેદમાર્ગ પ્રવાસી’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ સર્વ પુસ્તકોનો હેતુ એજ માર્ગ પર પ્રકાશ પાડવાનો છે.

મણિવાલના સુધારક તરીકેના જીવનને સારામાં સારી રીતે ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન આચાર્ય આનંદશંકરજીએ કર્યો છે. ૧૨ જેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

... જોકે, મણિવાલ દુધારાવાળાઓનાં દોષોને લેખને આપણા જનસમાજમાં લખેલાં યથેચ્છાં ખોટાં, પરિણામોની નિંદા કરે છે, તો પણ મૂળ મુદ્ધારકોના નાવકો-કવિ નર્મદાસંકર, કરસનદાસ, મહીપતરામ-માટે તેમને સંપૂર્ણ માન હતું, ને નીચેના અવતરણ પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

“ રંગ છે, કવિ ! ધીરજ એનું જ નામ, કહ્યું પણ એનું જ નામ કે વિલાયતથી આવી શાંતિ બહાર યથેચ્છા રા. સા. મહીપતરામ સાથે પણ ભોજન કરી પોતાનો સિદ્ધાન્ત ખરો કરી બતાવ્યો. પોતાના આશ્રયમાં આવી રહેલી વિધવાઓને પોતે જ સંમદી પોતાને માથે મોટા દાવાનક્ર એવી લેતાં પણ આંચકા ન ખાધો ! ધન્ય છે રા. કરસનદાસને પણ કે વિલાયત જવા હામ કરી, અને ધન્યવાદ લો એ સર્વ મંડળને કે તેને તથા કવિને અતુલ સદાય કરવામાં બાકો ન રાખી ! મુજબમાં ‘ જુદિવર્ધક સભા ’ પણ ગર્જન કરવા લાગી અને તેની વિદ્વતાથી, શૌર્યથી, એકાગ્ર જુદિથી આનંદ પામી મુગ્ધ ગોકુલજી સાથા જેવા જુ. આસ્તિક ગૃહસ્થો પણ રંજન થયા, અને રા. રા. મનઃમુખરામભાઈ જેવા તથા રા. પ્રાણુદાસ મયુરાદાસ જેવા ગૃહસ્થોને પણ તેજ રથગેથી પસદ કરી પોતાના મદવાસ માટે રાખના ગયા. આખરે આ મંડલે લોકો ઉપર એટલી તો અસર લાદ્ય રીતિએ લેખ કે તેમણે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના રૂઢ અને ધણા કાવ્યથી સ્થિર થયેલા હુબ પ્રચાર ઉપર કપાટો અલાવવાનો કરાવ કર્યો. ”

“ કવિ નર્મદાસંકર, રા. કરસનદાસ, રા. સા. મહીપતરામ ઇત્યાદિ મુદ્ધારકોને માટે મને સંપૂર્ણ માન છે, તેમણે અવિરેક અથવા બળવો કર્યા એમ હું માનતો નથી, ઉલ્ટો તે ગૃહસ્થોએ જેવું નાણું અને માન્યું તેવું કરી બતાવ્યું એમાં તેમની ધણી

સ્તુતિપાત્ર મહત્તા હુ મમજુ હુ તેમને નિષ્ક્રમ થવાનું કાગ્ય
 હું એમ માનું છું કે તેમના આગમ પુર્ણા માહિત્ય નદિ, પ્રાચીન
 સ્થિતિરીતિની તેમને પુરે પુર્ણ માહિતો નદિ, અને નવી
 વાતોના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેમની નજર આગમ તરી ગ્રહેવા, નેથી
 તેમણે લોક અને દેશની, અક્ષિત અને આખા મહત્તની
 પદ્ધતિ અને જ્ઞાનના ઉપર વક્ષ કર્યું નહિ; મુમયમાનોના
 સમયમા આ દેશની પ્રાચીન સ્થિતિની જે અવસ્થા થઇ હતી તેને
 જ તેમણે મૂલની ઉન્નત જ્ઞાનના રચાને માની લીધી, અને તે
 અધમ જ્ઞાનના જે તેમણે મૂલની પ્રાચીન અને ઉન્નત જ્ઞાનના
 ઉપર જ્ઞાનના પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેઓ વિજ્ઞાની નોવડ્યા હોત
 તેને નહીં તેમણે આ દેશની ઐતિહાસિક જ્ઞાનનાથી નિષ્ક્રમ
 પ્રાચીન જ્ઞાનના દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો એથી જ તેઓ
 નિષ્ક્રમ થયા તેમનામા વિચારની ખાટ નહતી તેમની શુદ્ધ
 જુદીમા ખામી નહતી તેમનું ચાગ્રિય ઉન્નત હતું પણ તેમને
 પૂર્ણ માહિતી ન હતી એથી જ શરીર મધ્યમાનો એકતાને
 માર્ગે વળી એ લોકો નિષ્ક્રમ થયા ૧૧૪

જે કે મધ્યમાનમા પ્રાચીન પદ્ધતિ રચી નામગી છે છતા
 નરીન પ્રગટ રચ તેમનું નવું સ્પષ્ટ જેનામા આવે છે પ્રાચીનતા અને
 નરીન । અનેની મગ્ની ઉપયોગિતા તેરીનરે છે નરીનતાએ પોરૂપ,
 પગક્રમ, સાદમ સ્નાત અને માર્ગ છે, પ્રાચીનતા આનસ્ય મિથગતા,
 જડતા પારત અને માર્ગ છે ઉદ્યોગ અને પ્રાગ્મતો જે
 વિરાધ છે તેવો નરીનતા અને પ્રાચીનતાનો વિરોધ છે નરીનતા
 લાવ છે પ્રાપ્ત કરે છે ઉપજાવે છે, પ્રાચીનતા પોષે છે સાચવે
 છે મંત્રહે છે વાસ્તવિક દ્રષ્ટિથી જોઇએ તો પ્રાચીનતા અને
 નરીનતાનો વિરોધ નથી ઉભા પ્રત્યેક અગ્નિમા સ્વભાવ મિદ્ધ છે,

અને આવશ્યક છે વિશ્વનો નિર્વોહ જ તેમના યોગ વિના થાય નહિ-
 યોગસેમના નરીનતા અને પ્રાચીનતા બે અંગ છે' તેથી
 મહિતાલ પ્રાચીન અને અવાચીન બન્ને તત્વોનો સમન્વય કરવાની
 બતામણ કરે છે સુધારામાં પોતાનું સ્થાન ક્યા છે, ને સ્પષ્ટ કરતા
 તેમણે લખ્યું છે, 'લાવનો જમાનો સુધાગને મૂળ કઈક હિન્દુ
 ધર્મની છાયા હોય એવા સુધારા તરફ વળે છે, એ તો કુ સ્પષ્ટ
 નોંધ થકુ છુ આ કામમાં હજારો દિવસે પણ માગથી મદદ
 બને તો તે ઠરવી એ આગ્રહથી કુ મથા કર છુ- કેમકે એમ ખરે
 રૂપે થાય એમાજ કુ દેશનુ કલ્યાણ માનુ છુ "

મહિતાન સુધાગની સ્ત્રી કેળવણી અને સમુદાયની આવશ્યકતા
 તથા કન્યાશિક્ષા, માળનગ્ન પ્રતિબંધન અને ખોટા વહેમની
 આનંદતા વગેરે બાબતો સ્વીકારતા હતા અને તે સર્વ વિષયો પર
 તેમણે પોતાના પત્રો ' પ્રિય વદા ' અને ' મુદર્શન ' માં અનેક
 વિચારપૂર્ણ અને ઉત્સાહથી ભરપૂર લેખો લખ્યા છે રૂપમાં
 બાઈ કેસ વખતે લખેલ માળનગ્ન નામના લેખમાં તેમણે આ
 રિવાજથી થતી અનેક હાનિઓ વિસ્તારથી દર્શાવી છે અને છેવટે
 સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે, ' પરણવાનો જુદો મમત રાખવા કરતા
 સુખનીજ ધરૂંઝા રાખનાર લોકે બાળવયમાં કદાપિ કરવું નહિ એ
 અમારી પ્રાર્થના છે " ૧૫

ત્યારે મહિતાન સુધારાના વિરોધી એવી મામાન્ય માન્યતા
 ચાલી ઉઠતી? તેનુ એક કારણ તો એ કે મહિતાન સુધારાની એ-
 મુખ્ય કલમ વિધવા વિવાહ તેના સખ્ત વિરોધી હતા તેમણે
 લખ્યું છે, 'અમે ઓને તેમ પુરને પુનર્લગ્ન અનિદજ માના
 છીએ " આવુ અત્યારે પણ અને મનુષ્યો કરે છુ તે
 બોગાઓને લગભાવનાઈ વાફૂઝ છે વિધવા એ પુનર્લગ્ન કરે તો

તેને નાત બદલ મુકવામાં આવે છે, પણ પુરુષને એવી કાંઈ મુશ્કેલી નથી. વળી મણિવાય એકતામાં માને છે. એક અથવા મંપમાં તે સુધારાનું તત્વ મહેલું છે એમ સમજે છે, પણ તે એકવધી સમયથી કે માથે ખાવાપીવાથી આવતુ નથી પણ ભાવના અને વિચારના સરખાપણાથી આવે છે, એમ તેમનું કહેવું છે. એ બગબર છે. પણ ભાવના અને મનના મેળમાં ખાવા પીવાની અને સમની બંધી અંતરાત્ર કંઈ નથી નોવડતા ? વળી જ્યાં મનનો અને ભાવનાનો મેળ હોય ત્યાં શરીર મંપમાં બંધાય તો પછી જોડું શું ? આ પ્રશ્નોના જવાબ મણિવાદમાં નથી. વળી પોતાનો પક્ષ મનજ કરવા માટે મણિવાદ અતિશયોક્તિ કરવામાં બાકી રાખતા નથી. જેમકે સમતિવધ બીજા વખતે “ મી મયમાગીને છેલ્લો પ્રયત્ન ” નામના ક્ષેપમાં તેમણે લખ્યું હતું, “ આ દેશના જેટલા લોક થયા છે તેમાં લગ્નની વધ ગમે તે હોય છે, પણ ધર માડવાનો મમય તે ખરી મુલાવરયા પ્રાપ્ત થયા વિના કાંઈ પણ સ્થળે આવેલો જાય વામાં નથી ”

આના કરેના વધારે પક્ષવાદીપણ બીજું કયું હોઈ શકે ? મણિવાદ નવિન શબ્દ વાપરે છે તે પણ વિશિષ્ટ અર્થમાં છે. નવિન એટલે પાશ્ચાત્ય એવા મામાન્ય અર્થ છે, પણ મણિવાદ ‘ નવિન ’ શબ્દ શુદ્ધ પ્રાચીન એવા અર્થમાં જ વાપરે છે. આપણી જૂની અવસ્થામાં રહેલા મર્વ જોવાયેલા સારા તત્વોને જોણી જોણીને પાઠા ભાવવા, દુષિત થયેલા હોય તેમને અમય સ્વરૂપ આપવું, અને ઉત્તમ પ્રાચીન અવસ્થાના વિરોધી વર્તમાન વહેમોને તજવા એવોજ એમનો સુધાગ વિષેનો ખ્યાલ હતો. જ્યારે જ્યારે “ સુધારકો ” પ્રાચીન કાળમાં ન હોય એવો કાર્ષ નવીન સુધારો આપણી સમાજમાં કરવાનો પ્રયત્ન કરતા તેમને દેખાતા ત્યારે તે તેનો ઉપ વિરોધ કરતા, અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના સુધાગ કરતાં આપણી પ્રાચીન નીતિ,

રીતિ કેદવી મુદ્દાત હતી, એ વિષય ઉપર હિતરી પડ્યા. તેથી નવી-
નો વિરોધ. યોગે, પશુ પ્રાચીનો ઉપર કાંઈજ અમર, યતી નહિ.
મણિલાલના, વિષે અહિં એકંદરે એટલુંજ કહેવું જમ યગે કે તેમણે
સુધારાના ક્ષેત્રમાં લોકોને ખૂબ વિચાર કરી આપણી મમાજને તેવું
પ્રાચીન શુદ્ધ સ્વરૂપ ફરીથી આપવાની લક્ષ્યમણ કરી. તેમના
સંતત અને સ્થગા પ્રયાસનું ફલ આચાર ક્ષેત્રમાં લગભગ કાંઈજ
આવું નહિ પશુ વિચાર ક્ષેત્રમાં મણિલાલની મેરા કદર કરવા
યોગ્ય ગણાવી જોઈએ. તેમણે આપણા ઉદરતા દેશભિમાનને પ્રુટ
કર્પું અને નાસ્તિકતા તથા સ્વચ્છંદતા તરફ ધમકાઈ જતા સુવક
વર્ગના મનમાં આર્થધર્મ અને આર્થ નીતિરીતિ પ્રત્યે માન તથા
પ્રેમની લાગણી ઉત્પન્ન કરી. નર્મદનો વારસો મણિલાલને મળ્યો.
હો એમ કહેવાય છે તે ઘરે દરજ્જે ચોગર જે. મણિલાલમાં નર્મ-
દની ઉત્કટ દેશભક્તિ અને સ્વાર્થભાગ-નર્મદનું “પ્રેમસૌર્ય”-૨૫૪
રીને જોવામાં આવે છે. મણિલાલની તુલના કરતા તેમની ગ્રિહિતિ
ખરેખર વિષમ હતી એ પણ શાં ગમ્મવું જોઈએ. તેને એક બાલુ
પ્રાચીનતાને નામે મૂર્ખા રૂઢિઓના દામોની મામે અને બીજી બાલુ
નવિનતાને નામે પાશ્ચાત્ય સુધારાના આરા નરમાં સર્વ અંશોનું
અધ અનુકરણ કરનારાઓની મામે લાડન ચલાવવાની હતી. આવી
મુશ્કેલ સ્થિતિમાં તે કાઈ વખત પક્ષવાદી બની જતા, છતાં તેમનો
આંતરિક ઉદ્દેશ તો હમેશાં સ્વદેશનું દિન કરવું એજ હતો એમ
સ્વીકારવું જોઈએ અત્યારે જ્યારે તે સમયના સર્વ વાદને વિવાદ ગણી
ગયા છે ત્યારે આટલો અતગેથી જોતા લાગે છે કે તેના નામ પ્રમ.જે
જ તે ગુર્જર મંડળનો પ્રેમની ઝપટવાળો મણિ હતો.

અંબાલાલ સાકરલાલ-(૧૮૪૪-૧૯૧૪) અંબાલાલ આશ-
લાલ દેસાઈ અમ.વાદની લક્ષ્યરૂપિણી તાતિમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ
પ્રથમ કેળવણીબાતામાં જોડાયા અને ત્યાં સિવક તથા કડક નિયમ પાલન

કરાવનાર હેડમાસ્તર તરીકે સારી નામના મેળવી. રા. નરમિંદરાવ, રા. કેશવલાલ વગેરે મહાન ગુજરાતીઓ જે નેમના શિષ્યો હતા, તેઓ હજી પણ એક આર્ટ્સ સિક્સાથુર તરીકે તેમની તારીફ કરે છે, અને તેમને માટે અતિશય માન ધરાવે છે. કેળવણી ખાતા-માથી છુટા થઈને તે વડોદરાના ન્યાય-ખાતામાં દાખલ થયા, અને ત્યાં પોતાના જીવનનો મુખ્ય ભાગ ગાળ્યો. જુદે જુદે સ્થળે નોકરી કર્યા બાદ છેવટે વડોદરાની વરિષ્ઠ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશનો માનવંતો હોદ્દો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો. નોકરીમાંથી ફારેગ થયા પછી તે અમદાવાદમાં આવી વસ્યા અને પોતાનો નિવૃત્તિ કાળ લોક કાર્યમાં ગાળ્યો, અને અમદાવાદની લગભગ બધી જાહેર હીલચાલ અને જાહેર મંસ્થાઓના તે નેતા અને નિયામક બન્યા.

પૂર્વ વયમાં અમાણસભાઈની બોલી અને કંઈ અશે આચરણ પણ ઉત્કૃષ્ટ હતા. "નાતમા તાણુ પિત્તળ ઘણું છે, હું વહેંચણુ (લઢાણુ) કરીને તેમાં નકામો વધારો શા માટે કરું ?" એ જાતના એમના એક એ વચન તેમની નાતમાં કહેવાતા ૧૬ સ્વ. નવલરામની સાથે તે બાળકમનિષેધક સમાના સહમત્રી હતા. ૧૮૭૪ની સાલની જાહેર પ્રદર્શનમોનું સિદ્ધાવલોકન કરતા તેમણે કહ્યું હતું, ૧૭ "વળી આ વરસમાં વાણીનાની નાતમાં બે પુર્નવિવાહ થા, તેને એક રીતે મુધારવાનું પગલું મળીયે તો ચહે, આ કેસણે પુર્નવિવાહ વિષે માગી વિચાર શા છે તે વિચારવા મેંમુ તો વચીરાગ લાગે અને તેથી કંઈ તરત કાઢી આવે એવું પણ જાગતું નથી. પણ સર્વ વિચાર વાન પુરવ એટલું તો કમુત કરગે કે જ્ઞાન જે રડાસાના દુઃખ છે તે ઓછા કરવા આપણાથી મને તેટલું સાજની મર્યાદા પ્રમાણે આપણે કરવું જોઈએ." આ ઉપરથી દેખાય છે કે અંમાણસના જૂના વખતના વિચારો પણ કરમનદામ, નર્મગણકર, ભોળાનાથ કે

મહીપતરામ જોતા આગળ વધેલા ન હતા. ૧૮

અંબાલાલભાઈ વિરાળ અર્થમાં હેવટ મુઠ્ઠી મુધારક હતા એમ કહી શકાય પણ “ધીરે ધીરે મુધારતો માર” એ તેમનો પણ મત હતો. તે આખા મમુલને માથે લઈ આગળ વધવાની અને મુધારો કરવાની ભલામણ કરના હતા. બીજાઓથી છુટા પડી જઈ એક નવું મડળ ઉઠું કરવું, પોતે આગળ વધવું, પોતાનું જ શ્રેય ધરવું—એ રીત તેમને પસંદ ન હતી. આ દૃષ્ટિથીજ તે નાન જાતના ભેદો એકદમ તોડી નાખવાની વિરૂદ્ધ હતા. સને ૧૯૧૧ માં નેમની [બ્રહ્મ ક્ષત્રિય] જાતિના સંમેલન વખતે પ્રમુખ તરીકે આપેલા બાજણમાં તેમણે પોતાના મુધારા મનથી વિચારો દર્શાવ્યા હતા તેમણે કહ્યું હતું: “ગુજરાતમાં તો સુમાર મુધારા અવસરમાં મદળ ચલાવું હાર નાત સિવાય બીજું હાથ દીમરું નથી. વળી જાતિ અંધારણને કેરળ કુષણ રૂપ ગણવું તે અભિપ્રાય મને જરોજીર લાગતો નથી. તે અંધારણ કાળની ગતિએ કરીને, અનેક દારણોથી આગળી રિધાનેએ આચ્છુ છે. હાલની ગિયતિ જોતાં તે એકે તમકે ઉમડી દેવું સત્યજ નથી” ૧૯ બ્રહ્મ ક્ષત્રિય જાતિએ ‘રહેશ ગમનની છૂટ આપી, જાગૃક્ષમની હાનિકારક રૂઢી કાઢી નાખી, લક્ષ અને મરણના ખરખમાં ધીરે-ધીરે કમનાઈ કરી તે માટે તેમણે મનોપ દ્શાઓ અને મરને તથા ઐક્યને ધક્કો ન પડે એ તે પ્રમાણે મુધારાનો પ્રયામ ચાલુ રાખવાની સૂચના આપી.

૧૮ જીવનના પાઠ્યા લાભમાં તેમનું વચ્ચે મુખ્યત્વે તો સરમણ તરફ હવું અને તે મુધારાની જરૂર ન મુદકે જ જોડા. “જ્યાં લગી કોઈ માણસ અપરાધી સાગીત થાય નહી ત્યાં મુધી તેને નિરપરાધી ગણવો એવું કલ્પના છે. એજ પ્રમાણે જ્યાં કોઈ હિંદુનો કોઈપણ રિવાજ જોડા છે, એમ સાગીત થાય નહિ ત્યાં મુધી એમ માદ રાખવું કે ધરડા કંઈ મુરખ ન હતા. પણ કોઈ રીવાજ માફક નજ અને નો તે બદલવા.”

૧૯ અંબાલાલના લાખણો અને લેખો પા. ૨૦૪

અંબાલાલભાઈએ ગુજરાતી લોકોને આરોગ્ય અને શરીરસુધાર-
 ને સ્થાનો ઉપદેશ આપવાની એક પથ તક જ્યા દીધી નથી. આરોગ્યને
 વિષય તેમને બહુ પ્રિય હતો. દેશની શારીરિક સુખતિ નિર્માલ્ય અને
 દુર્બલ જોઈ તેમનું દેશભિમાની હૃદય ધણું દુઃખી થતું અને દેશના
 ભારે મરણ પ્રમાણ માટે તે એ દર્શાવતા ખીજ દેશોમાં પ્રજા
 લાંબુ આયુષ્ય જોગવી શકે, તદુરત રહે અને મૃત્યુ પ્રમાણ ધણું
 ઓછું આવે. જ્યારે આપણે રોગીષ્ટ, નબળા અને મુઠ્ઠાસ રહીએ,
 મધ્યાવસ્થામાં ધરડા થઈ જઈ અરાજક થઈએ, વહેલા મૃત્યુ પામીએ
 અને મૃત્યુ પ્રમાણ પથ મોટું આવે તે શાથી? આ માટે તે પ્રજાને
 જવાબદાર ગણતા; તેનાં બેદરકારી, ગફલત અને અજ્ઞાનનું જ આ
 પરિણામ છે એમ તે કહેતા. તેઓ તેથી દરેકને સ્વચ્છ અને પુષ્ટી
 હવામાં રહેવાનું, શરીરને જરૂર પુરતી કસરત આપવાનું અને
 નિયમિત તથા વખતમર જોરાક લેવાનું વારંવાર કહેતા. સંસાર
 સુધારામાં શરીરસુધારકા એ પથ એક ઉપયોગી અંગ છે પણ તે
 વિશે ધ્યાન આપી બોધ કરનાર તો માત્ર અંબાલાલભાઈજ થયા છે.

ગોવર્ધનરામ:—(૧૮૫૫-૧૯૦૭)

અંબાલાલભાઈના કરતાં પણ વધારે ગોવર્ધનરામ શાંતિબ્યવ-
 સ્થાને વળગી રહેનારા હતા. છતાં તેમનું સુધારક તરીકેનું કામ
 નાનુંમનું નથી. સરસ્વતીચંદ્ર, રત્નેહમુદ્રા, લીલાવતી જીવનકલા વગેરે
 ગ્રંથોદ્વાગ તેમણે ગુજરાતીઓમાં સ્ત્રી જીવનની ઉન્નતિ, મૂર્ખ
 શ્દિઓનો ત્યાગ, કેળવણીનો અનુરાગ, દેશસેવા વૃત્તિ વગેરે અનેક
 ઉચ્ચાભિલાષો જાગૃત કરી. તેમની પછીના લેખકો લલિત, બન્ધુ
 સમાજના મંચો નથા અનેક નવચક્યાકારોમાં સ્ત્રીજીવનની ઉન્નતિ,
 સમાજસેવા વગેરે પ્રશ્નો પ્રત્યેનું મમત્વ ને સ્વ. ગોવર્ધનરામની
 અસરનુંજ પરિણામ છે.

સાક્ષરવ્ય ગોવર્ધનરામ નડીયાન્ના વડનગરા નાગર પાલિકા
 હતા. મુંબઈની એડિફિકેશન હાઈસ્કૂલ તથા એડિફિકેશન કોલેજમાં

અમ્યામ ડગી તેમજે કાવ નો અમ્યામ સર ડો નેમા નાનાસા
 યનાથી તેમજે કેટલોક સમય આવનગર સરથાનમ નોકરી મી
 એવ એવ મી ની પગીય પનાર ડગી તેમજે મુઆઇમા વડીના
 સર કરી અને નમ માગી કોર્નિ નથા લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી રમમ
 ૪. વર્ષની વયે નિવૃત્તિ સ્વીકારી ને પાતાન વન નડો દમ આજા
 પર વર્ષની વયે મુઆઇમા તેમજુ અવસાન થયુ.

સ્વ ગોવર્ધનગમનુ નામ અગ્રેષ્ઠ કેગવણી પામેષ ગુજગાની
 વિદ્વાનોની પ્રથમ પકિતમા પ્રથમ દર્શનનુ મહાત્મ જે તેમની
 નવનથા સુસ્વનીચક્ર ન વાચી હોવ એવા જણેવા ગુજગાની કાષ-
 દર્શ દરી આ પ્રથમ મદાત્મ વર્ણના ગ આનદસક મુવે
 લખ્યુ છે — કાલિદાસમા જ્યારે જગતખડના મનુષ્યોની ભુદ્ધિનો
 હામ થયો અને મદાત્મગતનું રહસ્ય સમજી સમજુ નહી ત્યારે
 ગ્રામજીએ પોને દવા વાવીને મનુષ્યોને દેશમવાનુમાર ધર્મ, અર્થ
 મામ અને મોક્ષ એમ ચતુર્વિધ પુરુષર્થ સમજવરા માટે પ્રાકૃત
 ભાષામાં આ મગ્ધનીચક્ર પુગણુ ગમ્યુ ' ૨૦

અમાર સુધાગાના વિવચમા ગોવર્ધનરમ માનતા કે ' સુનરત
 કિન્દુ જનસમાજના બધાગણનું સામ્રોવ અરસોકન કર્યા વિના કપી
 મન્યા વાજગર કે આ દરી નદી એ વિને મહિપ્રાપ બધે
 અને તત્તુસાર આપણા સમાજિક ગિવામિમા ઉચત્રપાચક કરી જ
 જોખમ ભરેલુ કે પદ્ધતિનો સામ્રોવતા એ તે પદ્ધતાના ગુરુતરતા
 સુધારકાથી ગોવર્ધનગમને જુ પાડી આપનાર મુખ્ય લક્ષ્ય કે
 પદ્ધતાના સુધારકામા જુરનો અને વાજગી જૂન દવા, પજુ તેઓ
 મોટે ભાગે ગ્રાહી ગીને નિર્જીવ દગારા દવા એ પદ્ધતિના
 ગદ્દેવ વિચારની ખાલી મહિપ્રાપનો માફક ગોવર્ધનગમને પજુ લાગી
 દની આ જાનેએ આ પ્રયોગો નિર્જીવ રોનપોનાનો ગીને દોરે.

મણિલાલે તત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી ત્યારે ગોવર્ધનરામે પોતાનો પ્રયત્ન રદ કરી શકિતથી હિંદુ સમાજને રંગી એ સંસારની સુદરતા તરફ ગુજરાતીઓનું લક્ષ દોગવા પ્રયત્ન કર્યો. સુધારા સંબંધમાં ગોવર્ધનરામભાઈના વિચારો અતિશય ઉન્નત હતા. તોપણ આચારની વાત આવે ત્યારે તે યુસ્તપણે જ્ઞાતિના રિવાજોને વળગી રહેતા. જ્ઞાતિના અર્થ બધોનો વિરુદ્ધ ગમે તેટલું કહી શકાય તેવું છે, છતાં એ બધોના રીતો સુધારો કરનારો બહોં અવકાશ છે એમ તે માનતા. આવી ખામતોમાં સિદ્ધાન્તોની નિર્ણયશક્તિ તકરારોમાં ઉતરી પડવાને બદલે પ્રમગ આવે પોતાનાથી થાય તે કરી બતાવવું એ માર્ગ તેમને વધારે સાંગ લાગતો. તેમના માતૃશ્રી તથા પુત્રી લીલાવતી બન્નેના અપસાનની પછી ગોવર્ધનરામે પોતાને ત્યાં શ્રેવાકૃત્રાનું હલગણ બંધ ગખાવ્યું હતું. ત્યારે શ્રીઓ આ કાર્ય માટે એકઠી થતી ત્યારે ક્યાં કડેવડાવવાની પદ્ધતિ તેમણે રાખી હતી. પોતાના બાળવયે વિરુદ્ધ મનને ગોવર્ધનરામ દહનાથી વળગી રહ્યા હતા. પોતાના માતાપિતાને ગોવર્ધનરામે સ્પષ્ટતાથી કહી દીધું હતું “જુઓ તલમે મને વહેતો પરણાવ્યો તે તો જોગ; એમાં તમારો અધિકાર હતો. પણ આ ગમણીક તથા તેની બહેનો છે તેમને વહેતા પરણાવવા અથવા મારી સમતિ વિના વિવાહ કરવા જશો તો હું તેમ થવા નહિ દઉં” ૨૧ સંબંધ કરવો કે નહિ તેનો નિશ્ચય તે જાનેજ કરતા અને પોતાના દરેક મતાનના વિવાહ મમથે વરકન્યા વચ્ચે એકામાં એક નવદશ વર્ષનો તફાવત ગહે એમ એમણે ગોઠવણ કરી હતી.

“ધીરે ધીરે સુધારાનો માર” એ મત માનનાર હોવા છતાં ઉચ્છેદક સુધારકોની શુદ્ધ નિષ્ઠાની કદર ગોવર્ધનરામે કરી હતી. આ સુધારકો વિષે તથા સુધારાના ભવિષ્ય વિશે અગત્યનીચંદ્રમાનો નીચેનો

ભાગ ગોવર્ધનરામનો અભિપ્રાય જાણવા માટે ધણે ઉપયોગી છે સરસ્વતીચંદ્ર કહે છે, 'કુમુદ' કુમુદ! આતો આપણા સુધારાવાળા મિત્રોનું પ્રતિનિધન છે. જો! જો! આ માટીને શુદ્ધ કરવાને, આ માટીમાના કૃમિ ગણને મચેતન કરવાને, આ ચેતન જનુઓ કેવો સુદૃઢ પ્રયત્ન કરે છે!—અરે પણ માટી તો છે ત્યાં ને ત્યાં ને તેવીને તેવીજ ગહે છે.આ જનુઓનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થાય છે, તમોશુશુનો વિકાસ ઘટતો નથી, તે કઈ વિચિત્ર કોશાલ્ય કાને આવે છે" કુમુદ—"જુઓ તેમના આયુધ પાણીના ઝેલા પેટે માગીમા લીન થાય છે ને માટીથી અચેતન રત્નો લીપાઈ જાય તેવી આમની દશા થાય છે આપણે એમને માટે શું કરીએ? .. . તેમને મુખ ને જીભ પૂર્ણ છે, પણ કાકદૃષ્ટિ પેટે બે આખો વચ્ચે છીકી એકજ છે આ રાદડા ઉપરના આકાશમા કપિમોક દિવ્ય આશ્ચર્યો લઈ વાદળા પેટે આવળ કરે છે તેમથી સરી આવતા પરાગ એ છીકીઓમા બરાબ છે ને તે પરાગના પડ આ જનુઓની એકની એક છીકીઓ પડ બધાય છે. ઓ અદારા વદાયા! આ રત્ન જેવા જનુઓની આખોના પડ દૂર કરો ને એમને નીજ છીકીઓ પ્રાપ્ત કરાવા "

માગ—"જેવી ગોતે કપિમોકનો પાસેથી પડેસે પરાગ તેમનો આખોમા પડે છે તેવીજ ગોતે અને પરાગની આથેજ નાગમોકનો મણિપ્રકાશ તેમની આખોમા પડે ત્યારે આમનો એકી છીકીની દૃષ્ટિ શુદ્ધ થશે ને એથી વધારે દુર્લભ માત્સર્ય પ્રકાશની પ્રાપ્તિ વિના બીજી છીકીઓ આવવી તો અશક્ય છે "૨૨

સરસ્વતીચંદ્રમા ગોવર્ધનગમત્રાઈ બાગવતની વિદ્ય અને પ્રીતિસત્ત્વની નરદેવમા મુનગ અને શાસ્ત્રીય કાળેજી જુએ છે તિદુ ગુદ મુનગની અવિભક્ત કુટુંબ સંરચા અને તેના મુખ

દોષો દર્શાવતાં તેઓ હિન્દના ભાવિને સ્વાર્થત્યાગ અને આપભોગથી જ ઉદ્યમાન થતું જુએ છે, એટલે બહુધા તેમનું વલણ તે સંસ્થાની તરફથી માં થાય તેમાં નવાઈ જેવું નથી. " સ્નેહ લગ્નની વિધવાને પુર્નલગ્ન સમ પાપ નથી " એ કવિ ન્હાનાલાલનું સૂત્ર છે. પરંતુ, દેહ લગ્નની વિધવા તો પુર્નલગ્ન કરે તેમાંજ મુક્તિ મેળવે છે એમ આ કવિ કહે છે. પણ ગોવર્ધનભાઈ તો પ્રમાદધન સાથે દેહ લગ્ન કરી વિધવા થયેલ કુમુદનું પોતાના સ્નેહલગ્નના પતિ સરસ્વતી ચંદ્ર સાથે પુર્નલગ્ન કરવામાં પાપ જોતા લાગે છે. અર્થાત્ તેમને મત વિધવા વિવાહની તરફથી માં નથી.

આજુ સાંસારિક સ્થિતિથી અસંતોષ અને તેમાં થવા જોઈતા સુધારા વિશે ગોવર્ધનરામના ગ્રંથોમાં સ્થળે સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે સ્નેહમુદ્રામાં વિધવાના દુઃખની દહાણી કહેતાં તેમણે લખ્યું છે.—

નર જાત સુખી હશે અહિં કદી નહાલતી સ્વચ્છંદથી,
પણ નારીને રાવા વિના, નહીં કર્મમાં બીજું કંઈ.
સરસ્વતીચંદ્રમાં નાયકના મુખેથી તેમણે કહેવડાવ્યું છે:—

મુજ દેશ વિષે રસમાળી વિના
ફળ પુષ્પ ધરે નહીં નારીલતા

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જુવી થવી જોઈએ તે વિષે તેમણે લખ્યું છે:—
"સ્ત્રીઓ પંડિત થાય, રસજ્ઞ થાય, શરીરે બક્ષવની, રોગ હીન અને સુંદર થાય, યોગ્યતાના પ્રમાણમાં કુટુંબ બંધનમાંથી તેઓ મુક્ત— સ્વતંત્ર થાય, ને તે મુક્તતાથી ને સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મૂર્ખા ઈચ્છાઓ અને કલેશમાંથી છુટી એ કુટુંબનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી અને હિતસાહીની બને. કુટુંબના બાળક વર્મને પોષણ અને શક્તિ આપે, અને જુદા વર્મની કલ્યાણ વાસનાઓ તૃપ્ત કરે" ૨૨

આવા આવા ય્યગે ય્યગે દશાવના વિચારે સ્વ ગોવર્ધનરામની
સુધારાની ભાવનાઓ દશાવે છે પણ તેનીએ વધારે તો તેમણે
યોગેના સ્ત્રીપાત્રો આ કાર્ય કરે છે મોહાચ્છેરી મુલ્યમુદરી કુમુ
કુસુમ ચદ્રાવલી એ ઉત્તરોત્તર ચદ્રાવલી જણીતી આવાઓ છે નતન-
ભાવી—ગુજરાતજીના આવા નમુનાઓ ગમે તેવા કંપનારાંય
સુધાગના મનને પણ મતોષ પમાડી શકે તેમ છે

છતાં ગોવર્ધનરામ વિરે એન્કુ તો હેતુ ભોધએ કે ત્યારે
ત્યારે તેઓ આપણા જીવનના ફેટનાક પ્રશ્નો વિરે ચર્ચા કરે છે,
ત્યારે પોતે આપેના પ્રમાણોથી જે પરિણામ મિલકે ઘડુ ભોધએ તે
ન નાવતા તેઓ અગત્યનું કુનેદથી કોઈ વચનજ ગરતેથી છોડી
નત્ય છે કુસુમના મનના વિચારો ભેતા આપણે એમજ માનીએ કે
તે હેતુ સુધી કુવાગીજ ગહેગે ગોવર્ધનરામનું પણ તેને કુવારી
રાખવાની ઘણીએ ઇચ્છા છે તમને જુદિરાદ તેમને સુઝાડે છે કે
જો પુરોપિપન ફોગો કુનઝી ગ્લી શકે તે દિદી કુસુમ સા માટે
ન ગ્લી શકે ? પણ નમના આ જુદિરાદની સામે આપણા રેશમા
ચાનતી આવંલી ડોશી હુમારી ન રહે ની ભાવના ભેખમના
આતજ મનમા ગ્લી પોતાનું ના આ માવ છે અને પગિણામે
કુસુમનું દેહનજ નહીં તો આત્મવચન ચાર છે કુમુ ના મળવમા
પણ આર્થ મમા પ્રત્યેનો આનરિ રમજ જુદિરાદ પર નિત્ય
મેગવ છે કુમુનું પુનર્વચન કંગવરા માટે માનચતુર જેવા ગદ
તેવાય યદ્દ ગવ છે ત્યારે વિદ્યાચતુર જેવા અમજ જાજતાના
મનમાજ સપજ નિર્ધુન થા નથી એ ભોધ કહાય, વાચકને
બચ મો નાગના દગે પણ વિચાર કુના તેમા નવરા પામરા
જેવું કષ્ટ નથી માનચતુર નર્મન પુનના કદ જુદિરાદની
જવા લગ આવેલા પ્રજા છે ડોશીના દેરને ધાકખી પગથી
નહ ગોળીમા ફેળી રેના નેને ગજ પણ મહાત્મ યનો નથી

પ્રકરણ ૩ જી: ગજમાહ

(૧૮૮૬ થી ૧૮૯૧)

ગજમાહવાદીઓ પૃથ્વી ઉપર આવતા પહેલાં આ બે પક્ષો વચ્ચે થયેલ ગસાકસીનું વર્ણન દુમમા કરી નાખીએ ગુજરાતના મંસાગ સુધારાના ઇતિહાસમા આ પાંચ વર્ષો પસા તકગરી ગણાય. સુધારક પક્ષ અને સંરક્ષક પક્ષ વચ્ચે આ સમય દરમ્યાન બે સત્તાઓ માટે ધણે વાદવિવાદ ચાલ્યો આ સમય દરમ્યાન સુધારકોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ બે વિષય પાત્રે હતી (૧) સ્ત્રીનો કબજો લેવા બાજુ તની જે કવચ દિવાની કાયદામા છે તે રદ કરાવવી (૨) પીનસ કોડમા મંમતિ વચના ૧૦ વર્ષને બદલે ૧૨ વર્ષ કરાવવા તે બન્ને દિશાઓ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈ

દાદાજી નામનો એક દક્ષિણી માણસ રૂઢમાણસ નામની સ્ત્રીને તેની નાની ઉમરમા પરણ્યો હતો તે સ્ત્રીની માસરે જન્મ જોટલી થયે ઘણું ત્યારે તેણે આમરે જન્મની ના કહી, અને કપુ ૩ તેનો ઘણી અઘણ તથા જાગતી હતો અને નાનપણમા ભગ્ન થયેલું હોવાથી પોતાની તે બાળતમા મંમતિ લેવામા આવી નહતી તેથી તે ભગ્ન તેને બધનકર્તા ગણાવુ જોઈએ નહીં. સુધારકોએ આ બાળનો પક્ષ લીધો તેથી જુના વિચારના ભોળા બગમગા ડાયા દિન્દુ સાથે પ્રમાણે કરેલુ ભગ્ન પરંપરી અરક રની ૩ ટર્મ ૨૬ થાય તે વિચારજ તેમનાથી સ્વખી સમાયો નહીં અને રૂઢમાણસે તેના પછીને પેટ

જવાનો કોર્ટે હુકમ કર્યો. આ બાબતમાં સંરક્ષકમતની છત થઈ તો બીજામાં સુધારક મતને વિજ્ઞ મળ્યો. તેની હકીકત આ પ્રમાણે છે.—

કુલમણી નામની ૧૧ વર્ષની ઉરીયા જાતિની કન્યાનું લગ્ન હરિમોહન મેથી નામના મોટી ઉમ્મરે પહોંચેલા માણસની માથે ૧૮૯૦ માં થયું. લગ્ન પછી કુલમણી સાત દિવસ સાસરે રહી. એક મહિના પછી હરિમોહન સાસરે ગયો અને ત્યાં તેની સાથે મધ્ય રાત્રે કરેલ સમાગમને લીધે કુલમણી મરણ પામી. કોર્ટમાં તેનો કેસ ચાલ્યો ત્યારે કાચી વયની બાલિકાઓને કેવી રીતે “ રૂઢિ રાક્ષસી ” ના મુખમાં હોમી દેવામાં આવે છે, તેની કમકમાટી ઉપજાવે તેની ખીનાઓ બહાર આવી. આથી આખા હિંદુસ્તાનમાં વિચારવંત લોકોના મનમાં મહાન બળબળાટ થઈ રહ્યો આ મમથે મંમતિ વયના કાયદામાં કન્યાને માટે ૧૦ વર્ષની વય હતી તેથી હરિમોહન કાયદાના ઝપાટામાં આવ્યો નહીં. આ એક હરિમોહનની વાત બહાર આવી, પણ બાળ પત્નીની સાથે સંયોગ કરી તેનું શરીર કાયમને માટે પાયમાલ કરનાર કેટલા હરિમોહનો આ ભરતજૂમિને બારે માગતા હશે તેનો ખ્યાલ દેવામાં ૧૦ થી ૧૫ વર્ષની વયની બાળ પત્નીઓના નીચેના આકાશો પરથી આવશે.

ઉમર વર્ષ

બાળ પત્ની

૧૦-૧૫

૬૫, ૫૫, ૪૨૪૨૫

આ આકાશો ૧૯૧૧ ના છે પણ ને પહેલા ૧૮૯૦-૯૧ માં દેશની સ્થિતિ વધારે સારી તો નહીં જ હોય.

બાળ પત્નીઓનું રક્ષણ કરવા માટે મંમતિ વય વધારવી જોઈએ એમ મુધારકોએ પોતા ઉદ્ધાયો. “બાળલગ્ન અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય” નામનું ચોપાનિયુ લખી બહેગમજી મલબારીએ તમામ હિંદુ કોમના મુખીઓનું ધ્યાન આ વિષય પર એચ્યું. તેની ૪૦૦૦ નકલો કરી

તેમજ મગકારી અમનદારો તથા વર્તમાન પત્રોના અધિપતિઓમાં અને દેશના આયેશાનોમાં વહેચી રવ. મહાદેવ ઓ રેડ ગનડેએ સરકારને બનામણ કરી કે ૧૦ વર્ષની વય પહેલાં જાકરીઓના નમ કરી શકાય નહિ એવો કાયદો કયો હોય તો કંઈ પણ દરકત નથી સમતિ વન ૧૨ વર્ષની ધરવી જોઇએ એમ તો ધરવી માણુએથી જાણાવવામાં આવ્યું તેજ વખતે આપણા સામાજિક અને ધાર્મિક રીત વિવાદોમાં મગકારને વચ્ચે પાડવાની જરૂર નથી એવો જામરો પોમગ પ્રગતના એક બામે ઉદાયો તેમને નવનગમ જેવા કંઈ પ્રકૃતિના મુધારકનો ટેકો હતો ૨૬ મણીના નજુબાઇએ આ સમયે મમતિ વપમાં મુધારો ન થવો જોઇએ એવો પણ લીધો હતો જુના મનના અનેક માણુઓનો અભિપ્રાય એવો હતો કે જાનવર્ષ ઉખાપ્રદેશ હોવાથી તેમાં કન્યાઓ વહેલી નજુમની યાદ છે માટે આપણે ત્યાં કન્યાઓના નગન નારી ઉમરમાં મગકા જોઇએ પણ આ દરકત બગમગ નથી જગન પ્રમિદ દરકત દાલીક થને છે -

તપાસ કરવાથી માણુમ પડ્યું છે કે સસારની અર્ધ જાતિ ઠી કન્યાઓ તગમગ એમગ રો ગજરવા થાય છે જો આદિમાં જેવા ગરમ દેશની જામરી કન્યા અને મુગેષ જેવા કડા દેશની ગોરી કન્યાને એકજ રીતે ઉઠેવામાં આવે તો જન્મે એક સાથેજ જાણુ મની થાય ૨૭ તેજ દરકત અન્ય રચો વખ છે કે જાગમમાં બીજાને એવી મૂર્ખ ગણવામાં આવે છે તે એવી મખત મુસામમાં જકારેલી છે પાના વિવાદ મ રથી ધાર્મિક પ્રથિમાં એવા ખરાગ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા જે કે ત્યાં કન્યાઓ પ્રકૃતિના નિયમેના વિદે જપડીથી મુચારમમાં પ્રાપ્ત કરે છે જો મગકાર જથવા અને

રિકામા આની દસા હોય તો ત્યાં પણ કન્યાઓ આટલી જ જલદીથીજ સ્તુતિ થાય દાકતર રૉમર્ટમન લખે છે, 'છગનાડ અને હિંદુ સ્તાન મન્તે જગાએ નવ વર્ષની માયા રજસ્વલા થાય છે-યષ્ટ શકે'

હિંદુઓનો માફક મુસનમાનોમા પણ બાળવગ્ન અને બાળ મયોગની તરફેણમા રહેમો પ્રચલિત છે

આવી માન્યતાને લીધે ભારતવર્ષની અધોગતિ થઇ છે તેથી તેની સામે પોકાર ઉઠાવવાના ખામ જરૂર હતી સુધારકોએ તે કામ ગણી અને જુરસાથી આગ્રહ્ય અને પાર ઉતાયું

મંત્રી નરમિહરાવે આ વિષયમા ફૂલમણી દાસીનો સાપ' ૨૮ એ કાવ્ય લખી માગનગ્ન તથા માગ મયોગની રૂઢિને તિરસ્કાર કર્યો છે તેમણે લખ્યું છે

ગનાગ્નિ એહ દહશે મધી આર્થ જૂમિ
લેશે અમખ્ય વગસો તણુ વેગ જૂમી,
જે રૂઢી રાક્ષસી તણી કરી સેન નિઘ
ઉડી કુમી અધમ કર્દમમાહિ અધ
કન્યા અનાથ સુકુમાર અનેક હોમી
એ ગણમી મુખ વિશે જડ આર્થજૂમિ ।
તે કન્યાકા મહુ શિખા મની એક એક
થાશે સદ્ગુણશિખ અગ્નિ પ્રદીપ્ત શ્રેક,
દેશે પ્રગ્નગી મહુ આર્થ પ્રગ્નની વાડી,
રહેશે પત્રી અધમતા તણી હુડી ખાડી
ને આ પુગણુ રૂઢી ભાગત જૂમિ અન્તે
થાશે વિલુપ્ત ઇતિહાસ પૌથી સત્યે

૧૮૮૧ મા મગકારે મમતિ વયનો સુધારેનો કાયદો, જેમા

સ્ત્રીની વય ૧૭ ને જદલે ૧૨ વર્ષ કચ્છવામા આવી હતી તે પમાત્ કયો આ મમય દરમ્યાન ચાલેલા વાર્ધવવાત્થી લાભ કરતા દાનિ વધારે થઈ ગણાય સુમાર સુધારકો જુના મતની નિદા અને મરકરી કરતા હતા, તેજ પ્રમાણે જૂના મતના લોકો પણ સુધારાની નિદા અને હકા મરકરી કરવા લાગ્યા આને પરિણામે જે માહિત્ય ઉભુ થયું છે તે દેશને શરમાવે તેવું છે ૨૮

હિન્દની અનેકવિધ મેવા જરનાર, ગુજરાતી કવિ બેહેરામજી

મેહેરવાનજી મનપારીનું નામ મસાગ સુધારાના

મલખારી માળવમ અને બગાટાગના વૈધવ્યના પ્રશોની

૧૮૫૩-૧૮૧૨ માથે ખાસ જોડાયેલું છે આ દાનિમગક રિવા

જોને જુના વિચારવાળાઓ ધર્મ અને

ગાજના ઓડા નીચે વગી ગયા હતા. આ જમ દૂર કરના માટે મનપારીએ આખું જીવન અવિશ્રાત પ્રયત્નો કર્યા હતા મલખારી હિન્દુ ન હતા જના તે કામના સુધારાના પ્રશોમા તે જાગ લેતા

૨૬ સમિતિ વચનાવધારથી બાજલમની પ્રથા પર બહુજાઓની અસર થઈ છે, પણ હવે બાજલમ નિરોધક ગાગદા કાયદાથી તેમા સુધારો થવાની વધારે બાગા રહે છે ચાલીશ વર્ષ મુખી બાજલમ નિરોધ માટે સખત લડન મલખી આપણે ૧૦થી ૧૫ વર્ષ વચ્ચેની કુમારિકાઓની તપશ્ચામા માત્ર ૧૨ લાનોજ હમેરો કર્યો છે આ સ્થા તે આપણી મરમ પોકાતા આકડાઓ—

૧૫.

દબ્બે કમારી છાપરીઓની સખ્યા

(૧૦ થી ૧૫ વર્ષની)

૧૮૮૧

૪૮૨

૧૮૯૧

૪૯૧

૧૯૦૧

૫૫૬

૧૯૧૧

૫૫૫

૧૯૨૧

૧૦૨

હતા તેની કેટલાક વિરોધીઓ ટીકા કરતા હતા પણ મલબારી જન
કે હિન્દુ ન હતા છતાં માયા હિન્દી હતા, અને પોતાના દેશ બાંધવોનો
મોટો ભાગ અજ્ઞાનને લીધે દુખી થાય તે જોઈ તેમનું હૃદય ઉઠળી
આવનાથી તે મમાજ સુધાગની હિલચાલમાં ઉત્સાહથી પડ્યા હતા
આ માટે તેમની પ્રથમાજ કરવી જોઈએ

હિંદુઓના હાથે કરીને વહોરી લીધેલા સામાજિક દુખાની
જાણ તેમના હૃદય પર ઘણા વર્ષોથી પડેલી હતી “ નીતિ વિનોદ ” માં
તેમણે મસાર સુધાગના ગ્રંથો પર ગળ્યો લખ્યા હતા “ હિંદુ
આગેવાનોને સૂચના ” માં તેમણે લખ્યું હતું -

હિંદુ નરો ! કંઈ તર્ક કરો ને જળગ સ્ત્રીના દુખ મટાડો,
સ્વર્ગ તણી સહુ આરા ગળી કામળ સ્ત્રીના કષ્ટ ઘટાડો
દુખીયારા નાખે છે નિસામાં તે સુણીને તો દેડા ફાટે,
અબળાના મમળા રાલી થઈને અમળાને પળવો શા માટે ‘

“ મમારિઠા ” માં ‘ બોલ્યું પાળો ’ કાવ્યમાં તેમણે બાળ્યું
જોઈ સુધારકોનો મખત ઝાટકણી કાઢી છે -

બાળ્યું ભુકો રે મન ભાનતા લાગ્યા હાથને ફરતી ડોઠ
અવમગ કામનોરે આનતા ગરર ન્હાસો મૂકી પોક,
બોલ્યું પાળોરે દેશિયો

મલબારી માનતા હતા કે સુધારકોની ગણરતા અને શક્તિ
અજ્ઞતાની જડતા વચ્ચે રીમાની અમળાનો ઉદ્ધાર માત્ર સરકારી
કાયદાથીજ થઈ શકે જોમ મળી થરાનો અને દેવીને માળકોનો
ભાગ આપવાનો ગિવાજ મગકારે કાયદાથી બધ નરાચો તેવી રીતે
બાળવમની પણ કાયદેમર મધી ચવી જોઈએ જોમ તેમનું માનવું
હતું તેથી આ પ્રશ્ન તેમણે હિન્દના અધિકારી વર્ગમાં ઘણો ચર્ચો
હતો, તેમજ ઇંગ્લાંડમાં પણ તે માટે વણી ચર્ચા ઉત્પન્ન કરાવી હતી
આ વખતે લોર્ડ રીપન હિંદનો વાસ્તવોય હતો હિંદમાંની ચળવળનું
સુમન મદર્શિ મદાદેવ જોરિદ ગનડેના હાથમાં મોખી મલબારી

ધંગનાડ ગયા લોકોના મામાજીક રીનગિવાળેની વચ્ચે મરકાડ પડે
 તે અયોગ્ય છે, એવો મખત પોકાડ હિંદમા ઉઠાવવામા આવ્યો,
 અન્ને કેટલાક હિન્દી મળ્યોનો વિરોધ જતા વૉયસગયની કાઉન્મિલે
 સમતિ વચનો કાયદો પસાર કર્યો પોતાની આટલી બધી મહેનતનું
 પગિણામ આવુ અદ્ય આવેયુ જોઈ મન્યારીને ઘણી નિરાશા
 ઉત્પન્ન થઈ હતી ખામ કરીને પોતાનાજ દેશમાધવો તથા કહેવાતા
 મુધાગડો તેની રિફ્રે પડ્યા હતા તે જોઈ તેમના હૃદયને ધ્રોહ
 આઘાત પહોચ્યો હતો.

પ્રકરણ ૪ થું : મહીપતરામનો જય

“ સુખોષ ચિંતામણી ” અને “ સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણી ”ના લેખક વલ્લભદાસ ચોપટલાઈએ મહીપતરામના મૃત્યુ ઉપર એક કવિતા લખી હતી તેમાં મહીપતરામે રાજનગરમાં સુધારા વિરૂદ્ધની દિલચાલના ત્રવાદને પેસવા દીધો ન હતો એમ કહી આ “ રાજનગરના નાક ’ ની પ્રશંસા કરી હતી. ખરે ગુજરાતમાં સંસાર સુધારાની જ્યોત મુખ્યત્વે મહીપતરામના સુપુત્ર રમણભાઈ તથા લાલશંકર અને દરગોવિંદદાસ કાટાવાળા જોવા શિષ્યોએ જ ઝગતી રાખી છે.

લાલશંકર ઉમિયાશંકરનો જન્મ અમદાવાદમાં વિસનગરા નાગર જ્ઞાતિમાં ૧૮૪૫ માં થયો હતો. તેમના પિતા

લાલશંકર

યાત્રિક હતા, અને તેથી લાલશંકર અંગ્રેજી શીખે તે તેમને પસંદ ન હતું. એટલે

લાલશંકરે પિતાથી જુદા થઈ અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરી તેમણે ૧૮૬૫ માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી; અને ૧૮૬૭ માં મદ્રાસ જર્ન એડ. એ. ની પરીક્ષા આપી અને તેમાં પસાર થયા. તેમણે ફેટલોક સમય અમદાવાદની દાઈરકુલમાં અને ગુજરાત પ્રોવિન્શીયલ કોલેજમાં ગણિતના શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું અને ૧૮૭૧ માં તે અમદાવાદ રમેલકોઝ કોર્ટમાં કારકુન તરીકે દાખલ થયા. લાલશંકરે ગણિતનું જ્ઞાન ધણું જ સારું હતું, તેમનું બનાવેલું ગણિતનું પુસ્તક હજી સુધી શાળાઓમાં વપરાય છે અને વખણાય છે.

રાનસકર મહીપતગમના શિષ્ય હતા અને વિદ્યાથી અવસ્થા માધીજ નમનું હૃદય મમાર સુધારે અને મમાર મેરા એ વિષયો પર ચોટ્યુ હતુ તેમણે અમલવાદમા અને ૧૮૭૧ મા આગવિવાદ નિરેષક મહાની સ્થાપના કરી અને તે તથા અ રાનાર માકરનાન તેના પ્રથમ સેક્રેટરીઓ થયા એ સહા તરફથી તેમણે

માગલગન નિરેષક પત્રિકા પણ ફેરનાડ સમય સુધી ચલાવી હતી અમલવાદની પ્રાર્થના મમાજના તે મસ્થાની શરૂઆતથી મમામ અને પાછળથી પ્રમુખ થયા હતા અને તેના કાર્યમા ઉમગ ભરો ભાગ લેતા ગુજરાત વનાક્યુનર મોમાયગીના ઓનરરી સેક્રેટરી તરીકે ધણા વર્ષ સુધી કામ કરી તેમણે તે મસ્થાના આજીવન મનોની સખ્યામા તથા ભડોળમા વણ વધારે કર્યો હતો

તે પદગુરમા ન્યાયાધીશ હતા ત્યારે એક મમરે મવાગમા અતારામા ફ ના જતા તેમના પત્ર માથે કંઈક અચકાચુ તપામ કરતા તે એક તરતજ નુ જન્મેનુ માગર જણાયુ આથી તેમના વ્યાગુ અત મજુ પગ ભારે અસર થઈ અને વિધવાઓએ તજ દીવેન માગરના મજુ તથા ઉછેર માટે તેમણે પદગુરમા અનાથ માગર રક્ષ ગૃહ નામની મજ્યા સ્થાપન કરી ૧૮૭૭ મા દક્ષિણમા દુબી પડે તે વખતે તે પદગુરમા હતા ત્યાની પ્રગત તેમણે અન્નાલિકની મારી મલ્લ કરી હતી તેમના દરાગુ અભાવને લીધે દક્ષિણના લોકો તેમને દેવ મુનમદ ના નામથી ઓળખના

અમલવાદ આન્યા પત્રી તે મમાર સુધારના મમમા ખૂબ જ મદદ આપના ૧૯૦૪ મા તેમણે અમલવાદમા મમાર સુધા । મમાજ નામની મસ્થા આપી આ મમાજને કાયમી સ્વરૂપ આપવા માટે તેમણે પોતાના ખર્ચે તેના માટે એક મકાન નિર્માણ આ મમાજની સાખાએ ગુજરાતમા ન્યથે સ્થળે આપવાનો ઉદ્દેશ હતો મમાજનો દેવ ગુજરાતીઓના મમાજને અને રિસાએ સુધારવા

નો હતો. આ સમાજે કેટલાક વર્ષો સુધી ડગ્લસનદામ મૂળજીની
જમીન ઉજ્જી હતી. ૧૯૦૫ માં સમાજે “ ૧૮ મી હિંદા મમા-
નિદ પગિધનો ગુજરાતી હેરાલ ” મહાત્ પાડ્યો હતો અને ૧૮૭૬
માં વાલશકં ઇશ્વરચંદ્ર રિદ્ધામાગરના મૂળ ગ્રંથના વિષ્ણુ પદ્મગમ
શાસ્ત્રી પડિતે કરેલા મગડી લાપાતર પરથી “ વિધવા વિવાહ ”
નામનું પુસ્તક ન્યુ હતું તેની બીજી આવૃત્તિ આજ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થઈ

પડિત ઇશ્વરચંદ્ર રિદ્ધામાગરે અનાથ હિંદુ વિધવાઓની વહાર
કરી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે તેમણે પોતાના એકના
એક પુત્રનું નામ એક વિધવા માથે ડગ્લસ હતું આવા મહાન
સુધાગરના ગ્રંથનો નામ ગુજરાતી વાચકોને આપરાનું એક
મહાન ગુજરાતી સુધાગરને સુઝતું તે ચોગર જ હતું કેવા મયોગોમાં
પોને આ પુસ્તક ગ્રંથના પ્રગમ હતા તે તેમને પ્રથમ
આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવ્યું છે પરમેશ્વરે અકલ આપી છે
તેનો ખરો ઉપયોગ કરવાથી, મારા માણસોના લાખણ માલગવાથી
તે વિના ઉપર ગ્રંથાપના નિમિષો નાચવાથી અને વિધવાઓના
અમલ દુખ જોવાથી મારા મનની સંતુષ્ટિ ખાતરી થઈ, કે નામ
વિધવા વિવાહ કરવાનો આન પડવા એ ધણીજ અગત્યનું છે આ
પદ્ધતિ શસ્ત્રોમાં તેની છુટ આપી છે કે નહિ તેનો એ મારી પેટે
નિચાર થયો ન હોનો અમદાવાદમાં જ્યાં પુનર્નિવાસ ઉત્તેજક
મંજી ગ્રંથાપનાની વાતચીત ચાલી, ત્યારે એ પ્રિયે વધારે માહિતી
મેળવાની મને ખાજોશ થઈ એક દિવસ એ વિષયપર નાનચીન
ડગ્લસ માગ એક મિત્રે મને આ મગડી પુસ્તક વાચવા આપ્યું

મને વાગ્યું કે જો એ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં લાખન્ટર થાય, તો
શાસ્ત્રથી અગત્ય એવા ગુજરાતીઓ તેની ખરી માહિતી મેળવી,
પોતાની શકાઓ દુર કરે, અને પોને જવદી દુખમાંથી છુટે તારી
ખજ થી ડીસેઅન મને ૧૮૬૬ ને રોજ જ્યારે અમદાવાદ ખાળ વિધવા
વિવાહોત્તેજક મંજીના વ્યવસ્થાપક શુદ્ધઓની મના લગઈ હતી, ત્યારે

આ પુસ્તકના લાખાતરની બહુ જગ્યા છે, એવું ઘણા જણે કહ્યું. તે ઉપરથી તેનું લાખાતર કરવાને સલા આગળ મેં કબુલ કર્યું.”

મને ૧૯૦૭ માં સુગતમાં લગયેલ એકવીશમી દિવસે અમાનિક પરિવર્તના પ્રમુખ થનાર મોટું માન તેમને મળ્યું હતું તેમનું અવમાન ૧૯ મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૨ ના રોજ થયું. તેમની વાઘીરી કાયમ રાખના માટે તેમના મૃત્યુ પછી થયેલ સમારક દેડના દ્રસ્ટીઓએ ગુજગનમાં સ્વભાષા ચારકત ઉચ્ચ કેળવણી આપતી સ્ત્રીઓની કોલેજ સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો હતો તે પ્રમાણે મને ૧૯૨૧ માં અમદાવાદમાં સ્થપાયેલ “ગુજગત મહિલા પાઠશાળા” માથે શ્રી વાવરાકરનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે.

વાવરાકર એક રૂઢિચુસ્ત કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા અને તેમના પિતાનો ઇચ્છા કર્મકાંડનું શિક્ષણ આપી તેમને પુરોહિત બનાવવાની હતી પણ વાવરાકર નવીન સ્થપાયેલ અંગ્રેજી શિક્ષણ તંત્ર આકર્ષાયા અને આ પ્રમાણે તેમને પિતાથી જુદા પડવું પડ્યું આ પહેલી ઓગાડીમાં જેની સફળતા જેમની તેવીજ મફળતા લાવરાકર પોતાના નિશ્ચયને ગળગી ગહેવામાં આપી છદ્મી દર્શારી હતી.

વાવરાકરને સુધાગનો ખ્યાલ ધણેજ ઉડો અને વિશાળ હતો. આપણા દેશની બે મહાન કામો એટલે દિલ્લુ તથા મુસલમાન વચ્ચે એકથે માધ્યમની અગત્ય દ્વાયમાં કોઇને સમજાવરી પડે તેમ નથી લાવરાકરને આ અગત્ય વર્ગ પહેલા જણાઈ હતી એટલુંજ નાહ પણ તેમણે પોતાની માન્યતા આચારમાં મુકી હતી સગમ ૨૦ વર્ષ સુધી તેમણે અમદાવાદની અલુમને નસ્વામના મત્રી નરીકે મમ કર્યું હતું તે મગ્યાની કનેદને મોટા વરા તેમના જાણે મત્ર છે તેમના માટે મુમતમાન જામજોને એટલે જણા પ્રેમ હતો કે ૧૯૦૪ માં અમદાવાદમાં મહોમોડન કોન્ફરન્સ બગાઇ તારે તેમને તેના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા હતા અમદાવાદમાં જે દિલ્લુ-મુસ્લીમ એકમપી જગવાઇ ગદી છે તે વાવરાકર જેવાના પુન્યનું કથ છે, એમ કહેવું તે કાર્મ રીને અતિશયોક્તિજરેત્ર નથી

અલગ્નેની સ્થિતિ સુધારના માટે પણ તે ધણુ ઈતેજાર હતા
આ વર્ગના માળકાને શિક્ષણ આપવા માટે તેમણે એક નિશાળ
સ્થાપી હતી જે હજુ પણ ચાલુ છે

મહીપતગમના બીજા શિષ્ય હજોનિદાસ કાટાવાળા વિષે
લખતા પહેલા મહીપતગમ અને લાલશકગની
દામોદરદાસ માથે સુધાગની પ્રવૃત્તિમા પણ આમ્ય ધરાવનાર
સુખડવાળા દામોદરદાસ સુખડવાળા વિષે અહિં ટુકામા
નિર્દેશ કરવો એ સ્થાને યજ્ઞ પડશે

શેઠ દામોદરદાસ ગોગધન ના સુખડવાળા લુહાણા યાત્રિના હતા
સુમાઈની પ્રાર્થના મમાજના તે ૧૮૬૮ માં ૨૧ વર્ષની વયે સંખ્ય
યના ત્યાંથી પ્રાર્થના મમાજના કામમા તે ધણુ ઉત્સાહથી ભા
લેવા લાગ્યા તેમનો માપાદાનો વેપાર સુખડનો હતો એટલે તે
પણ શરૂઆતમા એ વેપારમા પડ્યા પછી તેમણે ફરી દુનની કરના
માડી અને તેમા તેમને મારી ફતેહ મળી જ્ઞાન અને અનુભવમા
વૃદ્ધિ કરવા માટે ચીન, જાપાન જગના અમેરિકા રંગેરે દેશોની મુસા-
ફરી કરી રહેશ પાછા આ ના ત્યારે તેમની યાત્રિએ તેમને મહિષકાગની
બીજા મતાત્રી, પણ તેમણે અડગ રી પ્રારથિત કરવાની રીઝ ના
હો તેથી થોડો સમય તેમને નાત મહાર ગડેવુ પડ્યુ, પણ પછી
ધીરે ધીરે તેમની નાતવાળાઓએ તેમની સાથે વડેનાર રાફેરો અને
અન્ન તે નાતના આગેવાન ધર્મ ગર પછી પણ તેમણે સુધારાના
મમમા ભાગ લેવાનું ચાલુ રાખ્યુ અને નાતની માડીમા મુસનમાન,
અરપૂશ્ય અને મુરોપિયનનો સાથે પ્રારથના મમાજ તરફનું પ્રોતિ
ભોજન ગોઠવ્યુ તેમની દદનાને ગિણામે નાત આ વિષયમા સુ કે આ
મરી ચડી નહિ

તેમણે પોતાના ધનનો હુટથી પરોપકારના કામમા ઉપયોગ
કર્યો હતો મુ મજમા નેચને દમગાર લાયમેગીઓ સ્થાપી જેમા કોટની
‘પીપલ્સ ફ્રી રીડીંગરૂમ એન્ડ લાયબ્રેરી’ મુખ્ય છે અરપૂશ્ય વર્ગના

ઉદ્ધાર માટે નેમણે દ્રવ્યની સહાય આપી એક મિશન સ્થપાવ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે પ્રાર્થના સમાજના કાર્યમાં પણ તેમણે વણી દ્રવ્યની મદદ કરી હતી.

હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાને જન્મ ઉમરેકમાં ખડાવતા વણીકે જ્ઞાતિમાં ઈ. સ. ૧૮૪૯ માં થયો હતો.

હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા રાવસાહેબ મહોપતરામના શિષ્ય હોવાનું સદ્ભાગ્ય તેમને પ્રાપ્ત થતું હતું, અને તેથી તેમના સ્વભાવિક સાહિત્ય પ્રેમ અને સ્વદેશ-વત્સલતાને

પોષણ મળ્યું હતું. અમદાવાદ અને ખેડમાં ફેટલોક સમય નોકરી કયા પછી ૧૮૭૩માં તે રાજકોટ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ નીમાયા. અમદાવાદમાં તે તેમના ગુરુ મહોપતરામ અને મિત્ર લાલજીકરની અસરને લીધે પ્રાર્થના સમાજના કામમાં જાગ લેતા થયા હતા. રાજકોટમાં પણ શરૂઆતમાં તે પ્રાર્થના સમાજમાં જતા, પણ સ્વામી રૂપાનદે ૧૮૭૫ માં આર્યસમાજ સ્થાપી ત્યારે તે તેમાં જોડાયા. ૧૮૭૩ થી ગુજરાતમાં આર્યક અને રાજકીય દ્વિવિચારનાં ચિહ્નો દેખાવા લાગ્યા હતા. તે માત્રમાં સુરતમાં “પ્રજા સમાજ” સ્થપાઈ હતી, પણ વ્હીલ વર્ગ અને શ્રીમંત વર્ગ સમાજમાંથી ખસી ગયા તેથી તે કંઈ કામ કયા મિત્રાવજ જાંગી પડી ભર્યમાં પણ તેજ સાલમાં “પ્રજા સમાજ” સ્થપાઈ હતી, તેણે ચારેક વર્ષ સુધી કામ કર્યું અને ૧૮૭૪માં તે પણ જંધ પડી. અમદાવાદમાં ૧૮૭૨માં પ્રજાકીય સમાજ સ્થપાઈ પણ તે તુર્તજ દગાર્થ ગમ્મ. ૧૮૭૫-૭૬ માં ગુજરાતમાં ફેર ફેર દેશા કારોગરીને ઉત્તેજન આપવા માટે સજાઓ સ્થપાઈ અને ફેટલાક જુવાનોએ પરદેશી માત્ર ન વાપરવો એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી. હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળાએ આ દ્વિવિચારમાં ખૂબ રસ લીધો હતો. તેમણે “દેશી કારોગરીને ઉત્તેજન” નામનું પુસ્તક જે જાગમાં લખ્યું તે મમયે તે પુસ્તકની ખૂબ વાહવાદ થઈ હતી. સમર્થ શિક્ષકાર નવજરામે તેનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં હતાં. હરગોવિંદલાલે ગુજરાત, કાકીઆવાડમાં ગામે ગામે ફરી દેશી કારોગરીને ઉત્તેજન

આપવાના ભાષ્યો કુગ્વા માડ્યા ૧ ૧૮૭૫મા હરગોવિંદદાસ 'ડો-
 ઙ્ગ ગના અને ત્યા કેટલાક રૂપો સુધી પ્રગણી ખાતાના અધિકારી
 તરફ કામ કર્યું ત્યાર પછી કેટલોક સમય તેમણે લુણાનાડાના
 મિલાનનુ પદ બોગવ્યું ' નાત સુધાગે ' અને સસાર સુધારે '
 નામના ઉપયોગી પુસ્તકો રચી તેમણે સુધારાના કામને મદદ કરી
 ૪ જીવનમા પણ તેમણે પ્રસંગે પ્રસંગે ખાતાના સુધરેલા નિયારો
 અમનમા મુક્યા છે પ્રાચીન કાવ્યોના સશોધન તરફ તેમનું નામ
 કાયમ રહેશે.

સ્વ મર રમણભાઈ અને નગસિંહરાવને આઘ સુધાગકોના
 પ્રતિનિધિ ગણી શકાય સ્વ સર રમણભાઈને
 રમણભાઈ સાક્ષરતા અને જાહેર જીવનની સાથે સુધાગક
 પણ પણ વારસામા મળ્યું હતું તે અમદાવાદની
 પ્રાર્થનાસમાજના પ્રાણરૂપ હતા. તેના વાજીવ ' જ્ઞાનસુધા 'નું
 તનાપણ તેમણે ધણા વર્ષો સુધી માહોશીથી કર્યું હતું ગુજ ૧-
 તની સુધાગના સર્વ કીનચાલોને ત તન મન, અને દ્રવ્યથી
 ટેકા આપવા તત્પર રહેતા ખાતાના સુધાગના વિચારોને ધણે મોટ
 અશ તેમણે આચારમા મુક્યા હતા સહિત્ય સેવા તેમને પ્રિય હતી,
 અને તે દ્વારા પણ તેમણે સુધારાની સેવા બજાવી ૪ સુધાગકોનો ઉપહાસ
 કરવામા મજા માનનાર જૂના વિચારવાળાઓના આચરણમાથી
 હમવાબોગ બાબતો શોધી શોધી તેમણે ભદ્રભદ્રમા (૧૯૦) જીવ
 મત્રાક કરી છે ' રાષ્ટ્રનો પરિત ' (૧૯૧૪) એ નાટકના પ્રસંગમા
 ૧૪ધવા ૧૪વાહનો પ્રસંગ તેમણે કુશળતાથી વણી દીરો છે આ

૧ સૂરતમા હરગોવિંદદાસે બાળણ કરેલ તે પ્રસંગે કવિ નર્મદાસ કરે
 પ્રમુખસ્થાનેથી જાણતા કહ્યું હતું " આ વિષય હમણા જે ચર્ચાય છે તેનું
 માન દક્ષિણીઓને છે, પણ એ વિષયમા પ્રાચ્યે કાળે પણ જરા પેનારા તો
 ગુજરાતીઓ જ થશે, કેમકે વેપાર ધંધા વિષે ગુજરાતીઓનીજ પ્રકૃતી બુદ્ધિ
 વિશેષ છે દક્ષિણીઓની નહીં ' કવિની આ અવિચ્છ વાણી ૬૦ વર્ષ અત્યારે
 સાચી પડતી દેખાય છે

નાટકમાં આપવા ધારેલ બોધ તેમાં આવતી પ્રતિજ્ઞાની લીટીએ
અરાબર દર્શાવે છે:—

સ્ત્રી જ્ઞાતિની અવદયા-પરિહારવાને,
એવો હુતાશન મહા પ્રગટાવીશું કે,
તેની પ્રચંડ ઉંડી જ્વાલાની માંથી યાશે,
અજ્ઞાન સ્વાર્થ વળી દુર્ભતિ સર્વ ભરમ

સમાજ સુધારાના ઉચ્ચ આદર્શો અને સિદ્ધાન્તોને સર રમણ
ભાઈએ પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા હતા. સ્ત્રી કેળવણીનો માર્ગ
અત્યારે જોવો સરળ થઈ ગયો છે તેવો આજની ત્રીસ વર્ષ પહેલાં
ન હતો. માધ્યમિક કેળવણી પણ તે વખતે નહિ જેવી હતી, તે
પછી ઉચ્ચ કેળવણીની તો વાતજ શી કરવી ? છતાં સર રમણભાઈ
એ અસાધારણ દહના અને જહેર હિંમત બતાવી શ્રીમતી વિદ્યા
બહેનને ઉચ્ચ શિક્ષણની સુખમતા કરી આપી, અને તેમણે જાને
શ્રમ લઈ તેમને તથા શ્રી. શારદા બહેનને અભ્યાસમાં મદદ કરી.
તેના પરિણામે આ બે વિદુષી બહેનો ગુજરાતનાં પહેલાં સ્ત્રી ગ્રેજ્યુ
એટો થવાનું મહાન સફળામ્ય મેળવી શક્યાં. પોતાની પુત્રીઓને
પણ તેમણે એટલીજ ખંતથી ઉચ્ચ શિક્ષણ આપ્યું છે. સા. સરોજ
બહેને સમાજ ચાલનો વિષય લઈ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ
ની પદવી મેળવી છે અને શ્રી. વિનોદની બહેને અમેરીકા જઈ આજ
વિષયમાં એ પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. બીજાં બે બહેનો મુંબાઈ યુનિ-
વર્સિટીનાં ગ્રેજ્યુએટો છે, ત્યારે તેમનાં સૌથી ન્હાનાં પુત્રી લાલમાં
ગુજરાતકોલેજમાં અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે.

રમણભાઈ વિધવા વિવાહના કાર્યમાં ધણીજ સદાય આપના હતા
અને તેમના આશ્રય નીચે અમદાવાદમાં અનેક વિધવા પિવાહો થયા
હતા. સને ૧૯૦૮માં અમદાવાદમાં ઉજવાએલ સ્ત્રીબોધ અને સંસાર
સુધારાની ન્યુમિલી પ્રમંડે તેમણે “શ્રંસાર સુધારાની પદ્ધતિઓ” એ
વિષય ઉપર મનનીય આખ્યાન આપ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે ૧૯૧૬માં

અમદાવાદમાં ભરાયેલ સંસાર સુધારા પરિષદના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ તરીકે તથા ૧૯૧૮માં નડીયાદમાં ભરાયેલ. ગુજરાત સમાજસુધારા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે તેમણે સંસાર સુધારા વિષે ધણાંજ વિદ્વતાપૂર્ણ અને વ્યાવહારિક સૂચનાઓયુક્ત બાબ્યાનો આપ્યા હતા.

નડીયાદના ભાષણમાં તેમણે સંસાર સુધારાની સ્વતંત્રતા, સમગ્રતા અને પ્રગતિની ભાવના સમજાવી છે તે સમાજ સુધારાના અભ્યાસીએ વિચારવા લાયક છે. સ્વતંત્રતાની ભાવના સમજાવતા તેમણે કહ્યું હતું: “દરેક પુરુષને અને દરેક સ્ત્રીને સ્વતંત્રતાનો અમૂલ્ય આધાર છે; જન સમાજની એક દર સ્વતંત્રતા જગવાય માટે છુટક વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના વ્યવહારના નિયમ થઈ શકે; પણ અપરાધ સિવાય કોઈ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાય નહિ, અને અપરાધ માટે પણ દંડ પૂરતી જ તે લઈ લેવાય. આ મહાન ભાવના રાષ્ટ્રીય જીવન પેઠે સામાજિક જીવનમાં પણ પ્રવર્તવી જોઈએ. એ પ્રતીતિથી જાગૃત થઈ આપણે લગ્નના વિષયમાં સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.”

પરંદગીનાં લગ્ન, વિધવા-વિવાહ, સ્ત્રીઓને કુંવારા રહેવાની છૂટ, સ્ત્રી કેળવણી, ઝોઝલનો નાશ વગેરે માગણીઓ આવી સ્વતંત્રતાની ભાવના પરજ આધાર રાખે છે, અને તેના વિરોધ ન્યાયપરાયણ દૃષ્ટિવાળાથી કરી શકાય જ નહિ એમ તેમણે વિસ્તારથી દર્શાવ્યું છે.

કાસ્ય અને કટાક્ષની તેમની અમાધારણ સંકેતો ઉપયોગ તેમણે સામાજિક દુષણો ખુલ્લા કરવામાં વારંવાર કરેલો જોવામાં આવે છે. તેમનું સમસ્ત જીવન આદર્શ સુધારકને અતુરપ હતું. તેમના મૃત્યુની નોંધ લેતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ લખ્યું હતું: “જે માણસ એક પણ વિધવાનાં આંસુ લૂછે છે, જે એક પણ બાળાને નમના નામે ઓળખાતા પશુવશમાંથી બચાવી લે છે, જે એક પણ અંત્યજની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરે છે, તે દેશની અને સમાજની શુદ્ધ સેવા કરે છે; ને મંલવ છે કે મહા પુરુષ રાજ્ય પ્રકરણી યોદ્ધાની લડાઈ બૂલાઈ જશે, ત્યારે આવી ખુલ્લે ખોલે થતી સેવા કળ જ આપ્યાં કરતી હશે. જે સેવાની પાછળ તાળીના અવાજ નથી પણ

જેનો પાછળ પ્રભુના આસિવાદ છે, તે સેવા તો ખરી છે જ. આવી સેવા રમણભાઈની હતી.”^૨

૧૯૧૩માં અમદાવાદમાં બરાયેલ પ્રાન્તિક સુધારાસમાજના પ્રમુખપદેથી રા. નગમિંદગવે જે ભાષણ નરસિંહરાવ આપ્યું હતું તે હતું ઘણું ગુજરાતીઓના સ્મરણમાં હશે. પણ આ પ્રમાણે સુધારક તરીકે

ગાંધેરમાં આવવાનો મુખ્ય પ્રમગ તો તેમના માટે લગભગ આ એક જ છે. રા. નગસિંહરાવનું આચરણ સુધારકને ગાંભીરે તેવું છે, પણ સુધારાનો ગાંધેર હીપચાલોમાં તે મહુ આગળ પડતો ભાગ લેતા નથી. તે ની ગુજરાતી કવિતાના આદ્યપ્રણેતા છે, અને કવિના મારફતેજ સુધારાનો બોધ નેમણે આપ્યો છે.

હિંદુ સમાજમાં વ્યાપિ રહેલ અનેક અનશોધી નેમનું હૃદય કપે છે. એમાર સુધારા સમાજના પ્રમુખપદેથી આપેલ ભાષણમાં તેમણે જ્ઞાતિ ગરુથાને “જૂના મક્રમ પાપી માણુમ”^૩ ની ઉપમા આપી હતી. ખાસ કરીને અનાથ અમળાઓ પ્રત્યેના અત્યાચારથી તેમનું કવિ હૃદય કંકળી ઉઠે છે કુસુમભાળામાં વિધવાનો વિલાપ તથા હૃદયચીણામાં “હાવેલી વિધવા અને તેનું માદું બાળક,” “હસી પડેલી માળ વિધવા,” “કાગમૃદમાની વિધવા” અને “વિધવા બાલાશ્રમની પાસે” એ કશ્ચરસભાર્યા કાવ્યો કોમળ અને મધુર રીતે વિધવાઓની વકીલાત કરે છે નુપુરજંકારનું સુદર કાવ્ય “ભારત જનનીની અશ્રુમાળા” પાપુ વિધવાઓની કશ્ચાવસ્યા દેખીને જ ટપકે છે.

૨ નવજીવન તા. ૧૧-૩-૨૮

૩ “નાતની સંસ્થા છર્ણુ થઈ ગઈ છે અને હાલના જમાનાને પ્રતિકૂલ છે. નોકરનું કલ્યાણ કરવાની નાતની સત્તાનો અવગણ્યો છે, અને એક જૂના મક્રમ પાપી માણસની પેઠે નોકરનું અગર નુકસાન કરવાની સત્તા તેનામાં રહી છે, અથવા તેણે ખાસ કરી છે.”

શુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ ૧૯૧૩

પ્રકરણ ૫ મું શ્રીઓની ઉન્નતિ.

— ૦ : —

શ્રીઓનીઉન્નતિ માટે, શ્રી શિક્ષણ વિધવા વિવાહ, અનેક પત્નીઓ કરવાનોરિવાજ નાબૂદ કરવો, વૃદ્ધ પુરૂષોના બળકીઓ માથે અને નાના બાળકોના મોટી વન્યાઓ માથે લગ્ન કરવાથી થતા કળેડા અટકાવવા, વગેરે માટે સુધારકોનો પ્રયત્ન હતો અને હજુએ છે

શ્રી કેળવણી —આ દેશના અજ્ઞાન અને નિગ્ધતાનું મોટું કારણ શ્રી નતિની નિગ્ધતા છે. અનેક કારણોથી શ્રીની પદવી હવકી ગણાઇ છે અને તેમને જ્ઞાનવાન કરવા તે અનિષ્ટ અને હાનિકારક મનાયું છે માતા અજ્ઞાન હોય ત્યારે માળકો પણ અજ્ઞાન ગહે. ૧૮૫૭ ના મર આર્મ્સ વુડના કેળવણીના યાદગાર ખગીતામાં લખવામાં આવ્યું હતું “ હિંદુસ્તાનમાં શ્રી કેળવણીનું મહત્વ જોટલું અંકાય તેટલું ઓછું જ છે... ..કોઈ પણ પ્રગ્નમા મમત્ર પ્રગ્નની ભુદ્ધિ અને નીતિ પુરૂષોની કેળવણીથી ખીલે તેના કરતા શ્રી કેળવણીથી વધારે ઝડપથી અને જોગ્યી ખીલે છે. ” આના સંબંધથી શ્રી કેળવણીના કાર્યને અમારો પૂરો ટેકા અને મહાવ છે એમ તેમણે જણાવ્યું હતું પણ યથા પ્રજા તથા રાજા એ પ્રગ્નનંત્રના જમા નાના મૂત્ર પ્રમાણે પ્રગ્નએ જેમ આ તરફ ઓછું વલ્લ આવ્યું છે,

તેમ ગળ્યે પણ આ ગાળુએ નહીં જોવું જ ધ્યાન આપ્યું છે ૧૮૫૪ પત્રીના ૫૦ વર્ષમાં કન્યા જનવણી કીડીના જગતા પણ ઓછા વેગે વધી છે ૧૯૦૬-૭ ની આખરે આખા હિંદમાં કન્યાઓને શીખવવાની કુલ સંસ્થાઓ (કે લેડીઝ અન્ડેશન શાળાઓ તથા પ્રાથમિક શાળાઓ મળી) ૧૨ ૫૦૦ હતી હિંદુસ્તાનમાં સહેરો અને ગમડા મળી લગભગ ૫૩૫૦૦૦ છે એટલે આ હિંદમાં ૬૨ સો ગામે ૨૬૬૦૦૦ શાળા થઈ આ સંખ્યા ૧૯૨૪-૨૫ ની આખરે વધી ૧૯,૫૦૦ની થઈ લોર્ડ કર્ઝનના વખતમાં રૂપિયાની મિતલ જોની રીતે વધારી દેવાથી મગકારી તીજેરીમાં ધણી મચત રહેવા લાગી, અને તેમાંથી કંઈ ભાગને ઉપયોગ ફેળવણીના કામમાં થયો તેથી આ વધારો થયો, પણ તે નહીં જોવો જ મણાય જોવી આખા દેશની સ્થિતિ તેવી જ લગભગ ગુજરાતની સ્થિતિ છે

૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં ગુજરાતી લખી વાંચી મળતી સ્ત્રીઓના કેના ૨૦ વર્ષના આકાશો આપવામાં આવ્યા છે તે પરથી ફેળવણીની પ્રગતિનો-અરુ કહીએ તો મહત્તિનો-ખ્યાન આપી દર હમરે લખી વાંચી મળતી સ્ત્રીઓ

	૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૨૧
જીલ્લાઓ	૧૬	૨૬	૪૨
પાતણપુર એજન્સી	૩	૫	૮
મહીકાકા	૩	૫	૯
રેવામાંકા	૦	૬	૧૩
કાડિયાવાડ	૧૩	૨૦	૩૬
વડોદરા	૮	૨૧	૪૦

ખાનગી અને મગકારી પ્રવાસથી પ્રાથમિક શાળાઓ તો કંઈ અમે ગુજરાતમાં સ્થપાઈ છે પણ માધ્યમિક સ્થાપના તો ખગમગ કંઈજ પ્રમાણ થઈ નથી મગકારે અમદાવાદમાં અને વડોદરા, ભાવનગર

તથા ગોંડગના દેશી રાગ્નઓએ પોતપોતાના મુખ્ય શહેરોમાં એક એક કન્યાઓ માટેની હાઇસ્કૂલ ખોલી છે, પણ ગુજરાતનો વિસ્તાર જોતાં આ કંઈજ નથી. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ સ્ત્રી શિક્ષણનો પ્રચાર જાણુવા માટે ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં આપેલ નીચેના આંકડાઓ ઉપયોગી થઈ પડે.

પ્રદેશ	દર દશ હજારે અંગ્રેજી લખી વાંચી જાણનાર
અમદાવાદ	૨૭
ભરૂચ	૧૧
ખેડા	૫
પંચમહાલ	૪
સુરત	૨૪
ખંભાત	૪
કચ્છ	૧
કાઠિયાવાડ	૮
મહીકાંડા	૧
પાલણપુર એજન્સી	૨
રેવાકાંડા	૩
સુરત	૫

કુમારી કાર્પેન્ટર:—હિંદના સ્ત્રી કેળવણીના ઇતિહાસ સાથે કુમારી મેરી કાર્પેન્ટરનું નામ સર્વદા જોડાયેલ રહેશે. તેનો જન્મ ૧૮૦૭ માં હજીરામાં થયો હતો. રાગ રામમોહનરાય અને સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના સંપર્ગને લીધે તેને હિંદુસ્તાનમાં આવવાનું મન થયું. તેણે ચાર વખત હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી હતી. તે દરમિયાન તે ગુજરાતમાં અમદાવાદ, વડોદરા, સુરત વગેરે સ્થળે આવી ગઈ હતી. તેણે સરકાર પાસે શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવાના હેતુથી જુદે જુદે સ્થળે “શ્રીમેત્ર નોર્મલ સ્કૂલ્સ” ઉઘડાવી. સ્ત્રી કેળવણીનો કેલાવો

અને કેદખાનાઓમાં સુધારે કઠાનના માટે તે માત્ર શ્યામ કરી-
૧૮૭૭ માં ૭૦ વર્ષની રમે તે મુશ્કેલી પામી તેણે ઉધડાવેન નોર્મલ
સ્કૂલમાંથી એકજ મર્યાદા અત્યાગ સુધી દડી રહી ડ—

મહાસદ્દમી કીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ—૧૮૭૦માં અમદાવાદમાં મીમ
કાર્પેન્ટરે સ્થપાવેન શીમેલ નોર્મલ ક્વાર્ટરને ૧૮૭૪ માં શીમેલ ટ્રેનીંગ
કોલેજ જેવું નામ પ્રથમ અપાયેલું જોવામાં આવે છે તેની શરૂઆત
૭ વિદ્યાર્થીનીઓથી કરવામાં આવી હતી. અમદાવાદના શેઠ એચગદામ
અનાઇદામ લક્ષ્મીએ પોતાની પુત્રી મહાસદ્દમીના ગ્રન્થુર્થે શીમેલ
ટ્રેનીંગ કોલેજ માટે મકાન બાવવા મારી ગૃહ આપી તેથી આ
મર્યાદા માથે તેમણે નામ જોડાયું કન્યાઓને અંગ્રેજી શિક્ષણ
આપવાની માગણી ચહેરીઓ તરફથી કરવામાં આવનાથી થોડા વર્ષો
પછી આ મર્યાદામાં અંગ્રેજીનું શિક્ષણ શરૂ કરવામાં આવ્યું આ
મર્યાદાના પચાસ વર્ષની કાન્ક્રીબાર્ દરમિયાન તેમાંથી હજારે ન્તરી
શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરી ગુજરાતના ગામડાને અજ્ઞાનાધિકાર દૂર કરવા
માટે મોક્ષવામાં આવેન છે ત્યાં અંગ્રેજી શિક્ષણ લીધેલમાંથી વગલગ
પદ્ધતેક બહેનોએ એન્જુએટની પદ્ધતી લીધા છે

સેડી વિદ્યાગૌરી તથા મા શાસ્ત્રગાની—૧૯૦૧ માં ચેડી
વિદ્યાગૌરી ગ્રન્થુભાષ નીવડ અને મૌ શાસ્ત્રગૌરી સુમત મહેના
એ બે બહેનોએ બી એ ની પરીક્ષા પાસ કરી ગુજરાતના આ
મે પહેલા એન્જુએટ બહેનોએ પોતાની વિદ્યાનો ઉપયોગ સ્ત્રીમતિની
ઉન્નાત કરવામાં કર્યો છે ત્યો આપણા પ્રમિદ સુધારક જોગાનાથ
ભાષના દોહિત્રીઓ છે, તથા નમ્મથી પણ સુધારક કુટુંબો આથે
જોડાય છે તેથી તેમણે સુધારના વિષયને પોતાનો ઝી લીધો કે
તેમણે સ્વ. એસ ચંદ્ર ત્તના “ગાળી પુસ્ત “અમાર”
(સુધાહામિની) તથા વડોદરાનાં મહાગણી સ્ત્રીમનાગાષના પુસ્તક,
The position of women in India ના ભાષાનરે

કયા છે. શ્રી ક. સુબીના જામમ તેઓ માર્કિય ભાગ લે છે. માનિકો પુસ્તકો વગેરે— “ સ્ત્રીમોષ ” પત્ર જગજગ ૭૦ વર્ષ પહેલા ઈ. મ ૧૮૫૮ માં સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી મુંબાઈ-મા સ્થાપનામાં આવ્યું હતું. ઝરમનમાં સર કરેલું આ મિક પાઠગી સુધારક કેમુરાઈ નવરોજી જામરાજના હાથમાં આવી બહુ જોગદાર મન્યુ જામરાજની કથમ સુધારાને મદદ કરવા હંમેશા તૈયાર હતી. કોઈ દુખી અને જુદાઓ રિવાજોથી પીડાયેલી વિધવાને મદદ કરવાની જરૂર હોય ત્યારે તે મોંથી આગળ મેનને પડતા સ્ત્રીમોષે અનેક વર્ષો સુધી ગુજરાતી સ્ત્રીઓની એકમગ્ની સેવા મળતી છે, અને હજુ પણ મળે છે, તેમાં કામગીરી કુદ મનો ભાગ મોંથી વધારે છે. સ્ત્રીઓનું બીજું પત્ર “ સુન્દરી મુમોષ ” હતું તે ‘ મનુ મમાજ ’ નામના પુસ્તકના મડળે સર કર્યું હતું સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરવા એ આ મમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો તેમના મનોમાથી રામમોહનરાય અને રા. ભોગીન્દ્રરાય મુખ્ય ગણી શકાય —

શ્રી રામમોહનરાય જમવંશરાય દેગાધ — હાલોલના ઇનામદાર છે અને અમદાવાદમાં રહે છે “ સુન્દરી મુમોષ ” પછીથી તે એકલાજ સ્થાવના હતા તેમની વાતોમાં “ યોગિની ” અને ‘ બાવા ’ માં સ્ત્રી જીવનના પ્રશ્નોની ગંભીર ચર્ચા કરામાં આવી છે ‘ આતુ અને ગહેવુ ’ એ તેમનો સ્ત્રીઓને ઉપદેશ છે

ભોગીન્દ્રરાય રતનલાલ દીવેદિયા — તે સ્વસ્થાવથીજ મમાજ સેવક હતા. ગરીબોની હાલથી તેમનું દયુષ્કાંતુ તેમણે મુંબાઈના સેવામદનમાં આમિસ્ટટ સેક્રટરી તરીકે અને પન્નાવાલ ફોન હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જામ કર્યું હતું તમણે ‘ ઉપાનન્ત ’ “ મોહિની ” “ સ્ત્રીઓ અને મમાજ મેરા ” વગેરે પણ પુસ્તકો લખ્યા છે. પુરૂષો તરફથી સ્ત્રીઓને થતા નાના મોટા અન્યાયો સામે તેમણે સ્થળે સ્થળે પોકાર ઉઠાવ્યો કે

નૂતન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરના યત્નથી
અને લેખકોએ લખ્યું છે પણ તે મર્વ વિશે વખતો અતિ વિરના
યર્ષા જન્ય માટે તેમના પ્રતિનિધિરૂપ કવિ ન્હાનાનાની ભારનાઓ
વિશેજ ઝઘકે કહી અમે મતોપ માનીશું
“ પ્રેમ-ભક્તિ ”

૨૧. ન્હાનાનાનું આખું ચે માહિત્ય તેમણે પમદ કરેલા તખ્તનુમ
પ્રમાણે પ્રેમભક્તિનું છે અને તે સહેલુંક છે ‘ પ્રેમગુજ
માં કવિ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે - ‘ પ્રેમની પુન સ્થાપનાની કવિના
જગત આજ માગે છે ’ કવિમંદિરે મંગેશ અને વિપ્રલ
શગાનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યારે આપણા કવિશ્રીએ એ મન્ને
માથી એકે નહી પણ ત્રીજાજ પ્રકારના પ્રેમજીવનની કથા કહી છે

૨૧ ન્હાનાવાસનો પ્રેમ મહેશ એ પ્રકારમાં વહેચી શકાય રનેદ
લમ અને લમ રનેદ. સસાર મુધાગનો હીરચાને રનેદ લમનો
પ્રભ આપણા દેશમાં કેવલાક કાળથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો રણુઝોડભાઈ
ઉદયગમ / નાટક ‘ જનુમારી વિજય ’ આજ પ્રભ પર લખાયું છે
કવિ ન્હાનાનાના એકે એક પુસ્તકનો મુખ્ય વિષય રનેદ લમનો છે ગોવર્ધન
ધનગમની કુમુદકે કુસુમ મન્નેમાથી કાઈ રનેદ લમ થયું ન હતું ૨
ન્હાનાનાના જરા, ઉપા અને બીજી મર્વ નાવિકાઓ રનેદ લમથીજ
વરે છે કુમુદનાજ મંચધમા ગોવર્ધનરામે દેહનમ અને રનેદ લમનો
તક્ષાત પ્રથમ ચચ્યો, પણ તે પ્રતને પોતાનો નાવિકા અને નાવિકના
જીવનમાં આમોઁશીસની માફક આભારિક ગાલી મુકનાર તો
કવિ ન્હાનાનાના જ છે

નવગુજરાત રનેદનમ માટે તલમું હતું ગુણના કળેકાની
કથા પણ રનેદ લમના પ્રથમ નાટકના રણુઝોડભાઈએ કરી હતી.
પતી બનીતા અને નંદનના કમ્તા પણ ત્યારે દુખદાયક કુમુદ
અને પ્રમાદનુ ગુણનું કળેકુ ગોવર્ધનગમે મિતરું આવી દુખદ

ધિતિમાથી મુકા થતા ગુજગતનો યુન-ર્ગ તનસનો હતો, તેને
 નિએ સ્નેહ નમનો મત્ર આપ્યો મમારના મર્ફ દુ ખોનો નાશ
 ના માટે આ એકજ ઉપાન છે, એમ ક્રિ પો રી પોમરીને કહે છે
 સ્નેહ લમના આપણા ક્રિ લમ સ્નેહના પશુ મહત્તમ ઉપામ છે

ચોરનાડના ગિરનારા પ્લ હાથુ મ્વ પઢીઆર અમૃતનાલ સુદગ્ધ

એ સામાન્વ શિશુષુ પામેલ સ્ત્રીઓ સ્હનાઈથી

પઢીઆર

મમજી શકે તથા તેમના વિચારો ઉન્નત અને

ન પ- થાય એવા લખાણવાળા અનેક સ્વર્ગ

ના કથો નખા છે તેમા ' સ્ત્રીઓનુ સ્વર્ગ ' અને સ્વર્ગની

મુ- રીઓ' મુખ્ય છે આર્થ વિધના" એ પુસ્તક તેમની વિધના

ઓ પ્રતેની લાગણી દર્શાવ છે તેમના કથોએ સ્ત્રી મમાજ પર મારી

અમર કરી છે

આ મ્થળે સ્ત્રી લેખિકાઓની સેવાની નોંધ કવી જોષએ તેમણે

સ્ત્રીઓની ઉન્નતી અર્થે નખ્યુ જે એટલુજ નહિ પણ તેમના

દષ્ટાંતથી અગ્ર સ્ત્રીઓમા નિદા મેગવવાની હોમ જમૃત થઇ છે

આ પ્રમાણે હોનાથી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના કાર્યમા તેમનો ફાળો

ઓઠો ન ગણાવ

૨૫ મુમતિ —ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ નાગર ગૃહસ્થ લતુભાઈ

શામગદામના પુત્રી હતા માગરોગવાળા સુવિખ્યાત વ્યાખ્યાનકાર

અનન્તમા ૧૬૧૧ મા નાની રથમા તેમનુ અવનાન થયુ તો પણ તે અનેક

પુસ્તકો ૧૭૧ મુકના ગયા છે તેમણે જાનિ ૧ અનેક મનુષ્યો નામે નવન

ધ્યાઓ મનુગી તથા અગ્નિ કુમાર નાગકો અને સિ મેરપાન માન વગેરે

મ ૫ કથો લખા છે વમન્ન મુ- ગી મુખોધ આનન્ વગેરે મામિકોમા

તેમના લેખો પ્રસિદ્ધ થતા હતા

સ્વ વિજ્યાસક્તમી હર્ષદરાય ત્રિવેદી — આ શ્રીમાળી બાહ્ય
જાનિના મન્નારીએ મુન્ની મુખોષ અને સતતમા કેટલાક મુદ્દા
લખો તથા જવ હો કાચો નખા ફળા નાની રથમા તુલ્યનો
જાગ વહેના છતા જીઓ ખતથી કેની ગને પોતાની ઉન્નતિ યો
શકે છે તેન વિજ્યાસક્તમી દૃષ્ટાન્તર છે

તે મિત્રાપ મો હર્ષિમુખગોંગી પ્રમીના દીવળીયા મુજ્જ
વિકાન નગમિહગાનના પુનો એ ઉમિના વગેરે સ્ત્રી વેપિકાઓએ
માહિત્ય ક્ષેત્રમાં મહાગ પડી સુધાગના ગમને ટેકા આપ્યો છે

સમ્પ્રદાયો ઉચ્ચ તથા માધ્યમી પ્રગણી — ગ સ્વ માણગોંગી
ગ એ શિવગોંગી તથા ગ સ્વ મુખોષના દેમાષએ અમદાવ
દુખી વિધવાઓન જાન તથ આનંદ આપવાના હેતુથી અમદાવાદ,
મુગન મુમર્ષ ગજરાત વગેરે સ્થળ રનિતા વિશ્રામો” સ્થાપ્યા હ

બાણગોંગી — તેમનો જન્મ મુગતમા ૧૮૫૬ મા થયો છે
તે વડનગર નાગર છે નાની રથમા વૈધ રંગા પ્રાપ્ત થયા પડી
તેમનું પોતાનું જ્ઞાન રાયરા નખરામા અત ધર્મજ્ઞાનમા જોડ્યું.
તમને ગ એ શિવગોંગીનો પરિચય થતા મન્નેએ મળી મવત
૧૮૬૩ મા મુગતમા રનિતા વિશ્રામ સ્થાપુ હાનમા ત્યા મધના
વિધવા તથા વળ્યા ત્રણ સ્વધ્યાની જોગોને નાખવામા આવ છે
તથા તેમને ઉપગોંગી શિક્ષણ આપવાની તજલીજ થાય છે. આ બહેનોએ
મુમાધ તથા ગ નકામા પણ રનિતા વિશ્રામો ખો રા છે મુરત રનિતા
વિશ્રામ તરફથી રનિતા વિજ્ઞાન નામનું માનિત પત્ર પ્રગ કરામાં
આગે છે

ગિવગોંગી ગજગદ — મુપ્રમિદ પ્રો ત્રિબુવન સ મ્પ્રાજ્ઞામ
ગજગદના તે મ્નેન થાય તેમનો જન્મ મુગતમા ૧૮૫૮ મા થયો હતો તે
મત્તર ર્ફની વયે વિધવા થયા તેથી તેમના જામ પ્રો ગજગદ માથે
વડે વગમા જઈ ગયા ચાન્પડી મુગત જન્મ ગ સ્વ માણગોંગીના

માયાણુ મહાત્મમા ગહેના નાગના ગામે ગામ ફગી લોકાને મમ નવી
વનિતા વિનામ માટે ફગી મેળવનાનો પ્રયામ પોતે કરે છે

અમદાવાદ વનિતા વિનામ — આ મસ્થાની સ્થાપના સ્વ
અમાનાન માડગનાનના લૈલિત્રી ગ અ મુલોના બહેને ફગી છે
શરૂઆતમા વિધવાઓને લીવણુ ભરત ગુથણુ તથા ધામિ-શિક્ષણુ
આપનામા આવતુ હતુ ૧૮૧૪ મા મૌ ગારદા મ્હે ૧ મહંતાની
મ વ્ધી આ મસ્થાનેઅગે મહિના વિધાનય નામે શાળા ખોલવામા
આરી તેમા ૧૧ વર્ષનો અબ્નાસકમ ગખનામા આ પો છે, અને
તેમા અગ્રેષ્ઠ ગુજરાતી ઇતિહાસ મૂગોગ મસ્કૂત દિન્દો મગાત
લીવણુ તથા ચિનિમકુ શિક્ષણુ આપનામા આવ છે વિધાનય
પૂનાની ભાગતનીવ મહિના વિધાની સાથે ખેડાયેનુ છે મસ્થામાથી
અખામધ વિધાર્થીનીઓએ વિધાનીકની ત્રાવશિલ તથા શાળાન્ત પરીક્ષા
પમાર રી છે કેટનીરે મ્હે ૧૧ મહિના પા શાળામા આગળ અભ્યાસ
રી છે એ થઇ છે

ઉપર દર્શાવન મહિના વિધાલય તથા હવે ૧૩ી નીચે લખેલી
મસ્થાઓ શ્રીમતી ૧૧થી ૧૮ ફામોદ ૧૮૭૧ લા ત પીય મહિના
વિધારી માથે ખેડાયેન છે એન તેના મર્તક પગિયન અત્ર આપવા
શે ૧૭

સ્વાસ્થ્યનાર્ય મહિલા વિદ્યાર્થી

ગ્રો ઘોડો રાવ વ પૂનામા વિધવાશ્રમ ગ નસતા હતા અને
ત્નાની તેમણે કેટના વિધાર્થીનીઓને મુખાર્ધ યુનિવર્સિટીની મેટ્રી
ની પરીક્ષા માટે મોઝલી આપ્યા હતા ૧૮૧૫ ના ડીસમ્બરમા
મુ ૧૧મા ભગેન દિદીમમા મધાગ પગિ હનુ પ્રમુખપદ સ્વીકારાનુ
આમત્રગ મળ્યુ તે પહેલા ઘોડા ફિસ પગ ગ્રો વેને કોઇ
અત્તપરા મિત્રે તપાનની સીઓની યુનિવર્સિટી

માહિનીપત્ર મોન્દ્યુ આ વિદ્યાપીઠનો વિદ્યણુક્રમ વાચી પ્રો કર્વેના પર ઘણી અમર થઈ અને તેમના મનમાં તત્તી મઝ્યા દિદમા મ્થ પરાની જ્ઞાના જગૃત થઈ મુનાઈની પગિષ્ઠમાં તેમણે પેતાનો આ વિચાર મલેડે કર્યો અને ૧૮૧૬ માં જાગૃતવર્ધીય મહિવા વિદ્યા પીઠની સ્થાપના થઈ ૧૯૨૦ માં ગુજરાતી જ્ઞાનવીર મેઠ વિદ્વન્દામ દામોદર ડાકરશીએ વિદ્યાપીઠને પદે જ્ઞાપ રૂપિયાની બાદશાહી સખા વત કરી તેમાં એવી જોડવણ કરવામાં આવી કે હાલ તુરંત વિદ્યા પીઠને તેનું બ્યાન આપવું અને અમુક સગનો પૂરી થાય ત્યારે મુજબ મ્થમ આપવી વિદ્યાપીઠ માથે જ્ઞાતાના માતૃશ્રીનું નામ જોડી તેને શ્રીમતી નાથીનાઈ દામોદર ડાકરશી જાગૃતવર્ધીય મહિવાવિદ્યાપીઠ" એવું નામ આપવામાં આવ્યું આ અણુધારી મદદ મળવાથી વિદ્યાપીઠના કામમાં ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું અને રત્ન મેડ વિદ્યુદ્ધામે મ્થ કંઠવાની જ્ઞાપમણ કરી હતી તેથી અને અજ્ઞામક્રમ પણ અનુકૂળ જામવાથી ગુજરાતની ત્રી મ્થાપાયેલી સ્ત્રી શિક્ષણની મસ્થાએ તેની માથે જોડાત

મુનાઈ યુનિવર્સિટીનો અજ્ઞામક્રમ સ્ત્રીઓને માટે થોડા નથી એ વિચાર ગુજરાતના કેળવણીકારોને રતત્ર મીને મુજરો હતો અને તેથી અમલવા અને મુજબમાં મહિવા વિદ્યાપીઠ સ્થાપના હતા બાદશીની મમાનતા જામવાયો આ મઝ્યાએ પૂનાની વિદ્યાપીઠ માથે જોડાઈ અને એવી મીજી મઝ્યાએ ધીમે ધીમે ગુજરાતમાં જુતાનુજ સ્થળે નીકળવા લાગી

સગ્રાઈ યુનિવર્સિટીઓનો નાખાસક્રમ જોખરાઓની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં લઈ ઘડવામાં આવ્યો છે x વળી શિક્ષણનું વાદન અમેજી

x અમને તો જમાડા અમ્થ અનુભવથી એમ લાગે છે કે સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓ બનાવવાની કેળવણીનથી જાપવામાં આવતી પણ તેમને પુરૂષ બનાવવાની કેળવણી આપવામાં આવે છે-મહિવાદ (મુદર્ગન વચાવધી, પાનુ ૪૩૪)

છે. આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હિંદુસ્તાન મિત્રાવ જગતના બીજા કોઈ દેશમાં નથી. હિંદુસ્તાનમાં જે સ્ત્રી શિક્ષણની પ્રગતિ ઝડપથી કરવા દેવાય તો શિક્ષણ દેશી ભાષાઓ મારફત આપવું જોઈએ અને અભ્યાસક્રમ સ્ત્રીઓની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે તેવા હોવા જોઈએ. મદિલા વિદ્યાપીઠમાં આ જન્મે જાનનો લક્ષમાં લેવામાં આવી છે. ગણિત, ભૂગોળ, મંદરૂત વગેરે ઔદ્યોગિક વિષયોની સાથે શિવણ, મંગીત, ચિત્રકામ વગેરે કલાઓનું શિક્ષણ અગ્નિયક વિષયો તરીકે ગ્રામ્ય કરવામાં આવેલ છે. ગૃહ વિજ્ઞાન, અંગ્રેજી, ઇતિહાસ અને માતૃભાષાનું શિક્ષણ ફરજિયાત છે. અંગ્રેજી સિવાયનું બધું જ શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા આપવામાં આવે છે. શાળાના અભ્યાસના અન્ને શાળાન્ત અને કોલેજમાં દાખલ થવા માટે પ્રાવેશિક પરીક્ષા વિદ્યાપીઠ તરફથી લેવામાં આવે છે. ત્રણ વર્ષના કોલેજના અભ્યાસ પછી છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરનાર વિદ્યાર્થીનીને જ એ. (એન્જીએટ ઇન આર્ટ્સ-ગૃહીનાગમા)ની પદવી આપવામાં આવે છે. સરકારે પ્રાવેશિક પરીક્ષા અમુક અમુક અગ્નિયક વિષયો સ્પષ્ટ પાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને એલ. સી. પી. એન્ડ એમ તથા એમ. ડી સી. ની પરીક્ષા માટે દાખલ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. ગુજરાતી પ્રગત્યે મદિલા વિદ્યાપીઠના શિક્ષણને મારી રીતે અપનાવી લીધું છે. જે બહેનો કદી પણ માધ્યમિક કે ઉચ્ચ શિક્ષણનો લાભ મેળવી શકત નહિ તેવી અનેક બહેનો માત્ર સ્ત્રીઓ માટે અલાહેદી ગોઠવણ, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અને અનુકૂળ વિષયોની સગવડ મળવાથી કેળવણી પામી શકત છે, એમ મદિલા વિદ્યાપીઠ અભિમાન માથે કંડી શકે વિદ્યાપીઠની વિદ્યાર્થીનીઓ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ માધ્યમિક શિક્ષણને દેલાવો કરવામાં કરી રહેલ છે. દેશીગ્રન્થો, યુનિસિપાલીટીઓ અને સરકારે પણ વિદ્યાપીઠનાં એન્જીએટોની શિક્ષણ અંરથાઓમાં નિમણૂકા કરી છે તે આનંદ પામવા જેવું છે.

મુરત મદિલા વિદ્યાલય-અમનવાદ મદિલા વિદ્યાલય સ્થપાયા

પછી થોડાજ મમયમા સુરતમા પણ મહિલા વિદ્યાલય ંથપાયું. તેની સ્થાપનામા મુખ્ય ભાગ ગ હમનવાલ કોંગ્રેસમા મોદીએ લીધો છે તે વડોદરા રાજવના ચેન્દ્રના છે વડોદરામાં તેમણે કેળવણી ખાતામા કામ કર્યું હતુ તે મમયે પણ “પુત્રી શિક્ષા” નામનું પુસ્તક લખી તેમણે શ્રી કેળવણી પ્રત્યેની પોતાની લાગણી બનાવી આપી હતી. શ્રી કેળવણીના પ્રતધારી રવ. ભાઈ અમૃતલાલ દાણી તથા તેમના મિત્રમડળે આ મગ્યાના વિકાસમા અગત્યનો ફાળો આપ્યો હતો.

શ્રી. લા. ઉ ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા અમદાવાદ:— સુરત તથા અમદાવાદના મહિલા વિદ્યાલયો પૂતાની પ્રો. કર્વેની “ભાગ્યવતી” મહિલા વિદ્યાપીઠ” માથે જોડાયા છે આ શાળાઓમાથી પ્રાવેશિક પરીક્ષા પામ કરી આગળ અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીનીઓ અમદાવાદની મહિલા પાઠશાળામા દાખલ થઈ શક છે. તેમા ત્રણ વર્ષ અભ્યાસ કરી વિદ્યાર્થીનીઓ જ એ (ગૃહીતાગમા) ની પદવી મેળવે છે પાઠશાળાની અવસ્થા “ગુજરાતી શ્રી કેળવણી મંડળ” ના હાથમા છે. મૌ વિદ્યાગૌરી નીપકંઠ મંડળના મત્રી તરીકે તથા પાઠશાળાના માનાર્હ આધ્યાપક તરીકે આત્મા રેડીને કામ કરી રહ્યા છે પાઠશાળામા હાલ લગભગ પચાસ વિદ્યાર્થીનીઓ અભ્યાસ કરે છે અત્યાગ મુધીમા ૨૨ બહેનો જ એ ની પદવી વર્ષ બદાર પડ્યા છે અને એક બહેને અંગ્રેજી નો વિષય લઈ પી એ (મુ. નાઇ યુનિવર્સિટીનીના એમ. એ. જેવી) ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે તેમાથી નહીંબરી બહેનો માધ્યમિક તથા એક ઉચ્ચ શ્રી શિશુલુનું કામ કરી રહેવ છે. બદારગામની બહેનો માટે શહેર બદાર સ્વતંત્ર હામા પાઠશાળાના અગાઉના પ્રિન્સિપાલ મિમ ભાગવને સ્થાપેલ કન્યા છાત્રાલયની મગવડ છે.

વડોદરામાં પણ કેટલાક મમયથી આ પ્રકારની પાઠશાળા ંથાપવામા આવી છે

ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ:-મુંબાઇની ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીઓને માટે શિક્ષણના વગેરે સલાહ તથા આપણાના અને આનંદ વિનોદના મેળાવડાઓ કરવાના હેતુથી મુંબાઇમાં ખામ કરીને સ્વ. ગોકળદાસ કદાનદાસ પારેખના પ્રયાસને લીધે આ મંડળ મને ૧૯૦૩ માં સ્થાપાયું. ઘણાં વર્ષ સુધી મંડળના પ્રમુખનું કામ સ્વ. જમના બહેન મકકલએ કર્યું હતું. સ્વ. જમના બહેને ઉચ્ચ કળવણી લીધી ન હતી. જનાં તેમનું જ્ઞાન અને અહેવાગકુશળતા પ્રશંસનીય હતા. દુષ્કાળના સમયે ગુજરાત, કાઠીઆવાડના ગામડાઓમાં ફરી જમના બહેને ગરીબોને ઘણી મદાય આપી હતી. તેમના પરોપકારી કાર્યોને લીધે તેમને “જમના મૈયા”નું નામ આપવામાં આવતું હતું. આ મંડળે કિંદના દાદા, દાદાભાઈની જ્યોતિ ઉજવવાની ગરજાત કરી હતી. કાઠીઆવાડમાં ભાવનગરમાં આ મંડળની શાખા છે.

આ સિવાય સ્વ. મલ્લારી અને માધુપુરજી દયાગમ ગાંધુમયના પ્રયામથી ૧૯૦૬ માં સ્થપાયેલ મુંબાઇનું “સેવા મંદન”, ગ. વરમનદાસ ચીતલિયા આપણે “અગિની મંદન” વગેરે મંથાઓ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે પ્રયામ કરે છે.

મકરણ ૬ હું : મકીણું

કાઠીઆવાડના રાજાઓ તથા વડોદરાના નામદાર ગાયકવાડે
સંસાર સુધારાના કામને મદદ કરવા નોંધ લેવા
દેશી રાજાઓ ભેગ પ્રયાસો કર્યા છે.

ભાવનગરના મહારાજા સ્વ. ભાવસિંહજી સુધારાના દિમા-
યતી હતા. તેમણે રાજ્યમાં દારૂની સખ્ત બંધી કરી-હતી. તેમનાં
રાણી સ્વ. નંદકુંવરબા ઓઝત પાળતા ન દતા. મહુમ રાણી સાહેબ
છેલ્લી લગાઇ દરમ્યાન “ બ્રિટીશ અને હિન્દી ચિકિત્સા ” નામે અઃ
વાડિક પત્ર પ્રસિદ્ધ કરતા દતા.

વડોદરાના મહારાજા સર સયાજીરાવે પ્રાંતમાં સુધારો દાખલ
કરવા માટે સ્તુત્ય પ્રયાસો કર્યા છે. તેમણે સને ૧૮૦૪ માં બાળશબ્દ
નિષેધનો કાયદો પસાર કરી ૧૨ વર્ષથી નાની છોકરી તથા ૧૬
વર્ષથી નાના છોકરાનાં શબ્દની બંધી કરી. વડોદરાના મહારાણી
ચીમનાબાઈએ યુરોપ વગેરે પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કર્યો છે. તેમણે The
position of women in India એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે.

સ્ત્રીઓના કરતાં પણ વધારે દલિત સ્થિતિ આપણી મહાજ
માં અંત્યજ્ઞેની છે. આજકાલ તો અસ્પૃશ્યતારૂપી રાક્ષસ છેડા શ્વાસ
લઇ રહ્યો છે, એટલે તેના પર રસ્તાનો સાલનાર પણ પથ્થર
ફેંકેલો જાય છે. પણ એ રાક્ષસ જ્યારે પૂર જોરમાં દતો ત્યારે તેના
પર પ્રથમ પ્રદાર કરવાની દિગ્મન મગરોર બહાદુર સર સયાજીરાવ
ગાયકવાડે કરી દતી.

યુગરાતના મમાર સુધારાનો દિલ્લયાત્નમા અત્યજ્ઞેદારનો
 પ્રશ્ન લગભગ છેલ્લો દાખલ થયો એમ કહી
 અત્યજ્ઞેદાર શકાય. કેાઇ મનુષ્યને અસ્પૃશ્ય માનવા તે ખોટું
 છે એવા વચનો તેા આપણાં પ્રાચીન કાવ્યોમા
 પણ મળી આવે છે. વળી દુર્ગોરામ મહેતાજીએ અસ્પૃશ્યતા વિરૂદ્ધ
 પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ અને દૃઢ રીતે બતાવ્યા છે, છતાં અસ્પૃશ્યતા
 નિવારણ અને અત્યજ્ઞેદાર માટે મર્યાદા દિલ્લયાત્ન તેા મર મયાજીરાવ
 ગાયકવાડે શરૂ કરી એમ કહી શકાય તેમ જોઇએ. ત્યાં પછી મદાતમા ગાંધીજી
 એ આ પ્રશ્નને આખા દિલ્લેનો બનાવી દીધો અને તેની તરફથી
 લોક લાગણીને ખૂબજ વાળી લીધી.

વડોદરામા ૧૮૮૩ થી અસ્પૃશ્યો માટે જુદી શાળાઓ ખોલવાનો
 આરંભ થયો ૧૮૮૮ માં માત્ર અને ૧૮૮૭ માં દશ શાળાઓ
 થઇ. શરૂઆતમા દિંદુ શિક્ષકો મેળવાનું અશક્ય હતુ તેથી મુસલમાન
 શિક્ષકો રાખીને આ શાળાઓનું કામ શરૂ કરવામા આવ્યુ હતુ
 અત્યજ્ઞેમાં ધાર્મિક શિક્ષણનો ફેલાવો થાય તે માટે તેમના પુરોહિતોને
 શિક્ષણ આપવા માટે એક મંદૂત પાઠશાળા ઉઠાડવામા આવી અને
 લાલુનાગને મામિક આઃ રૂપિયા સ્કોલરશીપ આપવાનું ફગવવામા
 આવ્યું. એક અત્યજ્ઞ લાઇને વડોદરા રાજ્યની ધારામલામા પણ
 મળ્ય તરીકે નીમવામાં આવ્યા ૧૯૧૧ માં વડોદરામા શિક્ષણ ખાતામા
 ૨૦, લશ્કરમા ૧૯, મ્યુનિસિપાલીટીમા ૧૦, પોલીસ ખાતામા ૭,
 સર્વે ખાતામાં ૩, અને બીજાં ખાતાંઓમાં ૩ મળી એકંદર ૨૪૨
 અસ્પૃશ્ય લાઇઓ મરકારી નોકરીમા હતા. વડોદરા કોલેજમા અત્યજ્ઞો
 માટે સ્કોલરશીપ છે. અત્યજ્ઞેના એક આગેવાન ડૉ. આંબેડકરને
 અમેરિકા મોકલી પીએચ. ડી. થવાની જોગવાઈ મર મયાજીરાવ ગાયક-
 વાડે જ કરી આપી હતી આ બધી પ્રવૃત્તિમાં તેમને લોકોની ટીકા
 અને વિરોધ મોટા પ્રમાણમાં મળ કરવો પડ્યો હતો.

જ્ઞાન પ્રયાગ માટે પશુ માધ્યમથી સ્તુત્ય પ્રયાગો કર્યા છે તેમા ફરજિયાત કેળવણી અને નાયબેરીઓની યોજના ખાસ મહત્વાવવા લાયક છે ૧૮૯૩ મા વડોદરા ગાંધીમા ફરજિયાત અને મફત પ્રાયમિક શિક્ષણ આપવાની સરકારી કચવામા આવી પહેલા તે થોડા ભાગમા જ દાખવા ગયામા આવી હતી, અને ધીમે ધીમે જેમ વેલમત કેળાતો ગયો તેમ નવા નવા પ્રદેશોમા તેનો અમલ કરવા માડ્યો ૧૯૧૧ સુધીમા ગાંધીમા કે ભાગમા ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવામા આવી હતી

આપણા દેશમા મામાજીક ઉત્પત્તિની હિલચાલ સહ થઈ તેજ મમવની લગભગમા 'શ્રી બોધ' મામિક પત્ર બે ઉત્સવો સહ થયું હતું ૧૯૦૦ મા શ્રી બોધને પચાસ વર્ષ થયા તે પ્રસંગે શ્રી બોધ અને મામાજીક ઉત્પત્તિની ન્યુનિસી ઉજવવાનો હગન મુનાઈના કેળવા પ્રમિદ સુધારકોએ કર્યો, અને તે ઉત્સવનો કાર્યક્રમ ધડ્યો. આ પ્રસંગે મામાજીક ઉત્પત્તિના વિષયે ઉપર જુદા જુદા વખતોમા ખાસે બાંહેડા કરાવવા, અભ્યાસ કરના છોડગ છોકરીઓ ખાસે હગિદ્ધાઈના નિમધો વખાવવા, તેમની ખાસે મહાપણો કરાવવા વગેરે યોજના કરી મુનાઈની આ યોજનાને અનુમરીને અમલવાદની મંમાર સુધારા સમાજે પણ આ મહોમ્મદ ઉજ્યો હતો તેમા આ પ્રસંગે કાર્યક્રમ રાખવામા આવ્યો હતો.

તા. ૩-૬-૧૯૦૮ ને સોમવારે બોગાનાથ સેડીઝ હન્ડીટયુટમા શ્રીઓની મહા રાખવામા આવી હતી અને તેમા શ્રીમતી વિદ્યામૌરી નીયકે 'શ્રીઓની માસાગિક સ્થિતિ તથા તેમની ઉત્પત્તિના સાધન' એ વિષય ઉપર બાપજી આપ્યું હતું નાપજી દેશમા કન્યા તરીકે, માતા તરીકે અને પત્ની તરીકે શ્રીઓની સ્થિતિ જોખે તેવી નથી એવું બાપજી પૂર્વ તેમજે દશાંત્યુ કરું છોકરી જન્મે એટલે તેને પથરા માનવામા આવ ઈ તેને યોગ્ય માનજાથી ઉકેવવામા આવતી

નથી અને તેને કેળવવાની કાદને દરકાર નથી, કારણ તે તો પારકે ઘેર જવાની છે તે ? પત્ની તરીકે જોઈએ તો સંયુક્ત કુટુંબમાં સાસુ નાનુંદો વલુઆરોએને ઘણો ત્રાસ આપે છે. પતિ પાસે પત્નીની કાદ ગણના નથી માતા તરીકે સ્ત્રીની પદવી કાંઈક વધે છે. યશ અરાન, વહેમી, કંકાસીય માતા તરફ જાગશેને માચી લાગણી થતી નથી. યશ વિધવાઓની સ્થિતિ નો ઘણી જ દવાજનક છે. ભાગ્યના ઉત્તર ભાગમાં આ દુર્દશા સુધારવાના ઉપાયોની ચૂચના કરવામાં આવી છે. તેમાં યોગ્ય રીતેજ પ્રથમ ઓશિયણને ગણાવ્યું છે. સ્ત્રીઓની દશા સુધારનાર આ મુખ્ય સાધનની પછી સ્નેહત્વમ, જાળસમની બંધી અને સ્ત્રીઓના આર્થિક સ્વાનંત્ર્યની ભક્ષામણ કરવામાં આવી છે.

તા. ૧૦-૨-૧૯૦૮ ને મોમવારે મહાલક્ષ્મી પ્રીમેસ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અમદાવાદની સર્વની જગલગ ૧૫૦૦ કન્યાઓને ધનામ આપવાનો જલ્ય મેળાવડો ઉત્તર વિભાગના કમિસનરના બાનુ મિમિસ એટકીન્સના પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવ્યો હતો, અને રા. બ. લાલશંકર ઉમિવાશંકરે સ્ત્રી કેળવણી તથા ગુજરાતના તંત્રસાર સુધારાનો કુદ્દ હેવાલ વાંચ્યો હતો. અમદાવાદમાં સ્ત્રી કેળવણીની જુદી જુદી મંદલ્યોની સ્થાપના કેવી રીતે થઈ તે દયાની નેમણે પચાસ વર્ષમાં થયેલ સુધારાના કામોની ઉડની તપાસ કરી છે. નમાજ સુધારાની મુખ્ય બાબત જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા ઉપર બોલના તેમણે કહ્યું હતું, "દિંદના મલગા પ્રાન્તોમાં ગુજરાતના પુષ્ટળ જ્ઞાતિઓ અને પેટા જ્ઞાતિઓ છે, જેથી ઘણી સંસારી અગવરો નડે છે કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં કન્યાઓની અગ્ન હોવાથી કન્યાઓ મોઢા મૂલે વેચાય છે અને કન્યાઓને તેઓની ભવિષ્યની કુદંબીના મુખ સાધનોની દરકાર નહીં, પરણાવવામાં આવે છે. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં નો મોટા ખર્ચે પણ કન્યા મળતી અમલકિત હોય છે, અને પરિણામે કાળી અને કણખીનો કન્યાઓને જાણીયા જ્ઞાતિઓની કન્યા નરીકે પરણાવવામાં

આવે છે. કન્યાઓ અછતથી ફેટકીક જાનિઓનો અંત સમય આવી પહોંચ્યો છે. આ જીનાથી ઘણા જાનિ વિજાઓનાં દુઃખો તરફ પ્રગ્નનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. અને પેટા જાતિઓ કે જેમાં ખાવા પીવાની હોજી નથી તેમાં સમ ચલા માંડ્યા છે.” હવે જી જાતિનો કન્યાઓને ઉચ્ચ જાતિઓમાં પરણાવી દેવાના પ્રસંગો, આ રાજ્યો લખાવા પડીના અત્યાર મુઠીનાં પચ્ચીસ વર્ષમાં ઘણાજ વધી ગયા છે, તે વર્તમાન પત્રો વાંચનારાઓથી અજાણ્યું નથી. પણ સ્વ. જાણરાંકરે પેટા જાતિઓના એકીકરણની જે વાત કરી છે તેનું તો સમગ્ર કાંઈજ થયું નથી, પણ તેથી ઉદ્ભવે પડેલાં ત્યાં સમ ધર્મ રાક્ષાં ત્યાં પણ એકજ જાનિ છતાં મેથ્રી અને આરક જેવા ધર્મના બેદોને લીધે અને પેટા જોજોને લીધે સમનો ગંધી થઈ છે.

તા. ૨૪-૨-૦૮ ના ત્રીજા પ્રસંગે સ્વ. રમણભાઈ નીલકંઠે ‘સમાર મુધારાની પદ્ધતિઓ’એ વિષય ઉપર ભાષણ કર્યું હતું. સ્વ. રાનડેએ મધુવેલ મુધારાની પદ્ધતિઓ ઉપર આ ભાષણમાં મુંદર ભાષ્ય રચવામાં આચ્છું છે. આ ભાષણ પડીના દિવસે શ્રી આનંદરાંકરે આપુઆઈ ધ્રુવે “નારી પ્રતિષ્ઠા એ વિષયનું ઐતિહાસિક દર્શન” નામનું વિદ્વાપૂર્ણ ગ્રંથાખ્યાન વાંચ્યું હતું.

આજ વર્ષમાં ગુજરાત વનાકયુક્તર શ્રોત્રાધરીને સ્વયં ૬૦ વર્ષ થયાં તેની પાઠમીઓમાં શ્રોત્રાધરીનો હીરક મહોત્સર ઉજવવામાં આવ્યો હતો. તે પ્રસંગે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિષે ઉપયોગી ભાષણો કર્યાં હતાં અને શ્રોત્રાધરીએ ગુજરાતી ભાષાનો ફાય અને ૬૦ વર્ષના મહાદિવ્યનો ઇતિહાસ લખાવવાની યોજના કરી હતી.

આ નામની એક મસ્જીદ મુબારકમાં વર્તમાન મદીની શરૂઆતમાં
સ્થાપનામાં આવી હતી તેના કાર્યવાહકોના

આચાર્યન ધ્વજરેહુડ મગ નાગવણ ગણેશ ચદાવરકર અને શ્રી
દક્તરી સોલીસીટર મુખ્ય હતા. તેમાં દક્ત
દિદુ કોમનાજ સભાસદો હતા, અને તે મોટે ભાગે ધનિક વર્ગના
હશે એમ તેની રપ) રૂપીઆનો પ્રવચક શ્રી ઉપગ્રી ધારી શકાય
તેનો ઉદ્દેશ તેના નામ પ્રમાણે આર્યોમાં પગરપર બાનુભાવ વધારવાનો
હતો. ૧૯૧૦ માં તે મસ્જીદ તરફથી મુબારકમાં મમસ્ત દિદુ કોમ,
ખાલ્લુ સુત્રિય, વંશ્ય અને ગુદ્ર મળીને મૌએ એકજ પશ્તિએ
બેસીને એક રૂપીઆની શીયા પ્રીતિ બોજન કર્યું હતું આની આમે
સગ્રહ મતના પત્રોએ સામાજિક ૫૩ સમાજ દ્રોર વગેરે ચોડાવનાગ
મથાગા નીચે જમરો કોમાદન મચાવ્યો હતો આવોજ બીજો પણ
કોલાદવનો પ્રમંજ તે અગમમાં હિતપન્ન થયો હતો.

સને ૧૯૧૬ માં પૂનામાં મળેલી પ્રાન્તિક મસાર સુધાગ
પગિપદમાં મર્દશાતિના સુધારકોનું એક પક્ષિએ બોજન કરવામાં
આવ્યું તેમાં શુજગતી પ્રતિનિધિઓએ જુજ મખ્યામાં ભાગ લીધો
હતો અને હમલગ તે મર્દ અગ્રેમ સુધાગકો જ હતા. તોપણ આ
મનાવધી જુના મતના હાપાનાગાઓ ખુબ જ ઉશ્કેગાઇ ગયા હતા
અને કેટલીક ગરમાગમ તકગરો હાપાઓ વચ્ચે ચાલી હતી

આજ વર્ષમાં ગાધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં મત્યાગ્રહ કરી અમુદ
અગે વિજ્ય મેગરી સ્વદેશ આવ્યા તેમજો
અત્યજ રૂપગિનો અમદાવાદમાં મત્યાગ્રહાત્રમ” નામની મસ્જીદ
એક બનાવ સ્થાપી આ મસ્જીદારા તથા મહાત્માજીના
પોનાના હાપરો તથા વખાણો દ્વારા મમા-
રુધાગને ધણેજ ટેકો મળ્યો કે પણ તેમન મગ એવું નીન
પ્રમગનું અને એટલું મ

એવું તો નજીક કે દૂર અર્થ તના વિષે વિન્ના ન કળતા તે
 ભવિષ્યના લેખ- માટે ગુરુ દેવે એવું સોચ મણાવેલા અને
 ક્રમા તેમણે ૧૯૧૫ માં કૃત એ કાવ્ય જેની પાછળથી મદાન
 અમર થઈ છે, તેજ દર્શાવીય આ રસમાં ગાંધીજી દુધાભાઈ નામે
 એક દેડ શાંતિના ગૃહસ્થને મહાકુટુંબ તેમના આવમમાં ગુરુ માટે
 લાન્ડ આપી સંસ્થાનમાં તો આશ્રમવાસીઓની ભડી ગયા તેમના
 પત્નીએ આશ્રમમાં અન્ન ગ્રહણ કરતા મામે ત્રાસે ઉડાવે અને
 માત્ર ફળાદાગર નેવા માડ્યો સંકળના સેક્રેટરીઓ પણ કોઈ કોઈ
 આશ્રમમાં આવના અચકાવા તાગ્યા પણ મદાતમાંની મહત્તમતાથી
 મર્વ વિરોધ સમી મરો દાનમાં નો અત્યંતનો પ્રેમ આખા ભારતને
 થઈ ગયો છે

||શ્રામે વામાં ગુજરાતમાં થયેલ મમાર મુધાગની પ્રગતિ
 અને પ્રગતિનો અહેવાલ વાચના નાચ કોઈ

ઉપસહા

નિગરા થાત પણ વિચાર કરના જણાવ છે

તેમ થવાનું જાણ નથી આ વધો ૧૯૨૫

ગુજરાત મમાર મુધાગના વિવરમાં અને દિશાએ પ્રગતિ મે છે
 ધણી મરી શાંતિઓમાં પડેલમમન મામેનો વિરોધ નાચ પા મે
 છે ઝકગએ અને છોકરીઓની નમની વચમાં કીધ વધારે થત
 છે ઝાકરીઓ માટે મધ્યમિ સાગાઓ નીચરવા માડી છે
 ખાતાપરમાં શાંતિનધન વડુ સિધિન થર્મ મધુ કે રિધરાઓની
 ગિયતિ મુધાગના નરક તોગાનુ ધ્યાન ખેચાનુ કે અને મ્યાર્કિ મ્યાર્ક
 પુનનમ થય ૧ તો મમાર ચોટી જતા નથી, વધી નાનનો
 મોટામાં મોટો અચ જો મેની વડવાને ને પણ વાર્ષિક ક્યાર્કિથી
 ખૂંટા તાગો કે ૪ ૭ના મુવાગે ૪૬ જાગો કે એમ માનનાગ

x આ રચન આપતા પ્રાંતમાં મમાર મુધાગનું એક ખાત મમાર
 એ ૧ કે ને જલ સમાજમાં અવ વનોમાં દેશમાં છે જાગામાં માત્ર

કેવલ કાર તો નેને માગે ન ગમિલગવના સમયે નીચે દાકી રિત
મમામ સ્ત્રી

નવી નહીં મુધાગનો પ્રવાહ સિધ્ધતાને પામ્યો નથી પ્રવાહ
પ્રવાહની ગતિ આપનું જોઈ રાત નથી કમક તે ગતિ ધીમી છે
મધક મ છે, અને રાત્રી આપનું દૂક દૂક દૃષ્ટિથી તે જોઈ
ચકીરે નહીં આકાશના પ્રેશમા જોસથી આવતી આ પૃથ્વીની ગતિ
આપણે ક્યા જાણી શકીએ છીએ ? મમા મુધાગની પ્રગતિની
માગણી મધક અંગે તે મગની આવ છે સમા મુધાગનો પ્રવાહ
મિથ્ય થઈ ગયો છે એમ માની નિરાશ થયો નહિ નમ્રત અને
ચીત્ત મન્ને એકા બેગરી મિથ્યના મૈનિકા તરીકે મધા એ
માધમા પ્રગતિને પથ રંગો અને રંગ મગના આપણે વિજય તરફ
પ્રવાહ કરીશું ।

બાહ્ય કુટુંબોમા મ પાલન અને સચુકત પ્રત્યક્ષ આર્થ સમાવેશથી
કુટુંબોમા જ નેની સમાપ્તિ થઈ નથી પ્રત્યક્ષ સર્વવર્તમા એક દરે જોના
સામ જિલ્લ જાણી મોટા પ્રમાણમા જોવામા આવ છે

૧ નમ ભાદમા જરાયેની ૧૯૧૩ની મળાઈ ઉત્તરકાની પ્રાન્તિક મુધારા
પરિષદન પ્રમુખ ૨ નરસિંહરવનુ ભારપુ વસન્ત વપ, ૧૨ બક ૨

પરિશિષ્ટ

[ગુજરાતમાં અત્યાર સુધીમાં કે-નાની અગ્ર અને ખીર્જા ન-જ્ઞાને લીધે ઘણી નાની નાતો નામદ ધમ્મ ગઈ છે. અભ્યાસની દૃષ્ટિથી ઘણા ગમિઃ પણ જિજ્ઞાસુ કરતા અત્યંત શોકજનક આ વિષય સંતતઃ અર્થાં માગી લે એટલો વિચાર અને મહત્વનો છે એટલે અર્થ કેટલાક વધે પડેલા આ લખનારે પોતાની જાતિ વિષે કેટલીક માહિતી એકઠી કરી હતી તેનો થોડો ભાગ, દિશા સૂચનના ઉદ્દેશથી પરિશિષ્ટ રૂપે ગળુ કર્યો છે]

ગુજરાતની બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓમાં મધ્યામાં સૌથી અઢીઆલી ઔદિચ્ય જ્ઞાતિ છે. તેથીજ તેને “ માગર ઓમરતો માગર જ્ઞાતિ ” કહેવામાં આવે છે પણ મર્વ રૂપકોની માફક આ રૂપક પણ મધી રીતે લાગુ પડી શકે તેમ નથી કુદરતનો ક્રમ એવો નિયમિત છે કે મમુકને વર્ષ દરમિયાન ચૂર્ણ જોડેલો ગોષ્ઠ છે, તેટલો ચોમામામા વગમાઃ તેને ખાઠો ભરી દે છે પણ ઔદિચ્ય જ્ઞાતિ રૂપી માગર મગજથી જોડેલો મુખાર છે, તેટલો જ-મથી પુગનો નથી

કેપા ત્રીમ વર્ષમાં આ જ્ઞાતિમાં થયેલ મોટા વટાડો વચ્ચે પતકના નીચેના આકાઓ ઉપરથી દેખાય છે —

મને	ઔદિચ્યો
૧૮૯૧	૧૦૪ ૬૦૮
૧૯૦૧	૧૭૮,૫૮
૧૯૧૧	૧,૬૦,૭૪૦
૧૯૨૧	૧૫૩ ૬૮૫

આ પ્રમાણે ત્રીસ વર્ષમાં ઔદિગ્યોની મજ્યામાં પચાવન હાલગતો ઘટાડો થયો છે, અને તે મૂળના પોણા લાખ જેટલી થઈ ગઈ છે આ પ્રમાણેજ ઘટાડો ચાલુ રહે તો આફ્રિકામાં માગર સુકાઈ તે મહત્ત્વ મળ્યું, તેવીજ આ જાતિની સ્થિતિ પણ કદાચ એ વર્ષે થઈ જાય

વસ્તીનો આ પ્રમાણે ચાલુ ઘટાડો થતો રહેવાનું મુખ્ય કારણ ફરજિયાત કુમારપણું છે.

મને ૧૯૨૧ ની ૧,૫૩,૬૦૫ વસ્તીમાંથી ૭૮,૮૪૮ પુરુષો અને ૭૬૭૫૭ સ્ત્રીઓ હતી જેટલે પુરુષો કરતા ૪૦૬૧ સ્ત્રીએ ઓછી હતી અને તેથી જેટલા પુરુષોએ ફરજિયાત કુમારો રહેવાનું, પણ આ આકડો બમ નથી સ્ત્રીઓની જે મજ્યા આપી છે તેમાં કુમાર નિકા મંદવા અને વિધવાનો સમાવેશ થાય છે જેટલે તેમાંથી વિધવાએની મજ્યા માદ કરી જોઈએ આખી જાનિમા કેટલી વિધવાઓ છે તેનો મજ્યા મળી રાકી નથી, પણ ગુજરાતના કુળ, અમદાવાદ જેડા પચમહાન અને બકસ એ પાંચ જિલ્લાઓના માકડા મળી રાકે છે ની ત બાગોની સ્થિતિનો ખ્યાલ આ પગથી ખાવી જરો એમ ધારુ છું, કેમકે તેમની સ્થિતિ આનાથી જુદી જાતની હોય એમ માનનાનું કાર્ષ કાગલું નથી આ ખાલમાં મુનકમા ૩૫૩૨૩ ઔદિગ્યો છે તેમની લમ મનધી સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે -

વસ્તી	કુવાગ	પરણેના	વિધુર-વિધવા
પુરુષ ૧૮,૮૦૧	૮,૬૪૧	૮,૨૦૩	૧૭૦૪
સ્ત્રી ૧૬,૪૦૦	૪,૩૭૬	૭૪૦૮	૪,૬૧૯

આ આકડાઓ જોના માત્રુમ પડશે કે જેટલા પુરુષો કુવાગ છે તેના અગ્રધા કરતા પણ ઓછી સ્ત્રીઓ (કન્યાઓ) કુવારી નથી, પણ, આ કુમારઓની અદ્ય વિધુગની મજ્યા બેગવનો જોઈએ,

મગલ્ય મર્દ દિદુ ગાંધી મોની માફ આ જાનિમા પણ નમની હતી
 મગલ્ય પડવા મૂલી રાફ એસા પુરુષ ગતો જાગ્યેજ પ્યાર હતો
 એટલે પગિણામ એવુ આવે છે કે નમના ઉમેત્વારો ૧૦૬૭૮ છે
 ત્યારે નાઓ ૪૩૭૫ છે એને એક નાએ અફો (૨૦૪૪)
 મુરતીયા થતા કુમારિકાઓનો માથે વિધવાઓનો મખરા બેગરીએ
 તો ૮૬-૪ થાય એને નેમના મખરા નગજમ કુવાગ અને
 વિધુઓના મગનાગા જેટલી થાય છે આમ કુવાગ તો મને યામડા
 મગખા રાખ્યા છે, નેમા આટલુ અતર પડવાનુ મગલ્ય વિધવાઓનુ
 પુનર્લમ કરવાનો ચાલ નથી અને માથે માથે વિધુરાને અખડ
 સૌનાગરના ગહેવાનો કાઠ હોય છે તે છે આવી સ્થિતિમા ન્યા
 ઓનો મગતર અડી ગય, માટા તેમાગ ચોમાટા થાય નેમાં નવાઈ
 જેવુ થ છે? ના આ અઠગમા વધારે કરવા એક પ્રકારના નહિ
 મગના પણ વધી નેવાના આડાં જિમેરો ધણા મહાદુરો (૧) નમ
 જલુ જીઓ પગલે છે એને ઉપર આપેલી પગલુનાના મખ્યામા
 આરા નમે થગે કુવાગઓનો પણ ઉમેગ કરવા નેપએ

આ રીતે ગુજરાતમા કેન્યાની અઠગને લીધે અન્યાય સુરીમા
 ધણી નાતો નાશ પાતી છે. ઓઁઓનો નાત એટલી વિચાર છે કે
 તેને સરનો જાતિન વ્યાધિ નાથ પડ્યો છે, અને ને વેગામર પ્રમાણ
 પુછી દસ અને ચોગ્વ પોષણ રૂપી મારગજ નહિ મગે તો રી
 ધીરે ને અદસ્ય થગે એમા શ મ નથી